

Tiszavasvári láthatatlan történetei

Az 1997-es ún. különballagás és az egykori érpataki polgármester 2016-os „rendteremtési akciója” nyomán keletkező civil szervezeti boom és ezek települési hatásai

(Hain Ferenc–Balázs Anna)

■ MEGKÖZELÍTÉS

HÁROM RÖVID KITÉRŐ: SZEMLÉLETI ALAPVETÉSEK, A TELEPÜLÉSI JELENLÉTÜNK (ÖN)REFLEXIÓJA, MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

■ TÖRTÉNETI KONTEXTUS

A (TELEPÜLÉS)TÖRTÉNETI KONTEXTUS — A (TÁRSADALMI) HELYZET, AMIBEN A KÉT ESEMÉNY BEKÖVETKEZETT

■ ÉRINTETTI TAPASZTALATOK

A KÉT CIVIL SZERVEZETI BOOM ÉRINTETTJEINEK TAPASZTALATAI — AZ ÉRKEZŐ CIVIL SZERVEZETEK, A HELYI TÁRSADALOM ÉS A ROMÁK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJA

■ FELKÉRT HOZZÁSZÓLÁSOK

Beszélgetés Horváth Aladár jogvédővel, a Roma Parlament elnökével: „HA EGY TELEPÜLÉSEN ÖNTUDATOSÍJTUK A CIGÁNY EMBEREKET, AKARVA-AKARATLANUL TEREMTÜNK EGY OLYAN FAJI PSZICHÓZIST, AMELY SORÁN A CIGÁNYOK ÉS A NEM CIGÁNYOK SZEMBE KERÜLNEK EGYMÁSSAL”

Beszélgetés Boros Ilonával, a TASZ jogászával: „A ROMÁKAT ÉRINTŐ LEGKOMOLYABB TÁRSADALMI PROBLÉMÁK CSUPÁN JOGI ESZKÖZÖKKEL NEM MEGOLDHATÓK”

Beszélgetés Kovai Cecília antropológussal: „AKI HELYBEN VÉGEZ FEJLESZTŐ VAGY AKTIVISTA TEVÉKENYSÉGET AZ SZÜKSÉGSZERŰEN ÚJRATERMELI A HELYI VISZONYOKAT ÉS EZZEL AZ EGYENLŐTLENSÉGEKET IS”

Beszélgetés Béres Tiborral, az Autonómia Alapítvány programfelelősével: „NEM LEHETSÉGES AZ ORSZÁG INTEGRÁCIÓJÁT VAGY SZOCIÁLIS FELEMELKEDÉSÉT JEANNE D'ARC-OKTÓL VÁRNI”

Beszélgetés Bíró András polgárjogi aktivistával: „A POZITÍV ETNIKAI TUDAT A VÁLTOZÁS KULCSA”

Beszélgetés Polgár Andrással, a Polgár Alapítvány az Esélyekért alapítójával: „JELENLEG AZ EGÉSZ TÁRSADALOM-SZERKEZET ALKALMATLAN ARRÁ, HOGY STRUKTÚRÁKAT LEHESSEN ÉPÍTENI”

■ TAPASZTALATOK, KÖVETKEZTETÉSEK

A KÉT ESET KAPCSÁN MEGVALÓSULT CIVIL SZERVEZETI TEVÉKENYSÉGEK ÉRTÉKELÉSE

CIVIL SZEMLE

Tiszavasvári láthatatlan történetei

Az 1997-es ún. különballagás és az egykori érpataki polgármester 2016-os „rendteremtési akciója” nyomán keletkező civil szervezeti boom és ezek települési hatásai

Szerkesztőbizottság/Editorial Board

András István, Belia Anna, Harsányi László, Kirschner Péter, Kuti Éva,
Marschall Miklós, Miszlivetz Ferenc, Nagy Ádám, Rajcsányi-Molnár Mónika

Szerkesztőség/Editors

Felelős szerkesztő/Executive Editor	Nárai Márta
Lapigazgató/Managing Editor	Németh István
Rovatszerkesztők/Editors	Bögre Zsuzsanna, Csongor Anna (Társadalom és állam/ Society and State; Felszállópálya/Take-off) Kákai László, Nárai Márta (Elméletileg/Theoretically) Kóvári Attila, Bacsa-Bán Anetta (Oktatás, digitalizáció és civil társadalom/Education, Digitalisation and Civil Society) Péterfi Ferenc (Közösségek és civil társadalom/Community and Civil Society) Sebestény István, Glied Viktor (Világ-nézet/International Review)
Technikai szerkesztő/Technical Editor	Duma Attila

Kiadó

CIVIL SZEMLE ALAPÍTVÁNY – DUE Press

www.civilszemle.hu

1137 Budapest, Pozsonyi út 14.
Tel./fax: (+36-1) 221-8099
E-mail: civilszemle@gmail.com

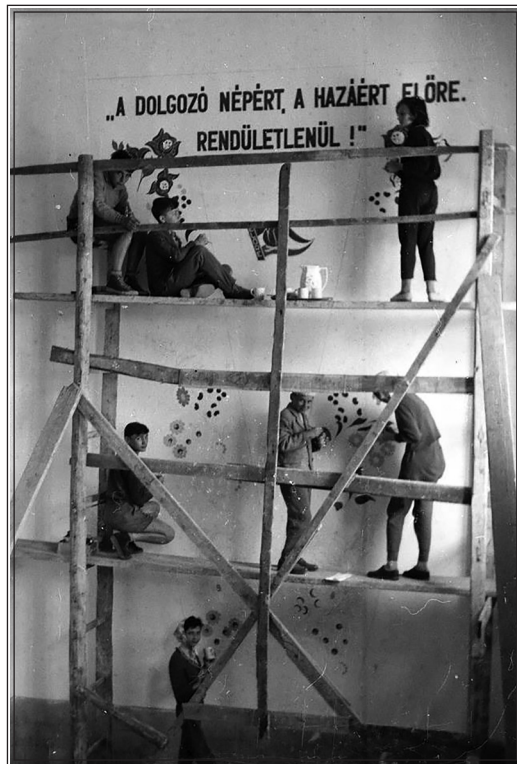
2401 Dunaújváros, Táncsics Mihály utca 1/A
Tel.: (+36-25) 551-100
E-mail: duepress@uniduna.hu

Felelős kiadó: Nizák Péter kuratóriumi elnök – Németh István igazgató
Készült a HTS Art Nyomdában
Felelős vezető: Halász Iván

ISSN 1786-3341

■ SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	5
Hain Ferenc–Balázs Anna	
■ MEGKÖZELÍTÉS	11
HÁROM RÖVID KITÉRŐ: SZEMLELETI ALAPVETÉSEK, A TELEPÜLÉSI JELENLÉTÜNK (ÖN)REFLEXIÓJA, MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK	
■ TÖRTÉNETI KONTEXTUS	31
A (TELEPÜLÉS)TÖRTÉNETI KONTEXTUS — A (TÁRSADALMI) HELYZET, AMIBEN A KÉT ESEMÉNY BEKÖVETKEZETT	
■ ÉRINTETTI TAPASZTALATOK	71
A KÉT CIVIL SZERVEZETI BOOM ÉRINTETTJEINEK TAPASZTALATAI — AZ ÉRKEZŐ CIVIL SZERVEZETEK, A HELYI TÁRSADALOM ÉS A ROMÁK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJA	
■ FELKÉRT HOZZÁSZÓLÁSOK	
Beszélgetés Horváth Aladár jogvédővel, a Roma Parlament elnökével: „HA EGY TELEPÜLÉSEN ÖNTUDATOSÍTJUK A CIGÁNY EMBEREKET, AKARVA-AKARATLANUL TEREMTÜNK EGY OLYAN FAJI PSZICHÓZIST, AMELY SORÁN A CIGÁNYOK ÉS A NEM CIGÁNYOK SZEMBE KERÜLNEK EGYMÁSSAL”	101
Beszélgetés Boros Ilonával, a TASZ jogászával: „A ROMÁKAT ÉRINTŐ LEGKOMLYABB TÁRSADALMI PROBLÉMÁK CSUPÁN JOGI ESZKÖZÖKKEL NEM MEGOLDHATÓK”	111
Beszélgetés Kovai Cecília antropológussal: „AKI HELYBEN VÉGEZ FEJLESZTŐ VAGY AKTIVISTA TEVÉKENYSÉGET AZ SZÜKSÉGSZERŰEN ÚJRATERMELI A HELYI VISZONYOKAT ÉS EZZEL AZ EGYENLŐTLENSÉGEKET IS”	123
Beszélgetés Béres Tiborral, az Autónia Alapítvány programfelelősével: „NEM LEHETSÉGES AZ ORSZÁG INTEGRÁCIÓJÁT VAGY SZOCIÁLIS FELEMELKEDÉSÉT JEANNE D’ARC-OKTÓL VÁRNI”	137
Beszélgetés Bíró András polgárjogi aktivistával: „A POZITÍV ETNIKAI TUDAT A VÁLTOZÁS KULCSA”	149
Beszélgetés Polgár Andrással, a Polgár Alapítvány az Esélyekért alapítójával: „JELENLEG AZ EGÉSZ TÁRSADALOMSZERKEZET ALKALMATLAN ARRA, HOGY STRUKTÚRÁKAT LEHESSEN ÉPÍTENI”	159

■ TAPASZTALATOK, KÖVETKEZTETÉSEK	
Á KÉT ESET KAPCSÁN MEGVALÓSULT CIVIL SZERVEZETI TEVÉKENYSÉGEK ÉRTÉKELÉSE	169
■ KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	189
■ FOTÓ	
Átlátszó.hu, Németh Dániel (Magyar Narancs), Papp Fanni, Tiszavasvári Régen gyűjtemény borító, 4, 10, 70, 110, 148, 195	
■ SZERZŐINK	191

Fotó/Tiszavasvári Régen gyűjtemény

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

■ A Civil Szemlének ez a száma egy tematikus lapszám, amely egy kelet-magyarországi kisváros, Tiszavasvári jelenkori történetének két meghatározó eseményét és az annak kapcsán kibontakozó civil aktivitások közép- és hosszútávú települési hatásait járja körbe. Mindkét eset egyedi sajátossága, hogy elérte az országos nyilvánosság ingerküszöbét, jó ideig témát biztosítva az érdeklődő közvélemény számára, aminek következményeként úgynevezett civil szervezeti boom-ok¹ alakultak ki a településre érkező civil aktivisták és szervezetek megnövekedő jelenléte okán. A civil beavatkozások látható és kézzelfogható eredménye mindkét esetben jogérvényesítési siker lett.

1997-ben történt, hogy a városi Pethe Ferenc Általános Iskola 17 végzős roma diákját elkülönítették társaiktól és nem vehettek részt a hagyományos ballagási ceremónián. Ők egy nappal korábban ballagtak el az üres iskolaépületben, családtagjaik és néhány pedagógus kíséretében. Az esetet követően a Roma Polgárjogi Alapítvány vállalta fel a cigány diákok jogi képviselését, ami Magyarország első sikerrel záruló iskolai szegregációs pere lett. A bíróság kimondta a jogsértést és a diákok kártérítésben részesültek. A per precedens értékűvé vált, a későbbiekben még három esetben ítélte meg a Legfelsőbb Bíróság (később Kúria) kártérítést a szegregáltan oktatott cigány diákok számára.²

2016 februárjában a városi önkormányzat együttműködési megállapodást kötött az akkori érpataki polgármester, Orosz Mihály Zoltán egyesületével, a Becsület Légiójával. Ennek keretében jött létre a „*Rend és tisztesség*” nevű program, melynek elsődleges célcsoportja a '97-es különballagás során is érintett Széles-Keskeny

úti szegregátum közössége volt. A TASZ jogérvényesítési eljárást indított, amely során kimondta az Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH), amit később a Munkaügyi Bíróság és a Kúria is megerősített, hogy az együttműködés és az annak során megvalósított akciók az emberi méltóságot sértő és zaklató tevékenységek voltak. Az eljárási folyamat – már az EBH határozathozatalát megelőző – eredménye lett, hogy a városvezetés felmondta az együttműködést az érpataki polgármester vezette egyesülettel.

Mi, Balázs Anna és Hain Ferenc, e lapszám két vendégszerkesztője és nagy részének szerzője, a helyben alapított *Tiszamenti Köztér* informális csoport tagjai, a legtöbb ma is jelenlévő civil „gyűttmenthez” hasonlóan a 2016-os események idején érkeztünk a városba. Egyikünk a Partizán elődje, a Slejm Tiszavasvárit fókuszba állító közmunka-sorozatának készítése kapcsán (Slejm 2016), másikunk tudományos megfigyelőként a volt érpataki polgármester munkásságát követve jött a településre (Hain 2019). Érkezésünkkel mi magunk is nagyon gyorsan résztvevőivé váltunk a városban kialakult második civil szervezeti boom-nak.

2016-tól kezdődően több éven keresztül végeztünk közösségsszervezést és érdekvérvényesítést támogató tevékenységet, döntően a város magyar cigányok lakta szegregátumában.

Megtapasztalva a párhuzamosan folyó civil tevékenységekből eredő nehézségeket, a finanszírozási kényszerekből adódó (rendszer)hibákat, valamint a terepen való jelenlét során felmerülő szakmai és erkölcsi dilemmákat, részeredményeket ugyan elérve, de több kudarc és sikertelen kezdeményezés után átalakítottuk a helyi tevékenységünket és a településen élők szélesebb csoportját célzó kutatásba, egy, a helyi identitást formáló projektbe kezdtünk, *Láthatatlan történetek*³ címmel. Ezt a vállalásunkat leginkább valamifajta Tiszavasvári tárgyú, sajátos jelenkori helytörténeti munkaként lehetne azonosítani, amiben a helyi közösségi emlékezetet szólítottuk meg a település történetének feltárása céljából.⁴ E munka során facilitálni akartuk a helyi emlékezést, megszólítva a település lakóit, elmeséltetve saját történeteiket azzal a céllal, hogy a helyi társadalmon belül dialógust teremtve segítsük megmozdítani és újraformálni a helyi közösségi emlékezetet.

E lapszámot a Tiszavasváriban végzett civil közösségsszervezői és a helytörténetet kutató kettős tevékenységünk és identitásunk, az eleinte meghatározó résztvevői-érintetti és aztán a megfigyelői-kutatói tapasztalataink hívták életre.

Azt gondoljuk, hogy Magyarországon a civil szféra helyzete egyre inkább el lehetetlenül, ami különösen igaz a helyi, települési szintre, ahol a civil szervezetek helyzete fokozottan kiéleződött, miközben a források egyre szűkösebbek és azok elosztása is strukturális problémákkal terhelt. Három mozzanat erősítette meg azt a meggyőződésünket, hogy van mit újragondolni a terepen végzett civil tevékenységek kapcsán:

1) A 2010-es évek elején roma és pro-roma aktivisták, civil szervezeti vezetők és szakértők, valamint társadalomtudósok párbeszédet kezdeményeztek, hogy megvitassák – az elmúlt évtizedben történtek kapcsán – a cigányság integrációját célzó civil folyamatok tapasztalatait, hogy a tanulságok alapján új megkö-

zelítéseket és irányokat javasoljanak, mert véleményük szerint a roma integráció megrekedt. Az európai roma mozgalom egyik vezéralakja, a néhai szociológus Nicolae Gheorghe (2014) szerint a roma integráció nem öfenntartó folyamat és a romáknak juttatott támogatás nem érte el célját, a források hatástalanul elszivárogtak, és emiatt azt javasolta, hogy mindaddig, amíg nem kerül tisztázásra e válság oka, az integrációs célú tevékenységeket szüneteltetni kell. A vita főbb állításait és a civil munkát érintő alapvető kérdéseket, dilemmákat az *Áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja* című kötet foglalja össze (Guy 2014), melynek gondolatisága nagy hatással volt ránk és a Tiszavasváriban végzett munkánkra.

- 2) Kóczé Angéla a roma civil szerveződések vizsgáló tanulmányában azt írja, hogy a rendszerváltást követően kialakuló civil szerveződések „kritikus értékelése a mai Magyarországról alkotott társadalomkritikai narratíva kihagyhatatlan része” (Kóczé 2012: 293). A civil szervezetek helyi tevékenységének kritikai vizsgálatára nem sok példa van, kevés átfogó kutatás készül arról, hogy milyen konkrét szerepe és hatása van a civil szervezetek tevékenységének az adott helyre nézve: a települési integrációs folyamatokra, a helyi társadalmi kapcsolatokra, a hatalmi viszonyok alakulására. Ha ezt a munkát alkalmanként saját tevékenysége kapcsán el is végezte egy-egy szervezet, az a szélesebb szakmai, valamint társadalmi szinten el-, illetve reflexió nélkül maradt.
- 3) A Tiszavasváriban végzett munkánk, illetve jelenlétünk során e fentebb megnevezett párbeszédnek és a kritikus, elemző vizsgálatnak a hiányát mi magunk is megtapasztaltuk.

Azt gondoljuk, szükséges és fontos egy olyan problémaközpontú, reflexív, diskurzusra építő szakmai platform kialakítása, amely lehetővé teszi a cigányságot segítő civil szervezetek tevékenységének és hatásának vizsgálatát, kritikai megközelítését. Az e lapszámban vizsgált két eset és annak települési perspektívája érdekes és fontos lehetőséget kínál a közös értelmező és értékelő gondolkodáshoz és az annak mentén kialakuló párbeszédhez a roma önszerveződést és érdekérvényesítést támogató civil szervezetek között. Meggyőződésünk, hogy mindez jó kezdőpontja lehet a civil szféra lehetőségeit és feladatait illetően is a helyzet újrágondolására. Ezt a célt igyekszik szolgálni ez a kötet.

A lapszám összeállítása során arra törekedtünk, hogy egy átfogó, több nézőpontot figyelembe vevő helyzetképet nyújtsunk az olvasók számára, ami reményeink szerint kiindulópontul szolgálhat a fentebb ajánlott párbeszédhez.

A kiadvány első blokkjában a minket vezető elméleti és módszertani megfontolásokat vettük számba, valamint a települési jelenlétünk és az ott betöltött pozícióink (ön)reflektív bemutatására tettünk kísérletet.

A második blokkban az általános településtörténeti előzményeket, illetve a két eseményt közvetlenül megelőző helyzetet és annak utóéletét tekintettük át.

A harmadik részben a két ügy kapcsán érintett résztvevők csoportjait szólítottuk meg, azzal a céllal, hogy összegyűjtsük és láthatóvá tegyük az eltérő perspektívájú emlékeztetéseket, a sokszor meg nem hallgatott vagy elhallgatott tapasztalatokat.

A történetek és a jelenség tágabb kontextusba helyezéséhez és értelmezéséhez olyan hozzászólókat kértünk fel, akiknek a tapasztalatait, meglátásait ebben a keretben különösen érdekesnek gondoltuk. Ezek szerkesztett interjúk formájában olvashatóak a kiadvány negyedik blokkjában.

A kötet ötödik, záró részében a kezdeményezni kívánt társadalmi és szakmai párbeszédhez módszeresen összefoglaltuk a két eset települési következményeit, és a helyben láthatóvá váló problémák alapján egy szempontrendszerrel állítottunk össze az integrációs célú civil tevékenységek és szakmai dilemmák újragondolásához.

*Hain Ferenc és Balázs Anna
szerzők-vendégszerkesztők*

Irodalom

- Alvarez, Sonia E. (1999): Advocating Feminism: The Latin American Feminist NGO „Boom”. *International Feminist Journal of Politics*, 1., (2.), pp. 181–209.
- Gheorghe, Nicolae (2014): Döntések, amelyeket meg kell hozni és költségek, amelyeket meg kell fizetni: Lehetséges szerepek és következmények a roma aktivizmusban és politikaformálásban. In: Guy, Will (Szerk.): *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Budapest: Pakiv Európai Roma Alap–Kossuth. pp. 43–106.
- Guy, Will (Szerk.) (2014): *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Budapest: Pakiv Európai Roma Alap–Kossuth.
- Hain Ferenc (2019): *Adalékok az „Érpataki Modell” történetéhez*. <https://www.eltereader.hu/kiadvanyok/hain-ferenc-adalekok-az-erpataki-modell-tortenetehez/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 13.)
- Hershey, Megan (2012): Explaining the non-governmental organization (NGO) boom: the case of HIV/AIDS NGOs in Kenya. *Journal of Eastern African Studies*, 7., (4.), pp. 671–690. https://www.researchgate.net/publication/272121140_Explaining_the_nongovernmental_organization_NGO_boom_the_case_of_HIVAIDS_NGOs_in_Kenya (Utolsó letöltés: 2022. 10. 15.)
- Kóczé Angéla (2012): Roma civil szervezetek társadalmi integrációs szerepének korlátai és lehetőségei. In: Kovách Imre–Dupcsik Csaba–P. Tóth Tamás–Takács Judit (Szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum. pp. 293–305.
- O’Reilly, Kathleen (2014): Resolving a Gendered Paradox: Women’s Participation and the NGO Boom in North India. In: Bernal, Victoria–Grewal, Inderpal (Eds.): *Theorizing NGOs. States, Feminisms, and Neoliberalism*. New York: Duke University Press. pp. 143–165.
- Slejtné (2016): *Magyar apartheid. Tiszavasvári fehéren, feketén*. 1–4. fejezet. https://www.youtube.com/watch?v=4ctjDhBHKk&list=PLiQ1IThs1NNOp0qtsQOzsBqYx2J7_Wkde (Utolsó letöltés: 2023. 03. 14.)
- Újlaky András–Farkas Lilla (2020): Beárazni a szegregációt – miért nem indul sokkal több per a törvényszegő közintézmények ellen? *Mérce*, 2020. 01. 16. <https://merce.hu/2020/01/16/bearazni-a-szegregaciot-miert-nem-indul-sokkal-tobb-per-a-torvenyszego-kozintezmenyek-ellen/> (Utolsó letöltés: 2022. 10. 14.)

Jegyzetek

¹ Civil szervezeti boom alatt az országos médiavisszhangot kiváltó események következményeként kialakuló civil szervezeti jelenlét turbulenciáját értjük. A kifejezést az angol „NGO boom” fordításából kölcsönöztük (lásd Alvarez 1999; Hershey 2012; O’Reilly 2014).

² Az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány kurátorai szerint Tiszavasvárral együtt összesen négy esetben ítélték meg kártérítést szegregáltak oktatott diákok számára: Tiszavasvári (2001), Tiszatarján (2004), Miskolc (2009), Gyöngyöspata (2019) (Újlaky–Farkas 2020).

³ A kutatás aktuális eredményeit és a folyamat során összegyűjtött dokumentumokat, forrásokat az alábbi weboldalon igyekszünk (át)láthatóvá tenni: <https://lathatatlantortenetek.online/>

⁴ Lásd ennek kapcsán részletesebben a kötet *Három rövid kitérő...* című fejezetének az első két alfejezetét.

A bűdi szegregátum az épülő focipályával
Fotó/Papp Fanni

HÁROM RÖVID KITÉRŐ: SZEMLÉLETI ALAPVETÉSEK, A TELEPÜLÉSI JELENLÉTÜNK (ÖN)REFLEXIÓJA, MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

■ Az itt következő három rövid kitérő közül az elsőben a munkánk során minket vezető szemléleti, fogalmi alapvetéseket tekintjük át, a másodikban a Tiszavasváriban való jelenlétünk bemutatására, valamint a résztvevő-megfigyelő kettős szerepünk értelmezésére teszünk kísérletet, míg a harmadikban a lapszám összeállításánál alkalmazott módszertani megfontolásokat mutatjuk be. Természetesen mindhárom szoros összefüggésben áll egymással és tulajdonképpen az, ahogy jelen vagyunk a településen, illetve ahogy jelenlétünknek és tevékenységeinknek a hatását értelmezni próbáljuk, az folyamatosan alakul a mai napig.

A több mint hét éves települési jelenlétünknek köszönhetően természetes módon keltette fel az érdeklődésünket, hogy más hozzánk hasonló „gyüttmentek” mit láttak és tapasztaltak a településen. Nagyon izgalmas volt olvasnunk Domán István, későbbi budapesti főrabbi visszaemlékezéseit az 1937–38-as időszakról, amit a bűdszentmihályi jesivában töltött (lásd Domán 2001), mint ahogy megindító volt végigkövetni Kelp Ilona visszaemlékezését is a településen megélt tapasztalatairól. Kelp Ilona az Alkaloida gyárat alapító Kabay János feleségeként, pesti értelmiségi nőként érkezett Bűdszentmihályra. 1925. karácsonyán járt először a településen, de 10 év sem kellett ahhoz, hogy egy családi vita után 1934-ben visszaköltözzön családjával Budapestre, itt hagyva az általuk létrehozott, és „harmadik gyermeküként nevelt” gyár irányítását (Kelp 1936). Tiszavasvári munkánk során nagy hatással volt ránk – terepen dolgozó szociológusként is – Lengyel Gabriella települési jelenléte és munkája (lásd Lengyel 2003, 2004, 2013).

Lengyel a kétezres évek elején, városi építészek megbízásából érkezett Tiszavasváriba a helyben élő cigányok helyzetének feltárása céljából.

Ebben a formájában ez a kötet biztosan nem jöhetett volna létre Havas Gábor közbenjárása és Lengyel Gabriella lányának nagyvonalúsága nélkül, aminek eredményeképpen hozzáfértünk Lengyel hagyatékának Tiszavasvárihoz kapcsolódó anyagaihoz. Ritka lehetőség, hogy az általunk is ismert családok, sokszor ma már nem élő tagjaival 15–20 évvel ezelőtt készült beszélgetések jegyzeteit olvashattuk, ráadásul a terepkutatás ilyen nagyságának tollából.

A terjedelmi korlátok és e munka fókuszja sem teszi indokolttá a teljes körű szakirodalmi áttekintést, ezért itt és most, a historiográfia és a magyarországi cigányság történetét kutató szakértők, valamint néhány további, a téma szempontjából releváns szerző „vállára állva” vesszük röviden számba az alábbi alcímek tételállításai mentén a munkánkat meghatározó elvi és gyakorlati szempontokat.

I. kitérő: szemléleti alapvetéseink

Három – két történészi, egy kutatómódszertani – szempont mentén tartjuk körülírhatónak azt, ahogy az elemzésünk tematikus fókuszában álló két helyi eseményt és annak civil vonatkozásait megragadni igyekeztünk.

A két települési történet feltárásával alapvetően egyfajta helytörténi munkát végeztünk. Helytörténet alatt itt a két helyi esemény történeti feltárását értjük, amivel kapcsolatban meggyőződésünk, hogy azok a lokális, települési jelentőségűknél jóval szélesebb társadalmi érvényességgel bírnak. A történeti feltárás során a közösségi emlékezés egyszerre eszköze és célja is a munkánknak, vállalva azt, hogy nem csak rekonstruálni, hanem – szerény lehetőségeinkhez mérten – alakítani is akarjuk azt, ahogy ezek a történetek a települési közösségben és a helyi emlékezetben élnek. Célunk tehát mind az érintetteket, mind az érdeklődő civilszakmai közönséget bevonva a történetekről párbeszédet kezdeményezni. Munkánknak a részvételi akciókutatás (a továbbiakban RAK) teremt megfelelő fogalmi és módszertani keretet.

A helytörténet, mint általános mondanivaló igényével bíró lokális, helyi történet

A magyar történészek közül, többek között – például a Hajnal István Kör tagjaival együtt (lásd Dobrossy 2003; H. Német et al. 2011) – Gyáni Gábor az, aki a közelmúltban intenzíven foglalkozott a települési helytörténetírás átalakulásával, mint historiográfiai jelenséggel. A *Helytörténet és országtörténet: kapcsolatuk alakulása* című munkájában rekonstruálja több elemét is a címben megfogalmazott tételnek, mint egy eszmetörténeti folyamat egyfajta eredményének. E tanulmányban Gyáni azt írta:

„A magát új várostörténetként (*New Urban History*) feltüntető áramlat képviselői a történelmi változások mechanizmusait, a strukturális átalakulások belső okait feltárva az általánost sejtető szabályszerűségeket ragadták meg a szorosan vett helyiben. [...] A ki- és bevándorlás, a társadalmi mobilitás vagy a társadalmi átrétegződés, és nem utolsósorban a városokon belül végbemenő szociofizikai mozgások többnyire kvantitatív rekonstrukciója egy bizonyos fizikai helyhez, adott településformához kötött jelenségként szemlélte a »nagy átalakulás« teljes társadalomtörténetét.” (Gyáni 2018: 13)

Ebben a társadalomelméleti összefüggésben, az általunk választott tematikus fókusszal kapcsolatban különösen izgalmas és fontos, hogy Kemény István és munkatársai által jegyzett, a három nagy cigányvizsgálatukat összegző, a kétezres évek eleji harmadik adatfelvétel tanulságait közreadó kötetükben, a társadalmi strukturális problémákat taglaló fejezetek mellett, Tiszavasvári egyedüli elemzett településként jelenik meg történetének relevanciája okán (lásd Kemény et al. 2004).

E települési történet jelentősége expliciten is megfogalmazódott a hivatkozott Tiszavasvári-tanulmány szerzőjének, Lengyel Gabriellának egy később megjelent tanulmánya nyitó- és zárógondolataként:

„Kemény István érdekes és fontos helynek tartotta Tiszavasvárit. [...] Tiszavasvári 2013-ban talán még érdekesebb és fontosabb hely, mint volt jó tíz éve, bár Kemény ezt már nem látja.” (Lengyel 2013: 58, 80)

Kemény és Lengyel véleményét a lehető legkonkrétabb módon érezzük a címadó tételünk megerősítésének: ez a lokális, helyi történet messze túlmutathat saját magán és általános mondanivaló igényével bírhat, ráadásul, ahogy itt látszik, a cigány–magyar együttélés problematikája kapcsán.

A közösségi emlékezet, mint formálódó történelem

A helyi történeti megközelítésünk során az elérhető írásos és (mozgó-)képi források, dokumentumok feltárására építkezünk, de kulcselemként igyekszünk használni a közösségi emlékezetet is. Az így „megmozdított” közösségi emlékezet azonban nem csak tárgya, hanem eszköze és kimenetében célja is a munkának, így mint eszközt nem csak a két esemény kapcsán a helyiek által megélt történetek rekonstrukciójához használjuk. A múlt felidézése, a résztvevői emlékezés, ha akarjuk, ha nem, nem hagyja érintetlenül az emlékezőt sem. Az egyéni vagy csoportos felelevenítése a történeteknek alakítja az emlékező megélését, ilyen módon egyfajta felelősséggel is felruházza azt, aki az emlékezésnek teret, keretet teremt. Gyáni Gábor ehhez kapcsolódóan így fogalmazott:

„A kollektív emlékezet spontán vagy annak tűnő (inkább az utóbbi) képződmény; ezért még a formálására is nyílhat mód. Ez azt követelné, hogy a megszokott történeti szerepből kilépve a historikus kapcsolódik a kollektív memória társadalmi közegéhez, hogy a saját szája íze szerint járuljon hozzá annak befolyásolásához.

Őszintén megvallom, vajmi kevés esélyt jósolok ez utóbbi lehetőségnek, részint a történelmi identitás és szerepfelfogás korlátai miatt, részint a szakember történésszel szemben már eleve megnyilvánuló társadalmi bizalmatlanság és politikai el nem fogadottság okán. Mindenesetre ebben az esetben, ahogy egyébként Aleida Assmann, napjaink nagy hatású kollektív emlékezet-teoretikusa is szorgalmazza, arra kellene és lehetne egyúttal törekedni, hogy a monologikus kollektív emlékezetet felváltsa, legalábbis kiegészítse a dialogikus emlékezeti gyakorlat.” (Gyáni 2014).

Mindezt figyelembe véve, a saját szerény lehetőségeinkhez mérten megszólaltatott és támogatott helyi emlékezés, az ehhez teremtett nyilvánosság és az általa alakuló dialógus önmagában is rendkívül fontos célja a munkánknak. Hiszük, hogy mindez – egy, az ideálshoz legalább közelíteni igyekvő esetben – hasznára válhat a települési közösségnek. A tőlünk telhető legnagyobb gondossággal alakítottuk azt a keretet és azokat a platformokat, amik ennek a munkának nyilvánosságot adnak. Törekedtünk arra – ahogy Gyáni Assmann-t idézve írta –, hogy elősegítsük a monologikus kollektív emlékezet felváltását egy dialógusra épülő, egymást kiegészítő emlékezeti gyakorlattal.

A két esemény kapcsán szervezett egyéni és csoportos beszélgetéseknek, interjúknak, háttérbeszélgetéseknek e kötet ad szerkesztett formában nyilvánosságot. Ez ebben a formájában egy, a magyarországi, a legtágabb értelemben vett, a román társadalmi helyzetével foglalkozó civileknek szánt megnyilvánulás. Azonban munkánk másik, ha tetszik elsődleges „célcsoportja”, ahogy azt fentebb megfogalmaztuk, a tiszavasvári települési helyi közösség. Fontos számunkra, hogy az érintett csoportok mindeddig elhallgatott, vagy meg nem hallgatott hangjait felerősítsük és hallhatóvá tegyük, valamint az is, hogy a munkánk során létrejövő tudásokat, tapasztalatokat és produktumokat a helyi nyilvánosság számára is hozzáférhetővé tegyük! A fejezet végi, *1. táblázat*ban teljeskörűen feltüntettük az általunk létrehozott és gondozott platformokat, illetve az általunk jegyzett tartalmi megnyilvánulásokat. Ezek közül itt külön is megemlíjtjük a *Tiszamenti Köztér* néven működtetett Facebook-oldalunkat, ahol az elmúlt években közel 100 posztot osztottunk meg, ami többesres nagyságrendű, nagyrészt helyi felhasználói aktivitást generált.

Munkánknak izgalmas, de folyamatos kihívást igénylő feladata az országos és helyi nyilvánosságok egymásra hatásának, átjárásának kezelése, ami a választott közösségi platform működésének sajátosságait ismerve is nyilvánvaló, ahogy azt a fejezet végi *1. jegyzet*ben leírt példa is mutatja. Többször hangsúlyoztuk, működés-módunknak, szemléleti megfontolásainknak szerves részét képezi a lokális fókusz, így fontos feladat számunkra, hogy folyamatosan napirenden tartsuk a helyi közösségi nézőpontot. Jó példája ennek a 444.hu-n megjelent, a szabolcsi 2-es számú országos egyéni választókerületben a 2021-es előválasztás során tapasztaltakat összefoglaló írásunk (Balázs–Hain 2021), vagy a Mérce által befogadott, a 2019-es helyhatósági választásokat Tiszavasváriban nyomon követő négyrészes sorozatunk (Balázs–Hain 2019a, 2019b, 2019c, 2019d). Tudtuk és megtapasztaltuk, hogy egy helyi ügy országos médiamegjelenése helyben különös érdeklődést generál, az országos nyilvánosság megemeli egy-egy lokális történet jelentőségét a helyiek

számára is. Ez kiemelt feladattá teszi, hogy – lehetőség szerint – a legnagyobb figyelemmel legyünk arra, hogy ezek a megnyilvánulások ne gyakoroljanak általunk nem kívánt hatást a helyiekre és az egyes érintett szereplőkre.

Mindezzel együtt, nagyon izgalmas számunkra, ahogy egy-egy médiamegjelenésünk visszhangot kelt a helyi nyilvánosságban: például amikor a Tiszavasvári TV *A polgármester válaszol* című műsorában egy helyi lakos az írásunk egy gondolatát fogalmazza meg kérdésként, amikor egy helyi lap másodközlésre kéri fel egy megjelent cikkünket, vagy amikor egy helyi nyilvánosságban megszólaló mondanivalójában visszaköszön az, ami a platformunkon jelent meg. Ezek, úgy gondoljuk, jó példái annak, amit Gyáni közvetítésében Assmanntól fentebb idéztünk a párbeszéd, a dialogikus kollektív emlékezet kapcsán.

A részvételi akciókutatás (RAK) elméleti kerete és megközelítése

A két fókuszba állított esemény kapcsán az érintettek megszólaltatása, a közösségi emlékezet által a (re)konstrukció szándéka alapvetően és praktikusán a helyi – egyébként Tiszavasváriban teljesen fragmentálódott – települési közösség tagjai közötti párbeszéd kezdeményezését jelenti.

Bár egy 12 ezres városban, különösen egy nem helyi civil szerveződés számára a lehetőség nyilvánvalóan korlátozott a közvélemény alakítására (lásd Balázs–Hain 2019b), de az előző, közösségi emlékezeti részben bemutatott eszközökkel szerzett tapasztalataink mégiscsak nyitnak valamiféle perspektívát. A közösségi ügyekben a részvétel elősegítése, a párbeszéd facilitálása, a kritikai viszonyulás támogatása, belátjuk, csak egy nagyon sajátos értelmezésben hasonlít egy klasszikus tudományos projektre. Ebben az összefüggésben mi mégis úgy gondoljuk, a megközelítésünk kereteit értelmezhetővé teszi, hogy ha azt egyfajta részvételi akciókutatásként határozzuk meg (lásd például magyarul Park 2019). Hisszük, hogy nem igényel bővebb kifejtést ez a megközelítés a magyar civil szférában, miután 2019-ben megjelent Udvarhelyi Éva Tessza és Dósa Mariann szerkesztésében e megközelítés elméletét és gyakorlatát bemutató kötet a Közélet Iskolája és a Napvilág Kiadó gondozásában (Udvarhelyi–Dósa 2019). Az itt vázolt fogalmi keretben találja szemléletileg meg a helyét az, hogy miközben szeretnénk feltárni két történeti esemény helyi hatásait, aközben az életre hívott párbeszéd eredményeként alakítani is akarjuk a települési közösség emlékezetét. Itt nem csak a helyiek bevonása, résztvevővé tétele, mozgósításának szándéka tér el a klasszikus tudományos helyzetkezelés idealizált céljától, hanem a kutatói szerep és a keletkező tudások is más formában jelennek meg eredményként. Azt gondoljuk, ebben a keretben értelmet nyer az egyszerre aktivista, egyszerre tudományos, reflexiós célú megközelítésünk.

A bemutatott, elsősorban helyi vonatkozású céloktól jól elválasztható e lapszám összeállításának tartalmi feladata, aminek keretében a két esemény közép- és hosszútávú hatásainak feltárása mentén szeretnénk a civil szakmai közegeben is párbeszédet kezdeményezni.

Fogalmi alapvetések

Elsőként a politikum fogalmát tartjuk fontosnak e kitérőben bevezetni, mégpedig a kifejezés mögött álló hármas értelmezésben, ahogy azt Bence György a Mindentudás Egyetemén tartott előadásában vázolta (Bence 2005). Ennek nyomán politikum alatt azt a társadalmi célú cselekvést értjük, ami időben is megelőzi a létrehozandó államhatalmi és politikai intézmények kialakulását, aminek elsőbbsége azonban nem mindig időbeli, hiszen sokszor a már megállapodott politikai viszonyok között is előfordul, például amikor olyan kérdések kerülnek terítékre, amelyek újra felvetik, hogy milyen – a társadalmi együttélésnek milyen keretet biztosító – államot akarunk. Bence három, különböző szerzők nevével fémjelzett, versengő politikum-felfogást vázolt:

- 1) Rawls és Habermas konszenzus-felfogását, amiről Bence így ír: *„a politikum egy másik felfogása szerint kialakulhat valami értelmes, meggyőzősen és nem manipuláción, még kevésbé megfélemlítésen alapuló konszenzus. S különösen a politika legnagyobb, elvi kérdéseiben jöhet létre ilyen konszenzus, miközben az apró-cseprő nézeteltéréseket kompromisszummal vagy többségi döntéssel oldjuk meg. Ez a politikum sajátossága és ezt a felfogást képviselte John Rawls is, jóllehet pályája végére már csak erősen korlátozott formában. S ehhez a felfogáshoz csatlakozott a kezdeti radikalizmusát az 1960-as évek óta folyamatosan mérséklő Jürgen Habermas is.”* (Bence 2005: 345–346)
- 2) Hannah Arendt politikai filozófiájának erőssége kapcsán Bence azt emeli ki, hogy *„az új kezdetek politikumáról van a legtöbb mondanivalója. Arendt azt tekintti a politikai filozófia fő feladatának, hogy megmutassa: ezek közé a jó dolgok közé tartozik a közös politikai cselekvés öröme. S szerinte éppen abban leljük a legnagyobb örömet, ha olyan ügyekért szállunk harcba, amelyek – legalábbis kezdetben – nem ragadják magukkal a többséget.”* (Bence 2005: 346)
- 3) Carl Schmitt megközelítése kapcsán Bence azt hangsúlyozza, hogy *„végső soron minden politikai döntés azon alapul, hogy kiket tekintünk – politikai értelemben – barátoknak, illetve ellenségnek. Tudnunk kell, hogy kik veszélyeztetik a politikai közösség pusztá fennmaradását. Vagy ha azt nem is, de azt feltétlenül, kik jelentenek olyan fenyegetést a politikai közösségre nézve, hogy minden eszközzel szembe kell szállnunk velük. Mert ha engedünk, akkor már nem érdemes ebben a közösségben élni.”* (Bence 2005: 345)

A politikum, mint 1) társadalmi konszenzus, 2) mint a változást kiváltó politikai cselekvés, 3) illetve a mi és ők meghatározása a Bence által megidézett három alternatív politikum-felfogás. Ezek egyszerre fontosak számunkra a települési politikum megragadása során, így ezekre, mint eltérő társadalmi aktivitásokra leszünk figyelemmel a témánk tárgyalása során.

A két fókuszba állított tiszavasvári esemény megértéséhez időben távolabbról és a tágabb társadalomtörténeti kontextust is a vizsgálat tárgyává téve érdemes elindulni (lásd ennek kapcsán a kötet *A (település)történeti kontextus* című blokkját).

A cigányság történetének megértéséhez és megismeréséhez Nagy Pál történész szerint – aki a magyarországi, és azon belül leginkább a Szabolcs megyei cigányság történetének egyik legelkötelezettebb kutatója –, „*a cigány történelem egészének meghatározottságait jobban kifejező módszer az együttélést komplexen befolyásoló időszakok elkülönítése*”. Nagy azt írja, hogy a magyarországi cigányság elmúlt 600 évéből öt olyan időszak különíthető el, „*amikor felmerült nem-cigányok és cigányok együttélésének átfogó, össztársadalmi léptékű rendezésének szükségessége*” (Nagy 2007).

Ezen időszakok közül számunkra kettő különösen érdekes:

- „4. *Az 1950-es években újabb modernizációs csapda keletkezett, amit ellentmondásosan ugyan, de az iparosodás oldott meg, s az 1980-as évekig tartó, növekvő munkaerő-piaci integrációs folyamatot váltott ki.*
5. *A rendszerváltás 1990 óta tartó folyamatának neuralgikus pontja a cigányok/romák társadalmi helyzetének rendezése, amely minden korábbinál élesebb kérdéseket vet fel. A felsorolt időszakok a szimbiózis egy-egy új modelljét jelentik, amelyek Thomas Acton szerint addig élnek, míg a társadalom változásai alá nem állják őket, s az újabb válsághelyzetek ismét új megoldások keresésére kényszerítenek.*” (Nagy 2007)

Számunkra is fontos, ahogy arra Nagy is figyelmeztet: „*Az együttélés modelljét minden időszakban a gazdasági, társadalmi, jogi és erkölcsi feltételek komplexitása határozta meg. Ezek a feltételek úgy kapcsolódtak egymáshoz, mint négy olyan halmoz, amelyeknek mindegyike érintkezik valamennyi másikkal.*” (Nagy 2007)

Binder Mátyás, egy másik megközelítésben egyszerre tekinti át a fogalmi apparátust, amivel a jelenséget megragadni, magyarázni tudjuk, illetve a romák és nem romák együttélési formáinak történeti alakulását. Az integráció, illetve annak formái és deficitjei (akkulturáció, asszimiláció, szegregáció) azok a fogalmak, melyekkel Binder az együttélést magyarázhatónak tartja (Binder 2013).

Az általunk itt és most górcső alá venni szándékozott két eseményt alapvetően a *társadalmi integráció deficitjének*, egy-egy a lokális társadalmi konstrukcióban létrejött tüneteként értelmezzük. Ez azt (is) jelenti, hogy a történetek egyes elemeiben alapvetően nincs olyan, ami máshol ne történt volna meg, egyedül az *olaszliszkai lincselés*, illetve annak települési hatása az, amihez hasonlóról Magyarországon nem tudunk. Ami viszont Tiszavasváriban is – mint minden település esetében – egyedi, az a helyben megvalósult történeti/társadalmi együttélési minta helyi konstrukciója.

2. kitérő: települési jelenlétünk (ön)reflexiója

Jelenlétünk a városban

A településre érkezésünk után, 2016-ban, viszonylag hamar „belefolytunk” a helyi történésekbe. A civil szervezetekre jellemző általános logikát követve kihasználtuk az ügy kapcsán kibontakozó érdeklődést és kisebb források bevonásával belekezdtünk a bűdi városrészen az egyik roma érdekérvényesítő csoport közösség-szervezési munkájának a támogatásába. Ahogy ez lenni szokott, az általunk is támogatott csoport tagjai között voltak részben azok a helyi „szószólók”, közvélemény-alakítók, akiket a többi, a településre hozzánk hasonló céllal érkező civil szervezetek és aktivisták is hamar „megtaláltak”. A csoport tagjai között volt például, aki a TASZ jogérvényesítési akcióját segítette, és ez a csoport volt az, akit egy, a pro-roma civil szférában is ismert roma aktivista egy akkor elérhető CKA-pályázati projektbe egy-két hónap után bevont.

Mi, e négyfős helyi civil csoport egyik ötletét felkarolva egy korábban a helyiek által létrehozott, ám régóta elhanyagoltta vált foci-pálya felújítását valósítottuk meg első helyi projektünként, az egykori Slejm anyagi támogatásával. Lentebb, a II. alapelv kapcsán felsorolt helyi kezdeményezések közül is jó néhányat ennek a csoportnak a tagjaival valósítottunk meg. Az ebben a keretben végzett munkáink közül, talán itt érdemes jó példaként kiemelni az egyik közösségi akciónkat, amely során a helyiekkel együtt közösségi igényfelmérést végeztünk a romákat és nem romákat egyaránt érintő megszűnt helyi buszjárat kapcsán.² 2019. elejére azonban a bűdi közösség-szervezést és érdekérvényesítést támogató tevékenységünket érdemben befejeztük. Ma úgy gondoljuk, hogy ennek legfőbb okai a jelenlétünk intenzitásának korlátai voltak, valamint ettől nem teljesen függetlenül az a tapasztalat, hogy nem tudtuk a saját elveink mentén alakítani az együttműködésekre épülő tevékenységeinket.

Ezt követően hoztuk létre a KözTér – Tiszamenti Közösségfejlesztési Hálózat nevű csoportot. Az ebben a keretben folytatott Tiszavasvári tevékenységünkről a csoport – fentebb már hivatkozott – Facebook-oldala ad a mai nappal bezárólag betekintést. Az érdekérvényesítéstől, valamint a bűdi tevékenységünktől hátrébb lépve kerültünk kapcsolatba a másik két szegregátum lakóival, a település nem roma csoportjaival, valamint a környező települések lakóival. Az egy csoporthoz, „egy ügyszó” való kötődés „fellazulása” megváltoztatta a perspektívánkat, azt, ahogy a helyi történéseket látjuk. Kitérgült a probléma-horizontja mindannak, amit helyben tapasztaltunk, aminek utólag nagyon nagy jelentőséget tulajdonítunk.

2019-től, a helyhatósági választásokra való készülődés során, a helyi függőségi viszonyrendszerben való működéssel nem kompatibilis, konfliktussal járó akciókat is felvállaltunk. Ennek eredménye, hogy elkezdtük közzétenni a helyi tapasztalatainkat olyan formátumot keresve, ami egyszerre lehet érdekes a szélesebb nyilvánosságnak, illetve szándékaink szerint, a helyi közélet számára egyaránt. A választások előtti felfokozott közéletben kísérletet tettünk arra, hogy tematizáljuk

a helyi romákat közvetlenül érintő és a közbeszédben nem vagy kevésbé látható problémákat,³ illetve olyan ügyeket, ami romáknak és nem romáknak egyaránt érdekes lehet.

A perspektívaváltásnak és a tevékenységeink kiterjesztésének középtávú következménye a helytörténeti érdeklődésünk és ez a Civil Szemle tematikus szám is.

Alapelveink a terepi jelenlétünk és e tematikus szám szerkesztése során

Természetes módon hét év után is „gyüttmentek” vagyunk Tiszavasváriban. Nem vagyunk olyan módon részei a település hatalmi-függelmi viszonyrendszerének, mint ahogy a helyben élők, és még ennyire sem vagyunk részei az ezzel a társadalmi viszonyrendszerrel kapcsolatban álló, de abból kirekesztett telepi romák hatalmi-függelmi, illetve rokonsági viszonyrendszerének (lásd ennek kapcsán Kovai 2017). Egy, a településre érkező kutató vagy civil aktivista mégis az e rendszerekben élő helyiekkel kell, hogy együttműködjön, ami már önmagában rendkívül sok probléma lehetőségét hordozza. Nem nyilvánvaló, magyarázatra szorul, hogy egy budapesti, felsőfokú végzettségű, az országos átlagnál jobb anyagi helyzetben lévő, láthatóan nem kisebbségi férfi vagy nő és egy, a Tiszavasvári Széles-Keskeny úti szegregátumában élő, hasonló korú, mélyszegénységben élő roma polgártársa hogyan találkozhatnak és beszélgethetnek, az meg még inkább, hogy bármit is akarhatnak közösen.

Elgondolkodtató és valamelyest „vicces” példája ennek, hogy az említett szegregátumban egy ott élő pár tagjai kísérték el minket a különballagó diákokhoz. Házról-házra jártunk, ha épp kint állt valaki az udvaron, akkor a pár tagjai közül mindig a vele azonos nemű tag szólította meg az ott lévőt, ha pedig épp nem volt kint senki, akkor az alapján, hogy a feltételezésük szerint milyen nemű személy lehet épp otthon, döntötték el azt, hogy ki köszönjön be a házba. A felállás egyszerű volt: nő-nővel, férfi-férfival beszélget(het). Mindeközben mi, egy ötvenes éveiben járó láthatóan nem cigány férfi, illetve egy harmincas éveiben járó, szintén láthatóan nem cigány nő, akik a 2022-es nyári rekkenő hőségnek megfelelő könnyed öltözetben voltunk, hátrébb állva vártuk, mi történik. A bemutatásunk alkalmával többször elhangzott viccként, hogy a rendőrségtől vagyunk, amit nem egyszer el is hittek pár pillanatig a felkeresett beszélgetőtársaink. Ez a történet hűen tükrözi azt, hogy az ismerős családgondozókon kívül mennyiszere és milyen minőségben találkozhatnak a telepen élők a saját lakókörnyezetükben nem romákkal.

Sok tekintetben, sok magyarországi cigánytelepen változott az elmúlt évek során a helyzet, nem utolsósorban a civil szereplők megjelenésének hatására, ám nem feltétlenül a legszerencsésebb irányba. Munkánk során ezekre a tapasztalatokra támaszkodva az alábbi alapelvek szem előtt tartása mellett igyekeztünk eljárni.

I. ALAPELV: A közvetlen anyagi-tárgyi jellegű forrástranszfer – lehetőség szerint – elkerülve vagyunk jelen az érintettekkel való együttműködésben

A terepi jelenléthez kapcsolódó tevékenységeinket minden esetben önkéntes munkaként végezzük. Ez azt jelenti, hogy amikor pályázati úton, vagy valamilyen együttműködés keretében forráshoz jutunk, akkor az ott munkabéreként, vállalkozói megbízásban elszámolt díjat félretesszük és azt a későbbiekben felmerülő tevékenységek költségeire fordítjuk. Magunk számára ez egyfajta erkölcsi alapul szolgál ahhoz, hogy a közösségi célú kezdeményezéseink során másától is önkéntességet kérjünk. Tisztában vagyunk azzal, hogy az alapvetően nem egy természetes helyzet, hogy a kirekesztettségben és a nélkülözésben élők között megjelenik valaki, aki tudna segíteni (ki tudná például fizetni az áramvételezéshez a kártya feltöltését, tudna adni valamennyi pénzt, hogy egy vacsorához az asztalra kerülhessen valami) és akar a szegénységben élőtől valamit, miközben nem ad cserébe semmit.

Több kudarcos próbálkozás, módszertani kísérlet után⁴ hagytuk abba a forrástranszferben való részvételt, mindemellett még ma is gyakran fordul elő, hogy egyéni segítséget nyújtunk ügyintézésben, egy levél megírásában, egy orvosi vizsgálatra való eljutásban. Mivel nem tudunk minden hozzánk forduló számára segítséget/támogatást nyújtani, ez máris elosztási, erőforrástranszfer kérdéssé válik, ami a mi szempontunkból szelektáláshoz és ennek megfelelően erkölcsi döntések meghozatalához vezet, míg az érintettek oldalán nem egyszer konfliktusokat eredményez.

Mindezt figyelembe véve, mára az egyik legfontosabb alapelvünké vált, hogy ebben nem veszünk részt. Néhány problémára, amivel ez a döntés jár, még a III. alapelv kapcsán visszatérünk.

II. ALAPELV: Közösségi élmény- és élményfeldolgozás lehetőség szerinti előmozdítása – élmény alapon mindig adni és kapni valamit az együttműködés során

Az előbbiekben említettekkel szoros összefüggésben igyekszünk érvényesíteni azt az alapelvet, hogy az adok–kapok kölcsönössége egy más formában, de megjelenjen. Ennek példája, hogy a különböző osztály tagjainak megismeréséhez, a velük való beszélgetések megkezdéséhez egy osztálytalálkozó szervezésének ötletével kerestük meg a volt diákokat. Ez a keret biztosította számunkra és számukra is a kölcsönösséget: a közösségi esemény során a résztvevők egy élménnyel gazdagodtak, mi pedig képet kaphattunk arról, hogyan élték meg a diákok a történeteket és hogy mindez milyen nyomot hagyott bennük. Az ilyen jellegű „közösségi élményadásnak” jó példái még a bűdi telep szélén található foci pályára közösségi felújítása,⁵ a *Balaton trip – Egy nap a Balatonon!* projektünk, vagy a *Mi Józsefházánk* című részvételi kisfilmünk.⁶

Nagyon sokszor azonban nem egyszerű egy közösségi, élményalapú kezdeményezést menedzselni ebben a környezetben. Amikor például egy, a gyermekek számára – a kóborkutyáktól biztonságos – közösségi tér kialakításához egy önkormányzati telek használatba adásáért a helyiekkel együtt aláírásokat gyűjtöttünk az egyik települési szegregátumban élő szülőktől, nem egyszer felmerült kérdésként, hogy mit kap azért, ha aláírja a kezdeményezést. Ez azért helyben sem gyakori, de szemléletes példája annak, hogy a középtávú közös érdek, ami személyesen is hordoz előnyt a megkérdezettek számára, egy ilyen kis ráfordítást jelentő részvétel esetében sem volt leválasztható a rövidtávú magánérdekről. A szegénységben, a kiszolgáltatottságban, a „nincs”-ben nagyon nehéz ezen a perspektíva-szűkülésen felülemelkedni.

III. ALAPELV: Az együttműködés önkéntes alapon és minden fél számára a lehető legtöbb információ biztosításával történik, amely során a bevont együttműködőket a legteljesebb mértékű egalitáriánus, plurális partneri viszony jellemzi

Ez nyilván kevésbé merül fel látható problémaként, például egy közös focizás megszervezésekor, de egy állatkerti kirándulás, vagy egy adományosztás megvalósítása már sokkal komplexebb feladatot jelent ebben a vonatkozásban is. A helyzetet ráadásul az sem segíti, hogy a mai magyar makrotársadalmi viszonyok sem az alcímben meghatározott együttműködési minták kialakításának az irányába hatnak.

E sorok írásakor jelent meg egy interjú Radó Péter oktatáskutatóval, aki közérthetően fogalmazza meg azt, hogy az elmúlt bő tíz évben hogyan hatotta át a hatalomkoncentráció a közoktatást és alakult ki egy centralizált, a működése alapelemeiben is a központtól teljes mértékben függő iskolai intézményrendszer, amelyben teljes mértékben kiszolgáltatottak a hatalomnak az egyes szereplők (lásd Szász 2022). Felmerül a kérdés, milyen együttműködési minták tanulhatóak ilyen körülmények között a sok esetben szegregáltan működő oktatási intézményekben. Miközben missziója szerint az oktatási intézmény lenne az arra dedikált társadalmi tér, amiben például az otthonról hozott, települési függelmi rendszerekben és tekintélyelvű rokonsági hálóknak, a hagyományos nemzeti szerepek mentén szocializálódott fiatalok a demokratikus együttélési módra akkulturálódhatnak.

A jelen gyakorlatot azonban nem a pedagógiai eszközök alkalmazása jellemzi, hanem az iskolarendőrség. Ennek a viszonyrendszernek a részeként értelmezte nagyon érzékletesen Derdák Tibor, Móricz Zsigmond és József Attila szavaival szólva, a 2022. április 3-án, Alsószentmártonban a választóhelyiségben történeteket egyfajta „szertartásként”. A politikai érdekképviselőt ki- vagy megválasztási eljárása, a „demokrácia ünnepe” a kialakult teljes körű függelmi rendszerben, torzóként, a hűség szertartásos demonstrációja a kiszolgáltatottak részéről (lásd Rác 2022).

A magyar társadalom ma felnövekvő tagjainak nagy valószínűséggel nincs esélye megtapasztalni akár csak egy kis, szigetszerűen működő, a címben leírthoz hasonló társadalmi klímát. Ez az a társadalmi kontextus, amibe egy Tiszavasvárihoz hasonló településre egy „messziről jött” civil szervezet megérkezhet, ahogy ez velünk is történt 2016-ban. Ilyenkor két lehetőség közül választhat az oda érkező: vagy a vállaltak jegyében a rövidtávú projektindikátorok teljesítésének áll neki, elfogadva ezt a viszonyrendszert, vagy sziszifuszi, rövidtávon nem sok sikerrel kecsegtető módon, a III. alapelvünk jegyében megpróbál egy új együttműködési logikát érvényesíteni, szemben a helyi viszonylatokkal. Don Quijote és Sziszifusz története az irodalmi példázata az ilyen vállalásnak.

Az alapelveink felvezetésében azt írtuk, hogy nem mindig a legszerencsésebb irányba indulnak el a változások a civil szervezetek megjelenésével. Ez a megfogalmazás arra a tapasztalatunkra épít, hogy sok esetben azt látjuk, hogy a rövid távú célok vezérlik a civil szervezetek helyi tevékenységeit, ami alapján azt gondoljuk, hogy ha elvben magukénak is vallják a III. alapelvben megfogalmazottakat, azt a gyakorlatban mégsem tudják, illetve akarják alkalmazni. Mi, mindezek ellenére, maximálisan elköteleztük magunkat az ezen elv mentén való működés iránt.

3. kitérő: módszertani megfontolásaink

E kötet összeállítása során arra törekedtünk, hogy egy problémafókuszált, de átfogó településtörténeti helyzetképet vázoljunk fel.

Ahogy a részvételi akciókutatás kapcsán már megfogalmazódott, a személyes szál mind a kutatás célcsoportja, mind a kutatók bevonódása felől meghatározó jelentőségű a kezdeményezésünkben. A személyességnek van egy másik, módszertanilag lényeges, eddig itt még fel nem vetett oldala: a hétköznapi megélő személyes, résztvevői tapasztalatainak a történetek hétköznapi, emberi léptékű megélése. Ennek a szemléleti aspektusa az ún. *történeti alulnézeti perspektíva*, aminek kapcsán az alkalmazott módszertani eszközünk a „mikrotörténetek” beemelése és fókuszban tartása volt.

A mikrotörténetek szerepét hasonlóan képzeljük el, mint a művészeti gyakorlatokban alkalmazott montázs módszerét. Ennek során sok apró részlet kerül beillesztésre a „nagy képbe”, új jelentéseket, összefüggéseket létrehozva egy teljesebb történet láthatóvá tétele céljából.

Kis, hétköznapi történeteket gyűjtöttünk össze és jelenítettünk meg keretes formában a település- és esettörténeti rekonstrukció során. Ezeket nem csak, mint kis színes mozaikokat, hanem mint az elmesélt települési történet személyes perspektívába történő lehorgonyzását tartjuk fontosnak.

E személyes síktól elválasztható „történeti nagytotál”, amit e kötet második blokkjában rekonstruáltunk. Ennek három módszertanilag is fontos aspektusát szeretnénk azonosítani:

- 1) annak a törekvését, hogy minden érintetti csoportnak igyekeztünk hangot adni a történetek feltárása során;
- 2) azt, hogy az érintetti narratíva kiterjesztése céljából a történetek dokumentum-alapú feltárását is – a lehető legszélesebb merítéssel – végeztük el; illetve, hogy a
- 3) a települési történet tágabb kontextusba helyezése céljából szakértőket, felkért hozzászólókat szólaltattunk meg, hogy a lokálisan megfigyelteket az általános, nagytársadalmi összefüggésrendszerbe is behelyezzük.

Az érintetti csoportok megszólaltatása – minden érintetti narratíva számbavétele

A két eset kapcsán érintett résztvevők csoportjainak a mindeddig elhallgatott, vagy meg nem hallgatott tapasztalatait és megéléseit gyűjtöttük össze. Ugyan a helyben tevékenykedő civil szervezetek, valamint a média, ha rövid ideig is, de viszonylag széles nyilvánosságot adott a történeteknek, de ezen beszámolók többsége figyelmen kívül hagyta a helyi társadalom érintett szereplőinek a narratíváit. Ennek okán a két eseményt tárgyaló diskurzus, a mi megítélésünk szerint, megragadt a szoros és konkrét eseményfókuszú helyzetértelmezés szintjén. Nem vállalkoztunk a történetek átfogó médiamegjelenítésének elemzésére, de számunkra így is nagyon hamar nyilvánvalóvá vált, hogy mennyire a saját perspektíváknak és értelmezéseknek a keretében ragadt például az 1997-es eseményeket is bemutató Kóthy Judit által rendezett dokumentumfilm (Kóthy 2003), vagy a 2016-os eseményeket feldolgozó Slejm (Partizán csatorna elődje) dokumentum-sorozata (Slejm 2016), éppúgy, ahogy a helyszínen dolgozó más újságírók, médiamunkások helyzetértelmezése is.

Mindkét eset kapcsán három érintetti csoportot szólítottunk meg. Az első a helyi cigányság csoportja, akik egyfelől a két ügy közvetlen érintettjei, másfelől – az előzőtől nem függetlenül – az érkező civil szervezetek tevékenységének elsődleges célcsoportjai is voltak. A második a „helyi hatalom” tagjainak csoportja, akik alatt részben a két eset során aktív szerepet játszó intézményi és helyi politikai szereplőket értjük, részben pedig általánosan a településen élő többségi társadalom tagjait. A harmadik megszólított csoport az érkező civil szervezetek és aktivisták csoportja. E három csoport szereplői – beleértve magunkat is – a címet is adó két esemény kapcsán keletkezett civil szervezeti boom érintettjei és aktorai.

A résztvevők emlékeit, az eredeti elképzeléseink szerint, a két eset kapcsán a három érintetti csoporttal külön-külön, de az azonos csoportba tartozókkal közösen, csoportos beszélgetések és workshopok során szerettük volna feltárni. Azt reméltük, hogy ez a közösségi részvételre építő módszer könnyebbé teheti az emlékezés folyamatát és a változatos elbeszélések által mi is pontosabb képet kaphatunk a történetekről. E módszert alkalmaztuk a helyi cigányság tapasztalatainak a feltárása során, de a többi csoport esetében ezt már nem mindig tudtuk használni, ugyanis a folyamat során szembesültünk azzal, hogy egyes érintettek, például az 1997-es eset kapcsán szerepet játszó pedagógusok számára a mai napig feldolgo-

zatlan traumát jelent a történetekre való emlékezés, ami ellehetetlenítette a közös múltidézést és helyzetértelmezést.⁷ Itt végül egyéni interjúk és háttérbeszélgetések formájában adtunk hangot ennek az érintetti perspektívának.

A civil szervezeteknél hasonlóan – vagyis nem az eredeti terveknek megfelelően – jártunk el. Igaz, itt nem a feldolgozatlan traumák hatása vezetett minket más módszerekhez, hanem a civil szereplők eltérő elvi és módszertani megfontolásai, a párhuzamos jelenlétből fakadó nehézségek és ellentmondások, valamint az egymás között kialakult konfliktusok számításba vétele volt az, ami alapján úgy döntöttünk, hogy az egyéni és csoportos interjúk, valamint a háttérbeszélgetések jobban szolgálják kutatási céljainkat.

Az érintetti csoportok tapasztalatainak a feltárását három csoportos beszélgetés, közel 30 interjú és több tucat háttérbeszélgetés alapján végeztük 2020–2022 között az interpretatív fenomenológiai elemzés eszközével (Rácz et al. 2017).

A dokumentumalapú feltárás – a közigazgatási dokumentumok, a tudományos, valamint a média-reflexió vizsgálata

A feltárt dokumentumokra, mint forrásokra támaszkodtunk azzal a céllal, hogy az érintetti perspektívát kiterjesszük, hogy a vizsgált két eset történeti kontextusát átláthatóvá és megérthetővé tegyük. Dokumentumok alatt minden írott vagy rögzített hang-, illetve képi anyagot értünk, a közösségi média, a sajtó, a kapcsolódó közigazgatási dokumentumok és tudományos munkák tartalmait.

A feltárás során átnéztük a megyei levéltár, a helyi és a megyei könyvtár helytörténeti gyűjteményének, illetve levéltárának anyagait, valamint a történetek tudományos reflexióját. Feldolgoztuk a két eset kapcsán releváns tanácsi és képviselőtestületi ülések jegyzőkönyveit, valamint a témához kapcsolódó közigazgatási dokumentumokat, melyek mindeddig nem reflektált lenyomatát képezik a két eseményhez kapcsolódó helyi diskurzusnak. Összegyűjtöttük az esetek kapcsán készült dokumentumfilmeket, civil szervezeti beszámolókat és egyéb általuk készített dokumentumokat, a sajtómegnyilvánulásokat, illetve – a 2016-os történések kapcsán – a közösségi média felületein az ez ügyben közzétetteket.

A feltárt források közül sok dokumentum jelenleg csak nagyon nehezen hozzáférhető, így ezek nagy részét egy erre a célra létrehozott kutatási weboldalon⁸ közzétettük, hogy a helyiek és az érdeklődők számára elérhetővé tegyük az összegyűjtött anyagokat.

Szakértők – felkért hozzászólók

A dokumentumalapú történeti kontextus felé nyitás mellett, a két esemény tágabb társadalmi és probléma-kontextusba helyezéséhez, a kötet negyedik blokkjában olyan civil szakértőket hívtunk segítségül, akik az elmúlt évtizedek során a

tudományos és/vagy a gyakorlati területen a témánk szempontjából releváns tevékenységet végeztek és sok kapcsolódó tapasztalatot halmoztak fel. Azt szerettük volna, hogy a két esemény konkrétumain túllépve, különböző szakmai irányokból érkező szempontok és meglátások is megfogalmazódjanak, hogy ezáltal többféle szakmai nézőpont is hangot kapjon az értelmezés során. A felkért hozzászólások szerkesztett interjúk formájában olvashatók a kötetben. A szakértők kiválasztása során igyekeztünk a civil szektor különböző területein és az intézményrendszer más-más szintjein tevékenykedő szakembereket megszólítani, az eltérő, de egyaránt fontos nézőpontok érvényesülését elősegítendő.

A beszélgetések tartalmi szempontrendszerét az esetfeltárás, valamint számos háttérbeszélgetés alapján körvonalazódó problématerkép alakította.⁹ A felkért hozzászólásokban a helyi szinttől kicsit eltávolodva, de azt semmiképp nem figyelmen kívül hagyva, az országos civil tevékenységek intézményesült, általánosabb, a lokalitásból nem vagy csak kevésbé látható szempontjait igyekeztünk megjeleníteni. A hozzászólások részben specifikusak, ami a különböző szakmai területek egyediségéből adódik, de törekedtünk arra, hogy mindez egy általánosabb, a jelenlegi helyzetre, a különböző perspektívákból közösnek tűnő szempontokra reflektáló legyen, hogy a különbözőségek, eltérések, esetleges törésvonalak jól láthatóan kirajzolódjanak.

A felkért hozzászólók:

1) *A két tiszavasvári civil szervezeti boom jogi aktorai*

A jogi érdekérvényesítés perspektíváját szolgáltatta meg a '97-es különballagás során is fellépő Horváth Aladár, a Roma Polgárjogi Alapítvány elnöke, illetve a 2016-os események egyik jogásza, Boros Ilona, a TASZ munkatársa.

2) *A roma érdekérvényesítés és aktivizmus terepi szinten sokat tapasztalt képviselői*

A terepmunka és a terepi jelenlét nézőpontját tudományos oldalról szerzőként Kovai Cecília, a KRTK Regionális Kutatások Intézetének munkatársa szolgáltatta meg, civil szervezeti oldalról pedig Béres Tiborral, az Autonómia Alapítvány munkatársával beszélgettünk.

3) *A roma érdekérvényesítés és aktivizmus intézményvezetői és donori képviselői*

A civil intézményrendszer legmagasabb szintjének a szempontjait Bíró András, alternatív Nobel-díjas polgárjogi aktivista, az Autonómia Alapítvány alapítója, valamint Polgár András társadalmi befektető és a Polgár Alapítvány az Esélyekért alapítója szolgáltatta meg.

Az interjúk 2022. második felében készültek, így a felkért hozzászólók jelen helyzetre reflektáló gondolatai arra az időszakra vonatkoznak.

További módszertani megfontolások

Anonimitás és az azonosíthatóság kérdése a stratégiai célok összefüggésében

A szöveg összeállítása során az érintett szereplők nagy részét anonimizáltuk. Egyrészt védelmük érdekében, hiszen ahogy azt jeleztük, a helyiek esetében mind a mai napig sok feldolgozatlan konfliktus és trauma övezi az eseteket, másrészt – a beszélgetőtársaink közül többen – jelenleg is foglyai a (lokális) társadalmi függelmi rendszernek és ebből kifolyólag kiszolgáltatottak. Mindezekkel együtt fontos, hogy itt és most nem maguk a személyek, hanem a folyamat során betöltött pozíciójuk, szerepkörük a meghatározó. Ez alól kivételt képeznek a civil szervezetek, a helyi intézmények, valamint a különböző politikai csoportosulások, amiket indokolt esetekben név szerint említünk, ahogyan azokat a személyeket is, akik közszereplők és a két eset kapcsán pozíciójukból eredően valamelyest szabadon, a lehetőségeket tudatosan (ki)használva alakították/alakíthatták (helyi) tevékenységüket.

Mindezzel együtt utóbbiak esetében is törekedtünk arra, hogy csak a történet megértéséhez szükséges esetekben nevesítsük e résztvevőket. Azt gondoljuk, hogy a célunk szerinti tanulságok közös feldolgozása szempontjából ez a hatékony és elfogadható eljárás.

Roma vs. cigány – a megnevezés problémája és az általunk választott megoldás

Zárásul e módszertani kitérőben fontosnak tartjuk a megnevezéssel kapcsolatos alapvetésünket rögzíteni. Magyarországon mind a közbeszédben, mind a szakirodalomban a „roma” és „cigány” terminust sokszor nem-megmagyarázotlan, következetlenül használják. A megnevezés kapcsán nincs konszenzus (ennek kapcsán lásd például Kovai 2017; Lakatos 2018). Az etnográfiai szakirodalom hagyományai alapján a kutatott közösség önmaga megnevezésére a használt terminust alkalmazza, ami Tiszavasvári esetében jellemzően, mind a bűdi romungrók, mind a szentmihályi és józsefházi oláh cigányok között, a cigány (ön)megnevezés használatát kíváná. A szakmai anyagok egy jó része viszont a roma terminust alkalmazza. Mindezt figyelembe véve, mi a két kifejezést e kötetben egymás teljes értékű szinonimájaként használjuk, ügyelve arra, hogy az idézetekben, valamint a megszólított érintettek hangjának közvetítése során az ott használt kifejezést pontosan alkalmazzuk.

Irodalom

- Hain Ferenc–Balázs Anna (2019a): Önkormányzati választásokra készülődés egy tizenháromezres szabolcsi kisvárosban, Tiszavasváriban I. *Mérce*, 2019. október 4. <https://merce.hu/2019/10/04/onkormanyzati-valasztasokra-keszulodes-egy-tizenharomezres-szabolcsi-kisvarosban-tiszavasvariban-i/> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 14.)
- Hain Ferenc–Balázs Anna (2019b): Önkormányzati választások Tiszavasváriban 2.: a helyi nyilvánosság és a közéleti tájékozódás lehetősége. *Mérce*, 2019. október 6. <https://merce.hu/2019/10/06/onkormanyzati-valasztasok-egy-kisvarosban-2-a-helyi-nyilvanossag-es-a-kozeleti-tajekozodas-lehetosege/> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 14.)
- Hain Ferenc–Balázs Anna (2019c): Önkormányzati választások Tiszavasváriban 3.: a polgármester és az önkormányzat működése – tervek, ígéreték és a gyakorlat. *Mérce*, 2019. október 10. <https://merce.hu/2019/10/10/onkormanyzati-valasztasok-tiszavasvariban-3-a-polgarmester-es-az-onkormanyzat-mukodese-tervek-igeretek-es-a-gyakorlat/> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 14.)
- Hain Ferenc–Balázs Anna (2019d): A 2019-es helyhatósági választások Tiszavasváriban: a Jobbik egykori fővárosa a Fidesz játszótère lett. *Mérce*, 2019. november 1. <https://merce.hu/2019/11/01/a-2019-es-helyhatosagi-valasztasok-tiszavasvariban-a-jobbik-egykori-fovarosa-a-fidesz-jatszotere-lett/> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 14.)
- Hain Ferenc–Balázs Anna (2021): Ennél több kell, ha nyerni akar az ellenzék Szabolcsban. *444.hu*, 2021. december 28. <https://444.hu/2021/12/28/ennel-tobb-kell-ha-nyerni-akar-az-ellenzek-szabolcsban> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 14.)
- Bence György (2005): A politikum sajátossága. *Mindentudás Egyeteme*. pp. 337–348. <http://szociologiaszak.uni-miskolc.hu/segedanyagok/Bence1.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 07. 25.)
- Binder Mátyás (2013): A „cigány–magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban. In: Szuhay Péter (Szerk.): *Távolodó világaink*. Cigány néprajzi tanulmányok 16. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. pp. 15–24.
- Dobrossy István (Szerk.) (2003): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. Miskolc: HIK – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
- Domán István (2001): *A talmudiskolák titkai*. Budapest: Ulpius-ház.
- Guy, Will (Szerk.) (2014): *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Budapest: Pakiv Európai Roma Alap–Kossuth.
- Gyáni Gábor (2014): *Kollektív emlékezet vagy történetírás? A Történelemtanárok Egyletének Mire emlékszünk?* című konferenciáján elhangzott előadás írásos változata. <https://tte.hu/gyani-gabor-kollektiv-emlekezet-vagy-toertenetiras>.
- Gyáni Gábor (2018): Helytörténet és országtörténet: kapcsolatuk alakulása. *Forrás*, 10., (7–8.) pp. 3–18. <http://www.forrasfolyoirat.hu/upload/articles/2269/gyani.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 07. 25.)
- H. Német István–Tót Árpád–Szívós Erika (Szerk.) (2011): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Budapest: Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület.
- Kelp Ilona (1936): *Kabay Jánosné, dr. Kelp Ilona: Napló (1924–1936)*. Közreadta és jegyzetekkel ellátta Fazekas Árpád.
- Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabiella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kóthy Judit (rend.) (2003): *Zárt karokkal. Filmszociográfia 1997–2003*. Dokumentumfilm.

- Kovai Cecília (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan.
- Lakatos Péter (2018): *A romani–magyar kétnyelvűségből eredő iskolai hátrányok okai és megoldási lehetőségei*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. Kézirat.
- Lengyel Gabriella (2003): Részletek Tiszavasvári cigánységének népszerűleírásából. *Kisebbségkutatás*, (2.), pp. 316–343.
- Lengyel Gabriella (2004): Tiszavasvári cigány népsége. In: Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigánység 1971–2003*. Budapest: Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. pp. 157–179.
- Lengyel Gabriella (2013): *A cigány–magyar együttélésekről. Tiszavasvári jegyzetek*. In: Szuhay Péter (Szerk.) (2013): *Távolodó világaink*. Cigány néprajzi tanulmányok 16. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. pp. 57–80.
- Nagy Pál (2007): *Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században*. Történelemtanár (17) Országos konferenciája. Budapest: MTA TKKI. https://kisebbségkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/Cigany_csoportok_es_az_egyuttelesi_modellek.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 07. 25.)
- Park, Peter (2019): *Mi a részvételi kutatás?* In: Udvarhelyi Éva Tessa–Dósa Mariann (Szerk.): *A kutatás felszabadító ereje. A részvételi akciókutatás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Közélet Iskolája–Napvilág Kiadó. pp. 23–46.
- Rácz József–Pintér Judit Nóra–Kassai Szilvia (2017): *Az interpretatív fenomenológiai analízis elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. Budapest: L'Harmattan.
- Rácz Sarolta (2022): Itt sokan azért jönnek szavazni, hogy kimutassák hűségüket a hatalom felé – választás egy hátrányos helyzetű kistelepülésen. Interjú Derdák Tiborral. *nlc.hu*, 2022. 04. 06. <https://nlc.hu/ezvan/20220406/valasztas-hatranynos-helyzetu-kistelepules/> (Utolsó letöltés: 2022. 10. 15.)
- Slejrné (2016): *Magyar apartheid. Tiszavasvári fehéren, feketén*. 1–4. fejezet. https://www.youtube.com/watch?v=4ctjDHbHKhk&list=PLiQ1IThs1NNOp0qtsQOzsBqYx2J7_Wkde (Utolsó letöltés: 2023. 03. 14.)
- Szász Zsófi (2022): Radó Péter: Legalább 16 év kellene ahhoz, hogy a magyar oktatás visszaépüljön oda, ahol 2009-ben tartott. *444.hu*, 2022. 09. 19. <https://444.hu/2022/09/19/rado-peter-legalabb-16-ev-kellene-ahhoz-hogy-a-magyar-oktatas-visszaepuljon-oda-ahol-2009-ben-tartott> (Utolsó letöltés: 2022. 10. 15.)
- Udvarhelyi Éva Tessa–Dósa Mariann (Szerk.) (2019): *A kutatás felszabadító ereje. A részvételi akciókutatás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Közélet Iskolája–Napvilág Kiadó.

Jegyzetek

¹ Egy érdekes példája ennek az országos nyilvánosság számára szánt, az 1997-es különballagás 25 éves évfordulójára írt Narancs-cikkünk helyi fogadtatása. Lásd és az alatta exkalálódó vitát itt: <https://www.facebook.com/tizsamenti.kozter/posts/pfbid02HyenoyuwTrdUM2bazWRRrrRU51nCxk8QyHstTZe4X6arccu4e7PHmEf48MU3Nrs7l>

Másik példa, amikor ezzel ellentétesen a helyi nyilvánosságnak szánt egyik posztunk kapcsán egy történész szakértői kommentet olvashattak a helyiek, aminek állításait többen értetlenség-gel fogadtak. Lásd a posztot: <https://www.facebook.com/tizsamenti.kozter/posts/pfbid0XCJs1Ah5taPyaCRBVA9quTwtttuEDBehsq84SAZTJTqywEMzE2GwMQ9mGQSR7QPpl>

² Lásd erről az ezt közreadó FB-posztot: https://www.facebook.com/notes/783833615516826/?av=309045236416058&eav=AfauzyfM-S8dA269L52a7lfviH_t28L6oh5yVHqpkYsaWHPGmsF8myvX6wGwwTmhtWE&paipv=1

³ Lásd a *Megvalósult fejlesztések Tiszavasváriban I-III.* videókat és hivatkozásait az *1. táblázat*ban.

⁴ Lásd például a Tiszamenti Köztér Facebook-oldalán az alábbi posztokat, amelyek a város három szegregátumában történt adományosztásunkról tudósítottak: <https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter/posts/pfbid0XsdHzJbTJGCqQJhLZQBUEVN6UnoDLK9K6hxBagxUuorHELkXrZa8ZtzQ2xNc5tZql>; <https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter/posts/pfbid02VYXpZ9Sydn6L1iUCDQC9YmBfVEdgkbt6yZLWra9y5HaKam9are654qvKBxoZrAXRI>; <https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter/posts/pfbid02MimH14XQFx81oFS71kdsQw7SZWuyDR1QFYwg81vBzTxWVJmN1WkokBselCny2jvtl>.

⁵ Erről lásd a hírt adó Mérce-cikket: https://merce.hu/2017/09/05/mert_minden_gyereknek_jar_a_gyerekkor_tiszavasvariban_focipalya_epult/

⁶ Lásd a *Balaton trip – Egy nap a Balatonon!* projektünk és a Mi Józsefházánk részvételi kisfilmünk hivatkozásait az *1. táblázat*ban.

⁷ A '97-es különballagás intézményi szereplőinek esetében például többen még az egyéni interjúktól és háttérbeszélgetésektől is elzárkóztak, mert annyira megterhelő és megaláztatásokkal teli volt számukra az az időszak, hogy nem szívesen gondoltak vissza az őket ért megpróbáltatásokra. Jelzésértékű, hogy ennek a csoportnak a tagjai közül többen az esetet követően még a településről is elköltöztek, illetve néhányan eredeti foglalkozásukkal is felhagytak.

⁸ A kutatás weboldalán a *Források* menüpont alatt érhetőek el az általunk összegyűjtött településtörténeti vonatkozású dokumentumok. A weboldal elérhetősége: <https://lathatatlantortenetek.online/>

⁹ Tiszavasváriban a két eset kapcsán megjelent (szinte) valamennyi civil szervezet képviselőin túl többek között a CFCF munkatársaival, a Nyílt Társadalom Alapítvány roma témában dolgozó volt és jelenlegi munkatársaival, valamint a kötetet is támogató Polgár Alapítvány az Esélyekért szakmai munkatársaival háttérbeszélgetéseket folytattunk. A helyzetértelmezés során támaszkodtunk a 2011-ben megvalósított, *A roma integráció útja* című műhelyvitára (Guy 2014).

1. táblázat. A két szerkesztő-szerző Tiszavasvári-vonatkozású média-megnyilvánulásai

Közösségi médiafelület, Weboldal
<p>1. KözTér Tiszamenti Közösségfejlesztési Hálózat Facebook oldala. https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter</p> <p>2. Láthatatlan történetek – Részvételi alapú helytörténeti kutatás és kiáll(it)ás. https://lathatatlantortenetek.online/</p>
Videók
<p>3. Balaton trip – Egy nap a Balatonon! Részvételi kisfilm. https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter/videos/1635013676642404</p> <p>4. A mi Józsefházánk! Részvételi kisfilm. https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter/videos/496292198199248</p> <p>5. Megvalósult fejlesztések Tiszavasváriban I. // Vízkorlátozás és párapálya... https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter/videos/430881557521839</p> <p>6. Megvalósult fejlesztések Tiszavasváriban II. // Zebra ügy... https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter/videos/2206913336273737</p> <p>7. Megvalósult fejlesztések Tiszavasváriban III. // Közösségi terek és fizető sportpályák... https://www.facebook.com/tiszamenti.kozter/videos/444926319715702</p>
Szövegek
<p>8. Önkormányzati választásokra készülődés egy tizenháromezres szabolcsi kisvárosban, Tiszavasváriban I. Mérce, 2019. október 4. https://merce.hu/2019/10/04/onkormanyzati-valasztasokra-keszulodes-egy-tizenharomezres-szabolcsi-kisvarosban-tiszavasvariban-i/,</p> <p>9. Önkormányzati választások Tiszavasváriban 2.: a helyi nyilvánosság és a közéleti tájékozódás lehetősége. Mérce, 2019. október 6. https://merce.hu/2019/10/06/onkormanyzati-valasztasok-egy-kisvarosban-2-a-helyi-nyilvanossag-es-a-kozeleti-tajekozodas-lehetosege/</p> <p>10. Önkormányzati választások Tiszavasváriban 3.: a polgármester és az önkormányzat működése – tervek, ígéreték és a gyakorlat. Mérce, 2019. október 10. https://merce.hu/2019/10/10/onkormanyzati-valasztasok-tiszavasvariban-3-a-polgarmester-es-az-onkormanyzat-mukodese-tervek-igeretek-es-a-gyakorlat/</p> <p>11. A 2019-es helyhatósági választások Tiszavasváriban: a Jobbik egykori fővárosa a Fidesz játszótére lett. Mérce, 2019. november 1. https://merce.hu/2019/11/01/a-2019-es-helyhatosagi-valasztasok-tiszavasvariban-a-jobbik-egykori-fovarosa-a-fidesz-jatszotere-lett/</p> <p>12. Az Alkaloida öröksége – a Tiszavasvárit felemelő és (meg)mérgező gyár. Mérce, 2020. augusztus 18. https://merce.hu/2020/08/18/az-alkaloida-oroksege-a-tiszavasvarit-felemelo-es-megmergezo-gyar/</p> <p>13. Ennél több kell, ha nyerni akar az ellenzék Szabolcsban. 444.hu, 2021. december 28. https://444.hu/2021/12/28/ennel-tobb-kell-ha-nyerni-akar-az-ellenzek-szabolcsban</p> <p>14. „Ja! Amikor bíróságra kellett nekik menni, aztán pénzt kaptak” – egy szegregált iskolai esetről két és fél évtized távlatából. Magyar Narancs Online, 2022. 06. 21. https://magyarnarancs.hu/publicisztika/ja-amikor-birosagra-kellett-nekik-menni-aztan-penz-t-kaptak-egy-szegregalt-iskolai-esetrol-ket-es-fel-evtized-tavlatabol-249877</p>

Forrás: Saját szerkesztés.

A (TELEPÜLÉS)TÖRTÉNETI KONTEXTUS — A (TÁRSADALMI) HELYZET, AMIBEN A KÉT ESEMÉNY BEKÖVETKEZETT

■ Témánk szempontjából a település történetének három nagy periódusa érdekes: 1) az 1952-es évet, Tiszavasvári formális létrejöttét megelőző, 2) az azt követő, egészen 1996-ig, a gyár privatizációjáig tartó, 3) és végül onnantól egészen a napjainkig fennálló időszak. E korszakokból is kitüntetetten a településen alakuló társadalmi integrációs folyamatok alakulása az, ami lényeges itt és most számunkra, hiszen ez az a történeti-társadalmi problémakontextus, amiben a két szóban forgó eseményt, mint társadalmi integrációs deficitet azonosítottuk.

I. történeti periódus: Az 1952-es évet, Tiszavasvári születését megelőző időszak a két előzménytelepülésen

A két viszontagságos történetű, egymással sokáig igen ellentmondásos viszonyban álló szomszédos felső-tiszatáji település, Tiszabűd és Búdszentmihály, a II. világháborút követő közigazgatási átalakítások során¹ egyesülni kényszerült. Az így létrejött nagyközség 1952-ben kapta a Tiszavasvári nevet.

A gazdasági, termelési, illetve tulajdoni viszonyok háború utáni teljes átalakítási szándéka helyben alapvetően a mezőgazdasági, valamint az ipari viszonyok megváltoztatását jelentette.

A településnek otthont adó, a Tiszától Nyíregyháza vonaláig húzódó Tiszántúl északnyugati tájegységének általános jellemzője, hogy – a Tisza elhúzódo szabályozása után – a homokos és rossz vízgazdálkodású, az agrártermelés lehetőségeit

korlátozó talaja miatt a növénytermesztés csak a 20. század derekán megépített két főcsatorna elkészültét követően virágozhatott fel.

A Horthy-rendszer által „örökölt” és a két földosztással érdemben nem sokat változó földbirtokrendszert Szabolcs vármegyében a nagybirtokok aránytalan túlsúlya és a kisbirtokok életképtelen tömege jellemezte.

1. mikrotörténet. Az agrárszegénységről

Hűen tükrözi az ún. kisbirtokosok helyzetét, hogy 1924-ben a Nyírvidék tudósítója arról írt, hogy az egyik község lakosainak képviselői azzal keresték meg az uraságot, hogy vegye vissza a számukra odaítélt földet, mert nekik munkalehetőség kell, nem a kiosztott föld (idézi Szászi–Vinnai 1993: 411).

A tájegységben kialakult tanyavilág, a „bokrok” cselédsége valamivel kiszámíthatóbb életet élt, még ha a munkaerő túlkínálatából fakadó bizonytalanság, az évente megújított cselédszerződések erős kiszolgáltatottságot is jelentettek (Szászi–Vinnai 1993; Sulyok 2008).

A mezőgazdaság mellett az ipar és a kereskedelem sem biztosított a megélhetéshez elégséges munkalehetőséget a helyben élők számára. A régiót a szocialista korszak iparosodása is csak későn és akkor is csak kisebb mértékben érte el. Ebben a tekintetben is egyedülálló a Tiszavasváriban alapított Alkaloida gyár és annak története.

Fontos, hogy a régió településeinek lakossága nem élt a születésszabályozás eszközeivel, így a lakosság, különösen a kedvezőbb átmeneti időszakokban gyorsan túlnépesedett. A régiónak máig jelentős szerepe van az ország népesség-utánpótlásának biztosításában. Ennek egyfajta mellékterméke, hogy errefelé viszonylag régi hagyománya van az ingázásnak, ami itt nem feltétlenül jelenti a települések kiürülésének első lépését.

Mindezzel együtt, a megyei hivatal vezetése már az 1929-es válságot megelőzően súlyos és kezelendő problémaként határozta meg a munkanélküliséget és az ezzel összefüggésbe hozott, például Kanadába való kivándorlást (Szászi–Vinnai 1993).

Az I. világháború utáni hatalmi, politikai és gazdasági viszonyok alakulásával, a szociáldemokraták legalizálódásával az országosan formálódó agrárszocialista mozgalmak megyei és települési szinten is megjelentek. Fontos azonban, hogy Búdszentmihályon ennek már hosszú, hangsúlyosan megjelenő módon, legalább 1850 óta tartó előzménye volt.²

2. mikrotörténet. Részlet a bűdszentmihályi agrárszocialista mozgolódásokról

A Dadai alsójárás főszolgabírója 1931-ben levelet küldött a főispánnak a bűdszentmihályi szocialista szervezkedésről, amit a levélben valamiféle forradalmi helyzetet váró közhangulatként jellemez. A főszolgabíró 1500-on felülre teszi a beszervezett szociáldemokrata párttagok számát a nyolcezer lakosságú községben. A főszolgabíró véleménye szerint a környező községekben sehol sem olyan „megátalkodott” a szervezkedés, mint Bűdszentmihályon. A levélben így jellemzi a helyi szociáldemokratákat:

„A szociáldemokrata pártba beszervezettek Bűdszentmihályon nem annyira szociáldemokraták, mint inkább elégedetlen elemek, akik azt hiszik, hogy a szociáldemokrácia hozzásegíti őket a jóléthez, azonban, ha ezt nem fogják a szociáldemokrácia által elérni, úgy inkább a kommunista irány hívei lesznek.” (Gyarmathy 1982: 309)

A politikai élet, ahogy országosan, úgy helyben is jobbra tolódott. E folyamat megyei történetéről Szászi és Vinnai azt írta, hogy *„a falusi szervezkedések a harmincas évek közepére lényegében széthullottak, [...] az elmaradott szabolcsi falvakban egyre inkább megerősödött a szélsőjobboldali és nyilas pártok befolyása”* (Szászi–Vinnai 1993: 428).

Társadalmi feszültségek I. – A két előzménytelepülés lakóinak egymással való viszonya: vallási, nemzetiségi és mentalitásbéli ellentétek

Az 1900-as évek első felére a két falu már tulajdonképpen „összenőtt”. Kifejező, hogy a két település találkozását, az egyik utcát, aminek az egyik oldalán Búd, a másikon már Szentmihály található, sokáig Határ, ma pedig Egység utcának hívják.

Bűdön a hitüket gyakorló görögkatolikusok laktak, míg Szentmihályon többségében reformátusok éltek. Szentmihályon a római katolikus kisebbséghez tartozott a helyi nagybirtokos Dessewffy-család is.

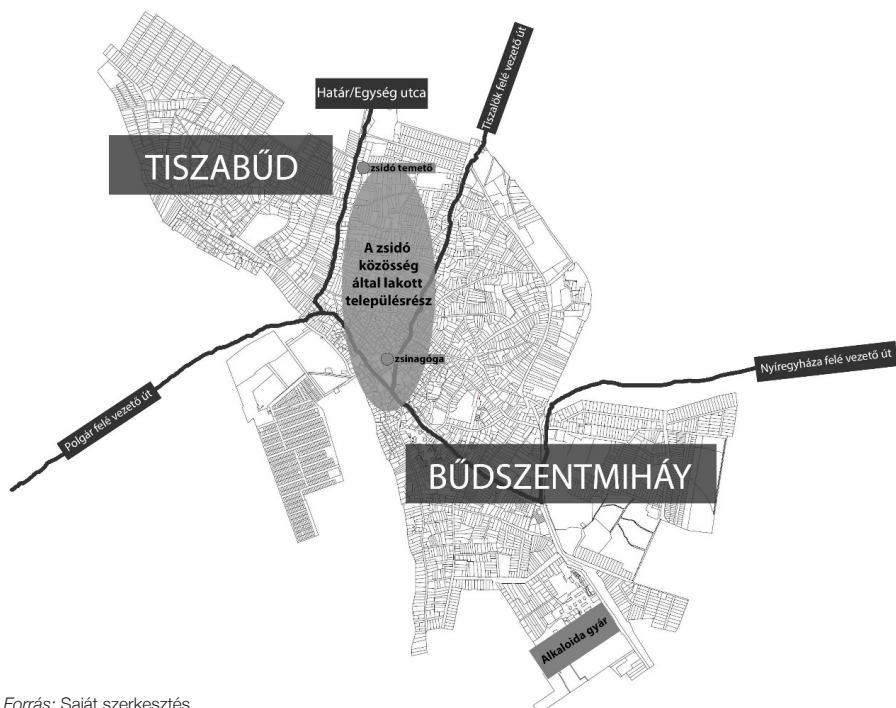
Hunyadi József, a II. világháborút megelőző idők kapcsán írta: *„nagy volt az ellentét Szent-Mihály és Búd között. Nem volt vasárnap, nagyobb ünnep, hogy verekedés, szurkálás nélkül múlt volna el. A verekedésből, ha az nem volt halálos, nem csináltak nagy ügyet. [...] A felekezeti különbség kizárta a két falu fiatalságának a közeledését. Házasságról szó sem lehetett.”* (Hunyadi 1980: 142)

Lengyel Gabriella, a később majd részletesen tárgyalt kétezres évek eleji írásában így összegzi a helyzetet: *„a település eredendően, azaz történetileg sok társadalmi feszültséggel terhes. A Kárpátaljáról betelepülő görögkatolikus Búd és a református Szentmihály lakói közötti vallási, nemzetiségi, vagyoni, gazdálkodási, mentalitási különbségek máig érezhetőek. Ez az a sokrétű megosztottság, amire aztán majd – szintén máig hatóan – a szocializmus pártirányításának klientúrarendszere ráépül.”* (Lengyel 2013: 157)

Társadalmi feszültségek 2. – A település zsidó népességének tragikus története³

A szentmihályi zsidóság a falunak a Búd felőli szélén, tulajdonképpen a két falu közé ékelődve élt (1. ábra).

1. ábra. A zsidó közösség téri elhelyezkedése a (két) településen

Forrás: Saját szerkesztés.

Diagnosztikus értékű a zsidó lakosok emlékének elhallgatása, a helyi emlékezetből való kirekesztése. Ezt hűen tükrözi, hogy a két előzménytelepülés történetét feldolgozó kötetek (Gombás 1978; Hunyadi 1980) gyakorlatilag nem tesznek említést a helyben élt zsidóságról. Pedig, ahogy a 3. jegyzet is mutatja, a két kötet megjelenésekor már hozzáférhető volt Harsányi László *A Búdszentmihályi zsidó hitközség története* című munkája, illetve Hankó András lentebb idézett interjújából is kiderül (lásd a 3. mikrotörténetet), hogy a túlélő, majd elszármazott szentmihályi zsidó emlékezők ismertek és elérhetőek voltak a településen.

Az e kérdésben amnéziás helyi emlékezettel szemben az 1975-ben Harsányi László által összeállított települési zsidó hitközség történet „Szabolcs megye egyik jellegzetes, mélyen vallásos hitközségeként” írja le a búdszentmihályit (Harsányi 1975: 163). Az 1700-as évek második felétől 1951-ig élt zsidó közösség a településen. Az elszármazott visszaemlékezők azt mesélték, hogy „úgy szerették virágzó közösségüket, hogy egymás között – dédelgetve – »kis Jeruzsálemnek« mondták” (Harsányi 1975: 162).

3. mikrotörténet. A búdszentmihályi zsidó emlékezetéről

Sokat sejtető, hogy Hankó András, „Tiszavasvári krónikása” 1995-ben a Tiszavasvári Hírmondóba a zsidó születésű, helyi elszármazott Földes (Friedmann) Miklóssal készített interjúját ekképp tartotta szükségesnek kommentálni: „[...] életútját érdemesnek találtam, hogy leírjam, s vállaljam egyes nacionalista érzelmű emberek nem tetsző megjegyzéseit” (Hankó 1995: 6).

Ötven évvel a holokauszt után a helytörténész úgy érezte, ilyen kockázatot hordoz az interjú megjelentetése, miközben a helyi emlékezetnek nem része az itt élt zsidók története.

Minden ellentmondásával együtt, az országos tendenciákat leképező helyi antiszemita megnyilvánulás-hullámok és a holokauszt ellenére – Harsányi szerint – „a hitközség vezetői és hívei a helybeli keresztény lakossággal viszonylagos harmóniában éltek.” A község paraszti népeisége „enyhe lenézéssel, némi idegenkedéssel”, a települési középosztály „merevebben” viselkedett a zsidó közösség tagjaival szemben. Ahogy a szerző írja, „így volt ez általában a Tiszántúlon” (Harsányi 1975: 158).

A zsidók települési elhurcolásának történetét Harsányi foglalta össze: „1944. április 14-én aztán a Peszách ünnepét követő napon, vasárnap reggel 5 órakor a községi hatóság a közhírré tételének szokásos módján – kördobolás útján – közölte a lakossággal, hogy a zsidók nem hagyhatják el otthonukat. Kevéssel ezután a helybeli csendőrség – az úgynevezett községi hitesek, továbbá levante ifjak, levanteoktatók és az antiszemita érzelmeiről ismert Máté Mihály tanító, légmentes parancsnok segítségével – a zsidó iskola területére hajtott durva módon a zsidó lakosokat. A délután folyamán 20–30 kirendelt szekér igénybevételével beszállították őket Nyíregyházára, illetve e városhoz tartozó Nyírjes-tanyai és a Varjúlapos-pusztai gyűjtőtáborokba. 652 volt akkoriban a búdszentmihályi zsidóság létszáma. Közülük mindössze 91 élte túl a katasztrófát, a többiek – tehát 561 – mártírhalt szenvedtek, illetve a munkaszolgálat poklában pusztultak el.” (Harsányi 1975: 160)

A világháború után a családjukat elvesztett hazatértek nem találták helyüket a településen és fokozatosan elszivárogtak a nagyobb városokba, Nyíregyházára, Debrecenbe, valamint a fővárosba, illetve sokan közülük külföldre vándoroltak. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete a hitközséget 1951-ben megszüntette, majd a településen feleslegessé vált hitközségi ingatlanokat értékesítette. Az 1903-ban épített klasszicista zsinagógát nem sokkal ezután lebontották és az alapjaira felépítették a nagyközség művelődési otthonát (Harsányi 1975). Ma helyén a város kulturális és közösségi központja, a Találkozások Háza áll. Búdszentmihály Tiszabúd felé eső, az egykori zsidók lakta részén épült fel a mai Tiszavasvári város központja.

2. történeti periódus: 1952–1996 – A felemás társadalmi integráció. A Kádár-rendszer, az „aranykor”

A II. világháborút követő társadalmi átrendeződés természetes módon, de a régió viszonyrendszerének sajátosságai mentén érintette a helyi berendezkedést, többek között például a közigazgatás átszervezését is. Ennek részeként jött létre maga a város, több tanya és tanyaközpont,⁴ valamint két település egyesítésével. Orbán Sándor a *Tanyaközpontosítási kísérlet a felszabadulás után Szabolcs-Szatmár megyében* című munkájában így ír erről:

„A fordulat évét követően a szocialista állam tervező és építő munkája felölelte a területrendezés (közigazgatási határok, belterületek stb. megállapítása) több, régóta racionális megoldásra váró teendőjét is. Bár a tanyavilág problémái jóval bonyolultabbak voltak annál, hogy sem azokat egyszerűen, főleg máról-holnapra valaminő igazgatási és területi átszervezéssel fel lehetett volna számolni, mégis a kormányzat alapvetően a tanyai szórványok központosításával, majd községesztésével kívánt célt érni. [...] A tanyakérdés rendezésének szempontjait meghatározó központi direktíva világosan megfogalmazta, hogy »a termelőerők megfelelő csoportosítása« óhatatlanul maga után vonja »a kisparaszti gazdálkodáson felépülő települési rendszer megfelelő átszervezését is.«.” (Orbán 1985: 197)

A mezőgazdasági „termelőerők megfelelő csoportosítása” természetesen a téészesítést jelenti.⁵ A mezőgazdasági viszonyok újjászervezésének három óriási léptékű beruházás is a részét képezte a település szűkebb páttriájában: a két főcsatorna, illetve a tiszalöki duzzasztómű megépítése.⁶

Ahogy fentebb már érintettük, a Tisza szabályozása a település körüli földek kiszáradásával járt, ami után évtizedekbe tellett, hogy a mezőgazdaság megtanuljon alkalmazkodni az új környezeti feltételekhez. Érdekes és fontos, hogy a 18. században a település 16 ezer holdas határának csupán egytizede volt szántó. A többi részben a Tisza áradása miatt víz borította, illetve legelőként, kaszálóként hasznosították. Az állattartást az 1800-as években kezdte felváltani a növénytermesztés, ami aztán egyre nagyobb részt hasított ki magának a helyi mezőgazdasági tevékenységből. A Tisza szabályozása révén váltak megművelhetővé, a csatornaépítésekkel locsolhatóvá a környékbeli földek, ami a téészek létrejöttével és az ipari mezőgazdaság kialakításával a lakosság korábbiaknál jóval szélesebb köre számára tette azt lehetővé, hogy megéljen a földből (lásd bővebben Kerekes 1986).

A fordulat utáni új élet ipari bázisának megteremtése a környéken a majdani Tiszaújváros létrehozásával, 1953-ban egy 200 MW-os, széntüzelésű hőerőmű építésével kezdődött Tiszapalkonya határában. A hőerőmű, a villamosenergia és az iparigöz-szolgáltatás megalapozta a később megépülő ipari nagyüzemek (pl. Tiszai Vegyi Kombinát, Tiszai Finomító, Olefingyár, Tisza II Hőerőmű) kialakításának lehetőségét.

Tiszavasvári Hajdúnánás felőli szélén, az Alkaloida gyárban 1927 óta Kabay János világraszóló innovációjaként a fájdalomcsillapítás alapanyagául szolgáló morfingyártás folyt. Közvetlenül a háború utáni időkből, a majdani Tiszavasvári búdszentmihályi részéről, két mikrotörténet segít megidézni – a mezőgazdasági iparon túli – a nagyon szegényes települési ipar vonatkozásában történeteket (*4. mikrotörténet*). A keretes írásban megosztott két történet egy-egy alulról szerveződő társadalmi kezdeményezést idéz meg, ami a helyben élők egykori társadalmi aktivizmusát is jól példázza.

4. mikrotörténet. Két történet közvetlenül a II. világháború utáni időkből: alulról szerveződő szövetkezet, gyárállamosítás

Az 1945. évi VI. törvény értelmében, az elhúzódo módon megvalósuló földreform eredményeképpen az összes földterület mintegy 35 százaléka került a 642 ezer földigénylő birtokába. Országszerte óriási probléma volt a mezőgazdasági gépek és eszközök hiánya. Búdon és Szentmihályon is nagyrészen sérült, de még használható mezőgazdasági gépállomány maradt csak. Mivel az iparosok földet nem kaphattak, szövetkezetbe tömörültek és így próbáltak közösen megélhetést biztosítani saját maguk számára. A jelmondatuk az volt, hogy ha a föld azé, aki azt megműveli, a gépi berendezés legyen azé, aki azt szakértelemmel tudja javítani és kezelni. Az elsődleges cél nem a haszonszerzés volt, hanem az, hogy minden földdel rendelkező időben, jó minőségben és olcsón fel tudja szántani a rendelkezésére álló területet, amivel nemcsak a gazdák, hanem az egész település jól jár (lásd reszler 1986).

Az Alkaloida gyárat 1950 januárjától több mint huszonnégy évig Varga János vezette, aki egy interjúban azt mesélte, hogy a háború után időleges vezetők váltották egymást a gyár élén és a részvényeseknek semmilyen elképzelésük nem volt arról, hogy mi legyen a gyárral. Varga elmondása szerint a munkások képviselői 1947 őszén megjelentek Pesten a részvényesek ülésén, majd elmentek Bán Antal iparügyi miniszterhez is, hogy az államosítást szorgalmazzák. Nem tudni ennek a látogatásnak milyen hatása volt a történetekre, de 1948. március 26-án államosították az Alkaloida Vegyészeti Gyárat és 1950. januárjában – a kezdetben a gyár építésén kőművessegédként, majd gyári munkásként dolgozó – Varga János lett a gyár új igazgatója (lásd Farkas 1988).

A szocialista iparfejlesztés alapvetően alakította át a foglalkoztatási és megélhetési lehetőségeket a településen és környékén, ami Tiszavasváriban az ipari mezőgazdaság és az ipari fejlődés egy sajátos kombinációjaként, egy atipikus szocialista iparváros kialakulásának formájában öltött testet, ahogy az majd a következő alfejezetből részleteiben is láthatóvá válik.

A Tiszavasvárit várossá tevő gyár, az Alkaloida és a vele alakuló település⁷

A háború után, ahogy a *4. mikrotörténet*ben említésre került, a Chinoinhoz, a Richter Gedeonhoz, a Wanderhez hasonlóan az Alkaloidát is államosították. A továbbra is prosperáló gyár működésébe nagyságrendi áttörést hozott a magyar gyógyszeripar hatvanas években bekövetkező rekonstrukciója: ekkor az Alkaloida a nagy volumenű gyógyszeralapanyag előállítását átvette a budapesti vállalatoktól, és emellett egy tablettázó üzem is kialakításra került a gyárban. Az 1970-es évektől aztán elkezdődött a növényvédő és gyomirtó, valamint a talajfertőtlenítő és rovarirtó szerek gyártása is, amivel a gyár pénzügyi eredményessége több mint ötszörösére emelkedett, és a dolgozói létszáma is jelentős növekedésnek indult. A hatvanas évek eleji 3–400 fős gyári dolgozói létszám a hetvenes évek elejére már meghaladta a kétezer főt.

Mindezek velejárójaként Tiszavasvári nagyközség is komoly változásokon ment át. A gyári munkásként szerződők nagy számban és családosan jöttek a községbe, ahogy a folyamatos fejlesztési igényt kiszolgáló az értelmiségiek is.

Tiszavasváriban a gyár körüli részen egy „önálló kisváros” épült ki lakóépületekkel, boltokkal, szórakozóhelyekkel és közösségi terekkel. Többemeletes könyvtár létesült, és a kulturális lehetőségek gazdagságát hűen tükrözi, hogy a gyári dolgozók számára szervezett közösségi gyermeknap rendezvények egyikén az országosan is jól ismert 100 Folk Celsius, a felnőtt program keretében pedig az LGT együttes szórakoztatta az érdeklődőket.

A nagyközségbe 1981-ben új tanácselnököt neveztek ki és célként fogalmazódott meg a település várossá válása, ami 1986-ra teljesült. A két előzménytelepülés egymással határos széléin egy új városközpont alakult hatalmas, a nyolcvanas években építésetileg előremutató tanácsépülettel, majd a későbbi járási hivatallal, és az egykori körzeti orvosi rendelőt is magában foglaló épületkomplexummal. Ez lett egy új közösségi házzal és modern lakótelepi lakásokkal kiegészülve az új város központja. Valamivel később a város nagy része csatornázásra került, és a kiépült belső városmag útjainak döntő többsége szilárd burkolatot kapott.

A hetvenes években a bő kétezer fős gyári dolgozói közösség és családjaik által, majd a nyolcvanas évek elején meghirdetett városiasodással már a települési vezetés révén is deklaráltan egy új együttélési és együttműködési kultúra jelent meg. Ennek a változásnak a kerete természetesen a kádári konszolidáció volt annak minden ellentmondásával együtt.

Mindennek az alulnézeti perspektívája az Alkaloida munkásközösségéből hozott három mikrotörténetben (*5. mikrotörténet*) olvasható: egy munkahelyi vitában a pluralizmus élménye, a gyári munkahelyi közösség által támogatott önfejlesztés lehetősége, valamint a munkaverseny eredményei. Érdekes és fontos, hogy ez utóbbi az Alkaloidában a nemzetközi piaci verseny kontextusában került visszatérően megfogalmazásra.

5. mikrotörténet. Részletek az Alkaloida gyár szocialista időszakából

Balogh Károly: „[...] valamilyen szakmai kérdésen összekaptam a korábbi üzemvezetőmmel: azt mondta, ne oktassam én őt. Másnap hivatott és bocsánatot kért. Akkor éreztem először igazán, hogy ebben a gyárban én is gazda vagyok.” (Angyal 1966: 5)

Mándoki István: „Édesapám nyugdíjas. Egyáltalán nem »bírtá« volna taníttatásom. Nem is jelentkeztem volna, de abban a biztos tudatban indultam, a gyár segít. Pénzben ezt nem is lehet kifejezni. Feleségemmel az egyetemen ismerkedtem meg. Ide került ő is. Egy éve házasodtunk össze, s amikor felmutattam a házassági bizonyítványt, kétszobás lakást kaptunk.” (Farkas 1968: 4)

A Nyírségi Magyar Nép szerkesztőségének beszámolója 1949-ből: „Jó munkát végzett az Alkaloida vegyészeti gyár! Az önköltségcsökkentés, a dolgozók szocialista munkaversenye révén sikerült a világgpiaci versenyképes árat elérni és nemcsak a régi piacokat tartották meg, hanem sok új piacot is szereztek. Hogyan lehetséges ez? Hogyan sikerült az önköltséget lenyomni és olcsóbban termelni? Alföldi László codein-transzformálással kapcsolatos újítása révén egy év alatt 61.843 forintot takarít meg. Varga Gyula az áztónál 71.800 forintot, Tárnái Gyula elvtárs a gőzgépnél újított és ezzel évente 7429 forintot takarít meg. Bevezetés előtt áll Alföldi László újítása, egy új morphin-kockázó gép havi 4860 forint megtakarítást eredményez majd. Az első negyedévben beadott újítási javaslatok 150.000 forint megtakarítást jelentettek a dolgozók számára. Így gazdálkodnak a munkások.” (Nyírségi Magyar Nép 1949: 2)

Bár a települési beszélgetőpartnereink közül volt, aki úgy emlékezett, hogy egy kicsit város volt a városban a gyár és a gyári lakótelep, ám a morfin előállításához szükséges mák termesztése a lakosság jóval kiterjedtebb része számára kínált munkalehetőséget. A termelőszövetkezetekben és az éves megművelésre kiadott földeken a helyiek egymással versengve termelték a mákot, ami sokaknak a megélhetést, másoknak a számottevő kiegészítő jövedelmet biztosította.

A gazdaságilag prosperáló gyár, a vele alakuló, fejlődő dolgozói közösség és maga a település a Kádár-rendszer egyik igazi sikertörténeteként jelenítődött meg a település lakóival folytatott beszélgetéseink során, közülük többen „aranykor-ként” aposztrofálták a hetvenes és nyolcvanas évtizedeket.

Ennek egyik érdekes aspektusa a közösségért, nem juttatás ellenében végzett társadalmi munka.

6. mikrotörténet. A helyi társadalmi munka

„A Tiszavasvári 115. sz. Iparitanuló Intézet fiataljai a nyáron számos helyen végeztek gyakorlati munkát. A társadalmi munkákról készített statisztika elárulja, hogy a Tiszavasvári Állami Gazdaság és a gépállomás szerelő műhelyében negyven fiatal 10 778 társadalmi munkaórát végzett.”

(Kelet-Magyarország 1961: 1)

A fenti, 6. számú mikrotörténeti keretes írás a diákok körében jeleníti meg a társadalmi munkavégzést, de tágabb társadalmi kontextusban, a település lakossága megyei szinten is kiemelkedően teljesített. 1988-ban a Kelet-Magyarország arról tudósított, hogy az utolsó tíz év alatt Tiszavasvári öt esetben végzett „dobogós helyen” a társadalmi munka – több, mint kétszáz település között folyt – megyei versenyében (b.j. 1988).

A várossá válást megelőzően még több társadalmi munkát végeztek a település lakói. 1986-ra az előző év kétszeresére nőtt a helyiek önkéntes hozzájárulása a település fejlődéséhez, ami azt jelenti, hogy 9,5 millió forint értékű társadalmi munkát végeztek ebben az évben a lakosok, amit a közületek 34 millió forinttal egészítettek ki. Az egy lakosra számított hozzáadott érték – a csecsemőktől az aggastyánokig – meghaladta a 3 000 forintot. Ennek értelmezéséhez adalék, hogy a teljes munkaidős alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete 1986-ban Magyarországon 6 435 forint volt. Ez azt jelenti, hogy átlagosan az országos havi bruttó átlagjövedelem felével járult hozzá ebben az évben minden egyes lakos a település fejlesztéséhez.⁸

Burget Lajos, aki hosszú ideig a *Kelet-Magyarország*, majd a *Hajdú-Bihari Napló* megyei lapok munkatársa volt, 1973-ban az előbbi lap hétfői mellékletében egy hosszabb, már-már irodalmi értékű látéletet írt a település aktuális állapotáról, aminek most a zárósorait idézzük:

„*Furcsa világok élnek egymás mellett. Azoké, akik a kerítésen átnézve mindenre kíváncsiak. Az emeletes házakba visszavonulóké. Az időseké, akikre az évek funkciók sokaságát tettek. Fiataloké, akik még sokszor gondolkodnak, megosszák-e szabad idejüket saját világuk és a köz között. Ijedt emberek világa, akik a kivívott pozíciót féltik a jelentől, de még inkább a jövőtől. A törekvőké, akik számára lassú a tempó, s tán a ma gondján átnézve már most 2000-et célozzák. Öreg cselédeké a Kabay-telepen, írástudatlanoké, akik talán még ma is zavarban vannak, ha elmennek a Dessewffy-kastély előtt. A kicsit parvenüké, a proccoké, az ádázan versengőké. De mindent meghatározóként a munkássá váló emberek világa, amely minden kétlakisága ellenére a józan jövőé.*

Még nagyon sok híja van annak, hogy Tiszavasvári igazi várossá váljék. Mert ez nem kinyilvánítás kérdése. Csak annak a függvénye, vajon tud-e a mai nagyközség minden ereje egy akarattal és szívvel a cél érdekében tenni, ha kell lemondani, áldozni, alkalmazkodni és önmagát formálni.” (Burget 1973)

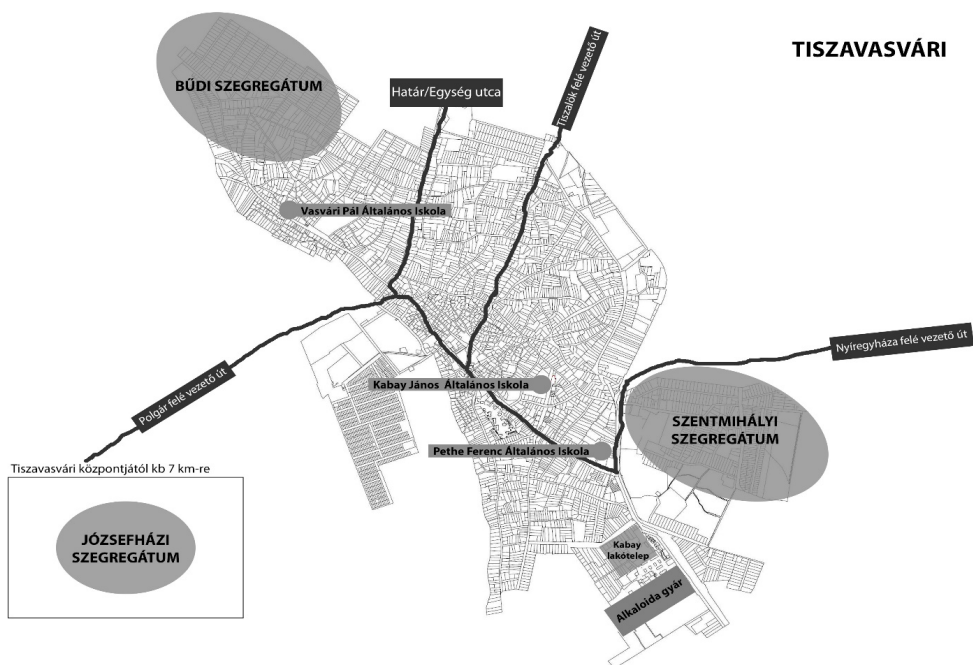
Tiszavasvári, mint szocialista iparváros, nem egy „zöldmezős” beruházásként jött létre, ami jól érzékelhető a fentebb idézett „Burget-dilemmában”. Párhuzamosan van benne jelen sok különféle szemléleti alapállás, életvilág, együttélési minta, ami a két nagy roma közösség két előzménytelepülési helyzetében is látszik, ahogy azt jelen fejezetben, már érintettük (lásd az 5. jegyzetet). Ezt fejtjük ki a továbbiakban.

A cigányság települési helyzetének történeti alakulása az országos tendenciák tükrében

A zsidókhoz hasonlóan a cigányoknak sem jutott hely a helyi emlékezet két reprezentatív, már többször hivatkozott előzménytelepüléstörténeti kötetében (Gombás 1978; Hunyadi 1980). Pedig például Lengyel Gabriella a kétezres évek elején a településen folytatott beszélgetéseinek jegyzeteiből kiderül, hogy az akkori bűdi görögkatolikus pap a Rézműves családnevet már a 17. századtól látta az anyakönyvekben. A református lelkész pedig az anyakönyvi bejegyzésekben a ruszin eredetű Rigacs nevet találta meg hasonlóan korai időkből. Véleménye szerint ez a név csak a cigányok között fordult elő, ami egyértelműen igazolná, hogy a cigányok évszázadok óta jelen vannak a településen. Lengyel jegyzetei alapján tény, hogy a református anyakönyvben 1750-ből, a görögkatolikusban 1795-ből, a katolikusban 1806-ból származik az első helyben született, valószínűsíthetően cigány lakosról készült anyakönyvi bejegyzés.

A jelenkori viszonyok, illetve a lapszám fókuszában álló két esemény megértéséhez is fontos látni, hogy Tiszavasvári két előzménytelepülésén két különböző, egyaránt cigányként címkézett etnikai csoport élt és él ma is. Az egykori Tiszabúdon az ún. romungró cigányok, míg Búdszentmihályon az ún. oláh cigányok. Alapvető különbség a két csoport között, hogy míg a bűdi – ezt megnevezésükben is hordozó – romungrók („magyar cigányok”) csak magyarul beszélnek, addig a búdszentmihályiak a romani egy dialektusát beszélik a mai napig.⁹ Ők az egyik legnagyobb saját nyelvüket tartó roma közösség ma Magyarországon, akiket helyben Széles-Keskeny úti, szentmihályi telepi cigányoknak vagy majorosiaknak hívnak, egykoron pedig Petőfi útiaknak neveztek.

2. ábra. A két cigány közösség elhelyezkedése a településen

Forrás: Saját szerkesztés.

A cigányság – etnikumként való – települési jelenlétének az elhallgatása jól illeszkedik a Kádár-kor ún. „szocialista humanista”, szektorális, kényszerasszimilációs cigánypolitikájához. Országosan az egypártrendszer kiépülésével a politikai vezetés – érdekes, de nem meglepő módon a Horthy-rendszerhez hasonlóan – alapvetően közegészségügyi és rendészeti kérdésként tekintett a cigányok társadalmi jelenlétére. Politikai projektként az 1961-es párthatározat kiadásával az MSZMP KB Politikai Bizottsága fogalmazta meg a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját, amiben kézzelfogható célként a magyarországi cigányság lakhatási, oktatási és foglalkoztatási helyzetének a megjavítását nevezték meg. A lakhatási, foglalkoztatási és tanulási integráció ígéretéért és lehetőségéért a romákkal kapcsolatos társadalmi kérdéseket Ladányi János kifejezésével élve „közmegegyezéssel” kísérték (Ladányi 2005). E „megállapodást” Kovai Cecília így foglalta össze: „az asszimilációs kényszer tehát a »magyar« oldalnak garantálja egyrészt a cigánysággal összeforrt jelenségek periférián tartását, másrészt biztosítja, hogy a cigányság tágabb értelemben vett politikai követeléseivel ne kelljen számolni. »Cigány« oldalról pedig fenntartja azt az ígéretet, hogy az előnytelen társadalmi pozíció elhagyható és védelmet nyújt a nyílt rasszizmussal szemben.” (Kovai 2017: 240)

A Kádár-rendszer ekképp alakuló cigánypolitikájának az eredményei kapcsán, Hajnáczy Tamás összegzése szerint, „általánosságban megállapítható, hogy a »cigány-

kérdésnek« valamennyi területén az egymással ellentétes irányú törekvések eredményeképpen félmegoldások sorozatai keltek életre. A tanácsok a közigazgatási területükön lévő cigánytelepeket nagyrészt felszámolták, de »modernebb cigánytelepeket« hoztak létre az egy tömbbe épített CS-lakások révén. A cigány gyermekeket ugyan beiskolázták, de gomba módra szaporodtak a cigányosztályok, illetve gyakran gyógypedagógiai intézményekbe sorolták őket, fenntartva az elkülönültségüket. Hasonló folyamatok játszódtak le a foglalkoztatás terén is, munkát adtak a cigány munkavállalóknak, de »cigánybrigádokba« osztották be őket, és »cigány-szakmák« jöttek létre.” (Hajnáczy 2015: 86)

A romák háború utáni, Tiszavasvári helyzetének alakulásához, illetve ennek megértéséhez három alapvető forrás áll rendelkezésünkre:

I) 1947-ből Lányi Kamilla helyzetképe¹⁰

Lányi 1947-ben a két előzménytelepülésen lakó két cigány csoport között nagy különbséget látott, véleménye szerint a bűdi cigányok „már majdnem jómódúaknak mondhatók az általánosságban e téren uralkodó állapotokhoz képest. Mindenesetre állandóan megtelepedettek és állandó foglalkozásuk van.” (Lányi 1948: 43)

Szentmihályon, ekkor még a Tóalján – Lányi beszámolója szerint – 23 család, mintegy 130 fő élt. E közösség tagjainak állandó foglalkozása nem volt, építkezéseken segítettek, vályogot vetettek, loptak, jósoltak. A helyiek elmondása alapján egyedül a cigány bíró dolgozott a cséplésnél mezőgazdasági bérmunkában. A szentmihályi cigányok közül többen igényeltek földet a földosztáskor, de csak ketten kaptak. A csoport ideiglenesen egy 600 négyszögöles agyagos földdarabot kapott a település úgynevezett tóaljai szélén, ahol családonként maguk építette vályogkunyhókban laktak. A főcsatorna ekkor már tervbe vett építése okán elköltöztetésre vártak. Lányi megfigyelése szerint az itt élő gyermekek nem jártak iskolába és ruhájuk sem volt.

II) Az 1959-es „cigányösszeírás” eredménye¹¹

Az ekkor dokumentáltak szerint a szentmihályi csoportot már átköltöztették az egykori uradalmi majorság területére. Itt 28 család lakott, 2–3 cseréptető házban (amelyek korábban cselédlakások voltak), illetve a nagy többség kukoricával fedett, sárból, vályogból tapasztott kunyhókban, rendkívül egészségtelen körülmények között. Egyetlenegy WC sem volt a telepen. A telep lakóinak nagy része ekkor alkalmi munkákból élt, napszámosként dolgozott, míg a majorosiak egy másik nagyobb csoportja vályogvetéssel, sármunkával foglalkozott.

A telepen mintegy 18–20 tanköteles gyermeket számoltak össze, akik közül mindössze 2–3-an jártak rendszeresen iskolába. Az iskolától való távolmaradás okaként a ruhátlanságot – a felső és alsó ruházat alkalmatlanságát, a lábbeli hiányát – jelölték meg az összeírást végző tanácsi munkatársak.

A bűdi telepet, a beszámoló szerint, ekkor 30 család lakta, a telepen 30 lakóházat, 8 WC-t és 3 egészségtelen ázott kutat számoltak össze. A telep lakóinak mintegy fele a nyári időszakban vályogvetéssel, a téli időszakban gyékényfonással foglalkozott, míg a másik részük, a fiatalabb réteg vállalatokban és üzemekben dolgozott állandó segédmunkásként.

A bűdi részen lévő cigánytelepen kb. 30–35 tanköteles gyermeket számoltak, akik közül 4–5-en jártak több-kevesebb rendszerességgel iskolába. A távolmáradást általában azzal indokolták, hogy nincs kedvük[!] iskolába menni a gyerekeknek, mert a többi gyermek állandóan érezteti velük, hogy ők cigányok. A két telep összehasonlítása kapcsán érdekes és fontos az a megfigyelés, hogy a bűdi telep iskolaköteles gyermekei között igen kis százalékban állt fenn a ruhátlanság.

Máté Mihály tanító, a kultúrotthon igazgatója néhány évvel a cigányösszeírás előtt, 1956-ban a *Béke és szabadság* című hetilapban megjelent írásban 309 főre tette a két telepen élő cigányok számát (Joós 1956).

III) Lengyel Gabriella 2000-es évekbeli helyzetképe

Az egyik legfontosabb, a helyzetet alapvetően újra keretező szempont, hogy az 1956-ban megszámlált 309 tiszavasvári roma száma egy nagyságrendnyit nőtt a 2000-es évekre. Lengyel Gabriella (2004) 2002-ben 2008 cigány lakost számolt össze, miközben a település összlakosságának a száma nagyságrendileg nem változott, a háború utáni kb. 12 000 főről a kilencvenes évek elejére kb. 13 és fél ezerre nőtt a Tiszavasváriban élők száma.

Az 1997-es iskolai szegregációs ügy kapcsán különösen érdekes a településen élő etnikai közösségek korcsoportos eloszlása. Lengyel hagyatékából előkerült egy 2001–2002-es országos, megyei és települési adatokat összehasonlító táblázat (1. táblázat).

A táblázat országos „együtt” adatszlopának 45–49 évesek sorában a kiugró értékét a Ratkó-gyerekek magas száma magyarázza, a 20–24 és 25–29 évesek sorait pedig a Ratkó-unokáké. A két cigány közösségben nem látszik a Ratkó Anna nevével fémjelzett demográfiai tendencia, az egyes évjáratokban évről-évre egyenletesen nő a gyermekek száma a romák körében. Az arány a Ratkó-unokák korosztályánál fordult meg, és ahogy látszik, a hetvenes évek közepétől mintegy „robbánásszerűen” nő meg az oláh cigány gyerekek száma évjáratonként, miközben kicsit később kezdődően és kevésbé kiugró arányok mentén ez a tendencia látszik a romungró cigány közösségben is. Az 1. táblázat szerint a 2000-es évek elején országosan 17 százalék, a tiszavasvári romungrók között 41 százalék, az oláh cigányok esetében 54 százalék volt a 14 éves, illetve az annál fiatalabb korúak aránya, egyre több, egyre fiatalabb gyermekkel.

Ennek figyelembevételével érdekes a három visszatérően vizsgált dimenzióban (munka, lakhatás és iskola) a helyzet alakulása a Kádár-rendszer kiteljesedésével.¹²

1. táblázat. Országos, megyei, települési és a két városi roma közösség koreloszlása

Korcso- port (év)	Országos (2002)			Szabolcs-Szatmár- Bereg megye (2001)			Magyar cigány Tiszavasvári (2002)			Oláh cigány Tiszavasvári (2002)		
	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt
0–4	5,2	4,5	4,9	7	6	6,5	14,6	11,6	13,2	21,5	21,2	21,4
5–9	6,2	5,4	5,8	7,7	6,9	7,3	15,8	17	16,4	20,2	17,1	18,6
10–14	6,6	5,8	6,2	8,1	7,3	7,7	10,9	12,2	11,5	12,9	15,7	14,3
Gyer- mek- korú	18	15,7	16,9	22,8	20,2	21,5	41,3	40,8	41,1	54,6	54	54,3
15–19	7	6,1	6,5	7,6	7	7,3	10,6	10,4	10,5	9,9	10,7	10,3
20–24	8,5	7,3	7,9	8,2	7,4	7,8	6,3	7,5	6,9	8,8	7,3	8
25–29	8,1	7,2	7,7	8,1	7,4	7,7	10,6	13,1	11,8	6,1	7	6,6
30–34	7,3	6,5	6,9	7,6	6,6	7,1	10,3	8,7	9,5	6	6,4	6,2
35–39	6,3	5,8	6	6,7	5,9	6,3	6,6	5,4	6	3,9	3,6	3,8
Fiata- labb felnőtt korú	37,2	32,9	35	38,2	34,3	36,2	44,4	45,1	44,7	34,7	35	34,9
40–44	7,2	6,8	7	7,6	7,4	7,5	3,2	2,4	2,8	4,6	3,9	4,3
45–49	8,3	8	8,1	7,7	7,5	7,6	4,3	4,8	4,5	2,7	2,6	2,7
50–54	7	6,9	6,9	6,3	6,1	6,2	3,2	2,7	2,9	1,5	1,6	1,5
55–59	5,7	6,1	5,9	4,2	4,8	4,5	0,3	0,6	0,4	0,7	0,7	0,7
Idősebb felnőtt korú	28,2	27,8	27,9	25,8	25,8	25,8	11	10,5	10,6	9,5	8,8	9,2
60–64	4,7	5,7	5,2	3,9	4,6	4,2	1,7	0,9	1,3	0,3	0,9	0,6
65–69	4,2	5,4	4,8	3,3	4,9	4,1	0,6	1,8	1,2	0,7	0,7	0,7
70–74	3,5	5	4,3	2,7	4,3	3,6	0,6	0,6	0,6	0,1	0,3	0,2
75–79	2,5	4	3,3	2,1	3,5	2,8	0	0,3	0,1	0	0,1	0,1
80–84	1	1,9	1,5	0,7	1,4	1	0,3	0	0,1	0	0,1	0,1
85–X	0,7	1,6	1,2	0,4	1	0,7	0,3	0	0,1	0	0	0
Idős- korú	16,6	23,6	20,3	13,1	19,7	16,4	3,5	3,6	3,4	1,1	2,1	1,7
Együtt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Lengyel kézirat alapján.

A munka – a foglalkoztatási szegregáció

Ahogy a fentebb írtakból látszik, a II. világháború után a bűdi cigány férfiak a szentmihályiakhoz képest hamarabb és nagyobb arányban jutottak napszámos, aztán alkalmi munkához, később pedig állandó munkahelyhez a mezőgazdaságban, a helyi kisipari szövetkezetekben, a környékbeli építkezéseken vagy a termelőszövetkezetekben.

A nyolcvanas évek városi fejlődése, a részleges, ám állandó jellegű foglalkoztatás némi anyagi gyarapodást eredményezett mindkét roma közösségben. Ezidőtájtól már az asszonyok is nagyobb számban és viszonylagos rendszerességgel eljártak dolgozni a helyi téveszekbe, a hajdúnánási gazdaságba, vagy a hajdúvidi baromfifeldolgozóba. A stabil munkahellyel rendelkezők, akik megfeleltek a kölcsönfelvétel feltételeinek, javíthattak lakáskörülményeiken, részletre vásárolva akár be is rendezkedhettek. Az alacsony, de rendszeres munkajövedelem az alkalmi munkákkal egy kicsit megpótolva az előző – és különösen a régmúlt, illetve az elkövetkező – időkhöz képest tisztességes szegénységet biztosított ezekben az időkben.

A jövedelem arra már nem volt elég, hogy tartalékok is képződjenek, és sokan ki is maradtak még ebből a nagyon alacsony szintű gyarapodásból is. Ez különösen igaz volt azokban a családokban, ahol fogyatékoság, tartós betegség, korai munkaképtelenség vagy egyszerűen az önromboló életstratégia (börtön, alkohol), illetve a család szétesése terhelte az együtt élőket.

A foglalkoztatás terén az Alkaloida a kilencvenes évek végéig, a több mint kétezer munkavállaló foglalkoztatásával, a magas bérekkel és a gazdag dolgozói juttatásokkal felszippantotta a helyi munkaképes korú lakosság jelentős részét, így a helyi mezőgazdaságban, mezőgazdasági kisipari szövetkezetekben jutott munka a romáknak. A gyárban csak elvétve dolgozott cigány ember.

A lakhatás – a lakóhelyi szegregáció

Kevésbé voltak új betelepülő családok, inkább a környező településekről házasulók kezdtek itt nagyobb arányban közös életet a viszonylag jobb megélhetési lehetőségek miatt. A kiköltözések jelentősebb léptékben a hetvenes évek elején kezdődtek meg Bűdön, amikor egyre többen elhagyták a gyepsori putrikat és a környező utcákba települtek át. A szentmihályi telep esetében pedig ekkor indultak meg a magánérs építkezések. A telepeken elég sok szabad hely volt, így az építkezés, mint lehetőség nyitva állt.

Ebben az összefüggésben (is) fontos, hogy magának a cigánytelepi életnek is van egy, a méretében és az együttélés sajátosságaiban rejlő vonzereje: a több nagycsalád és a hozzájuk tartozó sok kiscsalád a változatos társas együttlétek és az intimitás gazdag terepét kínálta. Lengyel ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a nagy telepek kialakulásához az is szükséges, hogy ne legyen a közelben más elszívó közösség. Ez utóbbi más nézőpontból szerinte azt is jelenti, hogy a vonzáskörzetben található települések lélekszám, ellátottság és megélhetési lehetőség

szempontjából valamilyen – többnyire történelmi – okból távol tudják tartani maguktól a cigányokat.¹³

7. mikrotörténet. Két történet a téri kirekesztettségéről a rendszerváltás előttről, valamint a 2000-es évekből

„Volt egy láthatatlan fal a telep, meg a város között. [...] Az ismert környezet egészen a sulig terjedt, a játszótérre se jártunk gyerekként. Ezt lehet magyarázni szerintem a távolsággal, lehet magyarázni azzal, hogy annyira kreatív gyerekek voltunk, hogy mi megoldottuk magunknak, hogy jól tudunk játszani és ne kelljen menni a játszótérre, mert az messze van. És nem is nagyon volt ez a szüleimben, hogy nekünk a játszótéren van a helyünk. Mikor már nagyobbak voltunk, ilyen tizenegy, akkor mentem a tesóm után, aki két évvel idősebb tőlem, és ő már feljebb merészkedett és akkor én is mentem utána, és akkor fedeztem fel először a játszóteret, majd a város többi részét.” – interjúrészlet egy a bűdi telepen felnőtt fiattal.

„[...] Példa erre a közhasznú munkásoknak kiadott személyi kártya. Ezzel a polgármester mintegy írásba adta, hogy a cigányoknak nincs joguk bármikor köztéren tartózkodni. Új fejlemény, hogy a kijárási tilalom megjelent Bűdön is. Eddig valahogy másképp kezelték a magyar cigányokat, mint az oláh cigányokat. A diszkóba az oláh cigány fiatalokat nem engedik be, a bűdiek bemehetnek.” (Lengyel 2013: 78)

Lengyel megjegyzi, hogy „az élet különös fintora az, hogy sok család lakókörülményeiben pont akkor következett be igen jelentős javulás (a szentmihályi telepen – A szerk.), amikor a megélhetésük teljesen ellehetetlenült. A szociálpolitikai kedvezményes lakásépítési hullám eredményeképpen Bűdön kicsivel korábban, a szentmihályi telepen pedig 1997-ben – éppen a különballagás, illetve az azt követő években – 85 úgynevezett szocpólos ház épült.” (Lengyel 2013: 65)

A két előzménytelepülés eltérő történelmi sajátosságokkal bíró cigánytelepei tekintetében jól látszik a lakhatási szegregáció terén is megmutatkozó két elég különböző együttélési stratégia. Míg a szentmihályi részen szigorúan a telep határain belül terjeszkedtek és ott kezdtek új építkezésekbe, addig a bűdi „kirajzás” során a cigánytelep addigi határait terjesztették ki a környező utcákba való beköltözésekkel, ami minden korlátjával együtt jóval több integrációs teret és lehetőséget adott az ott élő cigány lakosoknak.¹⁴

Az iskola – az oktatási szegregáció

Az ötvenes évekbeli helyzetleírásokból és hivatalos dokumentumokból pontosan látszik, hogy a romák között igen magas volt az iskolába nem járó gyerekek száma.¹⁵

Az iskolába járó cigány gyerekek száma osztályonként maximum néhány főt jelentett csak ezekben az időkben. A nyolcvanas években történt lényegi elmozdulás, ugyanis – ahogy azt fentebb részleteztük – ekkora nőtt meg az óvodás- és iskoláskorú gyerekek száma az intézményekben. Lengyel jegyzeteiből és a mi beszélgetőpartnereink visszaemlékezéseiből is úgy tűnik, 1985-ben kezdődött el a szentmihályi telep körzeti iskolájában a szegregált oktatás bevezetése.

Az Alkaloida virágzásával, a dolgozói létszám gyors növekedésének hatására megnőtt az iskola tanulóin belül a magasan képzett, jómódú gyerekek aránya, és ezzel párhuzamosan a cigánytelep növekedésével megnőtt a cigány gyermekek száma is az iskolában.¹⁶ Amikor pedig a cigány gyermekek aránya egy kritikus határon túllépett, akkor vezette be az iskola az elkülönítést. Ennek magyarázatát pedagógiai érvek szolgáltatták, a telepi alsós gyerekek számára iskolaotthonos oktatást vezettek be, míg a nagyobbak számára ifjúsági osztályokat indítottak. A valóságban azonban nem következett be olyan mértékű növekedés az iskolába járó gyerekek számában, ami a külön cigány osztályok létrehozását magyarázná, ráadásul így is sokáig igen magas maradt a korai lemorzsolódás, a gyerekek egynegyede, egyharmada a kétezres évekig továbbra sem fejezte be az általános iskolát.

3. történeti periódus: 1996-tól napjainkig – A társadalmi (dez)integráció alakulása a kilencvenes évektől

Társadalmi változások országos szinten

A kényszerasszimiláció és a „közmegegyezéses hallgatás” Kádár-rendszeri évtizedei után a 2000-es évekre alapvetően változott meg a helyzet. Kovai Cecília – az ebben a kötetben vele készült interjúban – így foglalja össze ezt az átalakulást: „a 2000-es évek vége felé, a gazdasági és belpolitikai válság következményeként olyan társadalmi feszültségek robbantak ki, amelyek a cigányságot erőteljesen érintették, mivel ezek a feszültségek a cigány-tematikán keresztül beszélődtek el a többség részéről (Hain et al. 2023: 125). Feischmidt Margit Kovait és munkatársát idézve írja, hogy „a cigányokról folyó társadalmi beszédnek – a „cigányozásnak” – [...] meghatározó jelentősége van a sokkal átfogóbb társadalmi problémák megnevezésében (Feischmidt 2014: 35).

A magyar szakirodalmi recepcióban széles körű konszenzus kíséri azt, hogy az etnikai, nemzeti alapú ellenségképzés, esetünkben a cigányellenesség, a fennálló rendszer kritikájának nyelvéné, a problémák elbeszélésének narratív keretévé vált (lásd Horváth–Kovai 2010; Kovai 2017; Szombati 2018; Scheiring 2019).

Egyszerre igaz, hogy az ország gazdasági állapota meghatározza a nyílt rasszizmus megjelenését (Balázs et al. 2023), illetve az – amit saját vizsgálatai alapján Feischmidt állít –, hogy a félelem, az „indulattelített magyarázatkeresés” létrejöhet a veszteségek közvetlen tapasztalata nélkül is egy olyan környezetben, ahol létezik egy kollektív percepció a társadalmi helyzet romlásáról, a vélt veszélyhelyzetről.

Magyarország tekintetében már a 2000-es évek derekán elkezdődött, majd a 2008-as globális gazdasági válsággal teljesen beérett ez a jelenség, amely során a hátrányosabb helyzetű vidékeken az ún. cigány tematika keretében kerülnek elbeszélésre a felmerülő problémák. Ennek a narratívának megjelentek a politikai és közéleti reprezentánsai is: ebben az időszakban indult el a Jobbik néppártosodási fordulata ezzel a tematikával, ekkor alakult meg a Magyar Gárda, ekkor vált országosan ismert „integrációs szakértővé” – ahogy saját magát megnevezte – Orosz Mihály Zoltán, az érpataki polgármester az ún. „Érpataki modelljével”, ekkor vált ismertté akcióival a Betyársereg és ekkor történt a cigány sorozatgyilkosság néven elhíresült eseménylánc (lásd ennek kapcsán Hain 2019).

A 2010-es évek közepétől a gazdasági konjunktúrával némiképp visszaszorult a „cigányozás” relevanciája, aminek a helyét a hasonló algoritmusra hangolt, szintén etnikai vonatkozású, újnacionalista gyökerű, új ellenség(kép), a migráns veszi át. (Lásd a kérdés kapcsán például a szerb helyzet összevetését [Zakinszky 2021].)

Mindezzel együtt arra, hogy nem szükséges a közvetlen fenyegetettség megélése, illetve, hogy mennyire jól manipulálható a kollektív percepció, jó példa a 2020 elején, a gyöngyöspatai iskolai szegregáció kapcsán a helyieknek megítélt kártérítés ügye (lásd a történetek áttekintéséhez például Kaufmann 2020): a magyar miniszterelnök a rezsicsökkentés-téma váltásaként, aktuálisan akkor előzmény nélkül húzta elő a „cigány-kártyát” és kezdte meg a közvélemény feltüzelését. Ezt a témát azonban a mindent elsöprő COVID elnyomta a magyar társadalmi nyilvánosságban.

Társadalmi változások települési szinten: a társadalmi törésvonalak (át)rendeződése

Természetesen a gazdasági, társadalmi és mentalitástörténeti változások nem azonos időben és nem egy az egyben képződnek le helyi szinten. A rendszerváltás után a térszerek átalakulása, a mezőgazdasági birtokviszonyok megváltozása érte el először Tiszavasvárit.

Az Alkaloida gyárat 1996-ban privatizálta a magyar állam, de a privatizációs megállapodásban rögzített öt éves tovább-foglalkoztatási kötelezettség eredményeképpen csak 2001-től kezdődően történtek meg a tömeges elbocsátások. Mindezzel együtt az Alkaloida leépülésének a folyamata időben ennél jóval hosszadalmasabb volt, a gazdasági nehézségek, a termelési hatékonyság, a beruházási, illetve tőkehiány már a nyolcvanas évektől visszatérő témája volt a megyei és helyi médiának is.

Sulyok József 1981-től 2006-ig tartó településvezetési időszaka alatt sok fejlesztés érkezett a városba, ami Sulyok érdekérvényesítő képességének volt köszönhető, mivel a település érdekeit képes volt határozottan képviselni a megyei és az országos vezetés felé. A rendszerváltást követő évtizedben részben e korábbi tapasztalatok miatt a városlakók számára talán még nehezebbé tette annak a belátását, hogy a település, az atipikus szocialista iparvárosi fejlődés negyven éve után, elindult a – szintén atipikus – „zsugorodás” útján.

Az Alkaloida leépülésével, annak egyfajta következményeként a város gazdasági és társadalmi szerkezetváltozása jól leírható a szociológiai „zsugorodás” szakkifejezésével. Az értelmiség és a vegyipari szakdolgozók jelentős része együtt hagyta el a várost. A település zsugorodási folyamatának helyi sajátossága, atipikussága abban áll, hogy számszerűségében, szemben a zsugorodó iparvárosokkal (például Ózd, Miskolc, Dunaújváros), Tiszavasvári összlakosságának a száma nem csökkent radikálisan. A kilencvenes évek 13 és félezres lakosság száma bő 12 ezresre csökkent. Azonban az el- és idevándorlás, valamint a természetes szaporodás eredményeként jelentősen megváltozott a lakosság összetétele. A gazdasági helyzet romlásának és a települési társadalomszerkezet átalakulásának következményeként még inkább felerősödött a települési társadalom dezintegrációja (lásd Laki 2015; Koós 2020).

A települést 2006-ig irányította a szocialista városvezetés. Sulyok József – 1981-től a település tanácselnöke, majd polgármestere – nem indult az önkormányzati választásokon, és egy átmeneti ciklus után, 2010-ben az országos politikai mozgásokkal szemben Tiszavasvárinak jobbikos városvezetése lett. Ez volt ekkor az egyetlen tízezernél nagyobb lélekszámú település, ahol a Jobbiknak sikerült megnyernie a választást. Tiszavasvári a „Jobbik fővárosa” és a „Jobbik mintatelepülése” lett, és ennek köszönhetően az országos párpolitizálás tekintetében és terében láthatóvá vált a nyilvánosságban.

A Jobbik helyi felemelkedésének lokális előzménye az országos nyilvánosságot is kapó – 1997-es különballagás mellett – a 2006-os *olaszliszkai lincselés* volt, aminek a köztisztviselőben álló tiszavasvári tanár, Szögi Lajos volt az áldozata. A tragikus bűnügy következményeként a fokozódó cigányellenesség hullámát kihasználva tudta az önkormányzati választásokat megnyerni az akkor szerveződő helyi Jobbik. A párt a 2010-es, a 2012-es időközi és a 2014-es önkormányzati választások során nemcsak polgármestert adott a városnak, hanem a képviselőtestületben is többséget szerzett.

Ebben az összefüggésben a helyi Jobbik politikája tökéletesen „rímel” a fentebb permanens etnikai vonatkozású, újnacionalista gyökerű, új ellenségkép keresésnek nevezett politikai cselekvéssel.

A település cigány népességének jelenkori helyzete

A két, vizsgált esemény kapcsán érintett szentmihályi telep helyzete

Lengyel Gabriella 2013-ban így írt a Széles és Keskeny utca névvel fémjelzett telepről és a telepen élőkről: „A munkahelyek elvesztése, a fekete és alkalmi munkák bizonytalansága a legtöbb család számára a létbizonytalanságot, és sok család részére a valódi nyomort és éhezést hozta el a Széles úton. Tartalékaik a jobb módúaknak sem voltak, a szegényebbek azelőtt is egyik pénztől a másikig éltek. [...] A telepi családok legnagyobb része nyomorog. Állandó munkahelye nincs senkinek. [...] A legszegényebb családok fogyasztása szűkösebb már nem lehetne.

Kövér embert ebben a körben nem látni, a gyerekek kis növésűek, véznák.” (Lengyel 2013: 63, 57)

Ahogy Kovai említi az e kötetben vele készült interjúban, a 2015 utáni országos konjunktúra itt is sokak tekintetében fordulópontnak tekinthető. A fokozódó munkaerőhiány okán a telepen is sokan elkezdhettek stabilabb munkahelyeken dolgozni, amire ilyen mértékben a rendszerváltás óta nem volt példa Tiszavasváriban sem. A konjunktúra éveit azonban mára véget értek, a gazdasági növekedés lelassulása, megállása, valamint az energiaválság és az infláció több vonatkozásában már ismert, de emellett új megélhetési problémákat is eredményezett, aminek a szerteágazó következményei e sorok írásakor még nem beláthatóak.

A „kollektív percepció”, a „cigányozás” helyben – „Nem voltam rasszista, de rasszista lettem”

Tiszavasváriban a kollektív percepció a város zsugorodásával – szemben az országosan hullámzó tendenciával – folyamatosan napirenden tartotta és erősítette a „cigány-kérdés relevanciáját”, az etnikai vonatkozású újnacionalista narratívát.

Ennek egyik, számunkra a helyzetet találóan jellemző példája az egyik interjúalanyunk – a fejezetcímben idézett – önjellemzése. Beszélgető partnerünk a cigányok és nem cigányok közötti egyre ellenségesebbé váló viszony mindenre és mindenkire kiterjedő voltát akarta kifejezni a kétezres, kétezertizes évek településtörténeti vonatkozásában.

8. mikrotörténet. Két történet a cigányok és nem cigányok közötti ellenérzés korai megnyilvánulásairól

„Általában a parasztok, de még a volt cselédek is valósággal gyűlölik a cigányokat. Ez a gyűlölet jóval erősebb bennük, mint az antiszemitizmus. Többen kijelentették, hogy koncentrációs táborokba kellene őket zárni, mint a zsidókat Németországban.” (Lányi 1948: 43)

„A háború alatt az volt a terv, hogy elviszik a cigányokat is, a cigányok lettek volna elvive, de a zsidóknak több volt a pénzük, ékszerük, ezért megfordították a sorrendet” – idézi Lengyel a települési romák között többek által is vallott hiedelmet (Lengyel 2013: 59).

A 8. mikrotörténetben az első idézet azt jelzi, hogy milyen régi keletű és milyen intenzitású a többségiek részéről a cigányokkal szembeni ellenérzés, míg a második egy, a romák köréből származó, a mi tudomásunk szerint semmilyen történeti forrás által meg nem alapozott, de ezzel együtt is sokat eláruló vélekedés a többségiek romák által vélt viszonyulásáról. Különösen a településen élt zsidók tragikus történetének ismeretében drámai ez a narratíva, főképp hogy ötven-hatvan év elteltével is változatlanul megfogalmazásra kerül a helyiek részéről.

A romáknak ezt a percepcióját igazolja egy, a különballagás huszonöt éves évfordulójára, a Magyar Narancsban írt megemlékezésünk Facebook-megosztásának városi fogadtatása, ami a legtöbb hozzászólást kiváltó bejegyzésünk lett a mintegy száz helytörténeti jellegű írásunk közül. Egyedüli eset volt, hogy a hozzászólások közül volt, amit elfogadhatatlan stílusa miatt töröltünk, majd végül a hozzászólás lehetőségét teljesen leállítottuk a szélsőséges és ellenséges indulatok miatt.¹⁷

A két vizsgált esemény előzménye, kimenetei és következményei

Érdekesnek is mondható, hogy sem 1997-ben, sem 2016-ban nem történt semmi kivételes Tiszavasváriban, ami a helyi események történetéből levezethetően magyarázatot adna a két esettel kapcsolatban kialakult országosan „kiérdemelt” figyelemre.

1997 – a tiszavasvári különballagás

Az eseményhez vezető közvetlen előzmények

A különballagás a cigányság társadalmi integrációjának és az oktatáspolitikának a kudarca Tiszavasváriban, illetve egy, a helyi viszonyok sajátosságai mentén megkonstruálódó tünete.

Ahogy Hajnáczyk Tamást fentebb idézve összefoglaltuk, a Kádár-rendszer végére „a »cigánykérdésnek« valamennyi területén az egymással ellentétes irányú törekvések eredményeképpen félmegoldások sorozatai keltek életre” (Hajnáczyk 2015: 86). A nevelési és oktatási intézmények társadalmi tere ebben a vonatkozásban egy sajátos találkozási, és egyben (érdek)ütközési pont. A történeti kontextusban bemutattuk, hogy a hetvenes évek közepétől „robbanásszerűen” megnövekedett a roma gyerekek száma, és ettől nem függetlenül a roma nők is egyre nagyobb számban álltak munkába. Mindezt megerősítette az 1993-tól érvénybe lépő kötelező egy éves óvodába járás a jogi szabályozás értelemben is, amivel új helyzet teremtődött.

A rendszerváltást követően az állam az oktatási intézmények működtetésének feladatait az önkormányzatoknak delegálta. Tíz–húsz évvel később ez azt jelentette, hogy a generálódó társadalmi, strukturális problémákat az erőforrás- és eszközhiányos lokális intézményrendszernek a saját hatáskörében kellett volna megoldania, mindezt úgy, hogy egyszerre valósítsa meg az egyre nagyobb számú és mindaddig teljesen szegregáltan élő szentmihályi telepi gyerekek integrált és minőségi oktatását, illetve azt, hogy párhuzamosan a többségi, értelmiségi szülői igényeinek is megfeleljen.

Ahogy az a lentebbi 10. számú mikrotörténeti gyűjtésből is látszik, a kilencvenes évek közepétől kezdődően egyre gyakoribb témává vált az önkormányzat testületi ülésein a cigányság oktatásának a helyzete és az, hogy mindezt hogyan kelle-

ne kezelnie a város intézményeinek. Míg a nyolcvanas évekig a cigány gyerekek iskolába-nem-járása jelentette a pedagógiai és társadalmi integráció kihívását, később már az intézményekben a cigány gyerekek megnövekedett száma jelentette a megoldandó problémát. A szentmihályi körzetes Pethe Ferenc Általános Iskolában 1985-ben indult el az első teljesen külön oktatott cigány osztály, akik 1993-ban végeztek, mégis ehhez képest az első népesebbnek számító végzős osztály, 17 diákkal csak négy évvel később kezdett, ők lettek aztán 1997-ben a különballagók.

Az első külön cigány osztály létrehozása az Alkaloida gyárban dolgozó szülők részéről érkező nyomás eredménye volt, amely nyomás évről-évre nőtt, aminek következtében folyamatosan erősödött a szegregáció mértéke és formája. A helyi többségi társadalom aktivitásának a szegregációt megerősítő elemei voltak például a kilencvenes évekből:

- a közadakozásból épített külön ebédlő a nem cigány gyerekek számára,
- az iskola köré felhúzott palakerítés a szomszédok igényét kielégítve, hogy ne zavarja őket a cigány gyerekek zaja, illetve a terménylopás, vagy
- az ötletként felmerült egyhetes bentlakásos óvodai és iskolai képzés lehetősége, hogy a gyerekek minél kevesebb időt töltsenek a „rájuk rossz hatást gyakorló” családjukban, saját szocializációs közegükben.

9. mikrotörténet. Részlet Lengyel Gabriellának az egyik korabeli óvodapedagógusként dolgozóval készített interjújából

„Több konfliktus lenne a magyar és a cigány gyerekek között, ha együtt járnának. [...] Kiránduláson voltak a magyar gyerekek és szóba került, hogy kinek mi lenne a legnagyobb kívánsága. Egy anyagi kislány, kulturált családból, azt mondta, hogy minden cigány szűnjön meg a földről.” (Lengyel jegyzeteiből)

A kialakult helyzetet tovább feszítette, hogy 1996-ban bezárták a település kisegítő iskoláját, ahová különösen sok szentmihályi cigány gyerek járt. Közülük majdnem mindenkit a Pethe Ferenc Iskolába irányítottak át, még tovább növelve az intézményen belüli roma gyerekek számát.

Emellett – egy újabb makrotársadalmi determinánsként – a kilencvenes évek derekán a Bokros-csomag megszorító intézkedései is tovább nehezítették az intézményben folyó pedagógiai munkát, ugyanis ennek hatására az önkormányzat például megszüntette a pedagógiai asszisztensek alkalmazását, valamint a felsős cigány osztályok tanulói számára létrehozott délutáni foglalkoztatást. Ekkor szűnt meg az iskolai „egészségőr” pozíció is, aminek hátramaradt feladatai a helyi tanárookra róttak további tennivalókat. A gyerekekkel dolgozó tanárok így már nem csak a pedagógiai feladatokat voltak kötelesek ellátni, hanem a cigányság lakhatási és egészségügyi problémáinak a kezelése is a feladatukat képezte az intézményen belül. Az egészségügyi vonatkozás (a tetű-, rüh- és ótvartfertőzés) végül a különballagás egyik hivatkozási pontjává is vált.

A három települési iskola között is folyamatosan erősödött a konfliktus, ugyanis a két városzéli cigánytelep vonzáskörzetébe tartozó iskola kiállt amellett, hogy az integráció azt jelentené, hogy egyenlő arányban osztják el az intézmények között a cigány gyerekeket. Ez azonban érdemben sosem került napirendre, névlegesen a szabad iskolaválasztás, praktikusán meg a városi elit és a többségi szülők ellenállása miatt.

10. mikrotörténet. Jegyzőkönyvrészletek a kilencvenes évek képviselőtestületi üléseiről

„A Pethe Ferenc Általános Iskola kérelmet nyújtott be, hogy a cigány és nem cigány tanulókat minél inkább elkülönítse egymástól. [...] Ennek kapcsán elhangzik XX képviselőtől: A Pethe F. iskolában valamilyen módon meg kell oldani azt, hogy a cigánygyerekek és a magyar gyerekek úgy járjanak iskolába, hogy a lehető legkevesebbet találkozzanak egymással. Hosszútávú koncepciót kell kidolgozni az oktatás és egészségügy terén.” (Tiszavasvári 1995)

„A Pethe Ferenc Általános Iskola kérelemmel fordul az Önkormányzathoz, hogy engedélyezzék egy új osztály létrehozását, mivel az enyhe értelmifogyatékos tanulók száma megnövekedett, így szükségesnek látják egy új osztály beindítását. Az évfolyamok összevonásának törvényes szabályai szerint csak az 1–3. évfolyamokat lehet összevonni. Az eddigi 33 fő az 1–8. évfolyamos tanulókból tevődött össze, ezért a törvényi előírások betartása érdekében 13 fővel egy első évfolyamot kívánnak indítani.” (Tiszavasvári 1996a)

„A korábbi évekhez viszonyítva a közoktatásban részt vevő fiatalok száma stagnál, míg a cigány gyerekek száma nő. A cigány gyerekekkel – külön tekintettel a Széles úti településrészre – foglalkozóknak személyi juttatás kiegészítést, cigányprémiumot célszerű biztosítani.” (Tiszavasvári 1996b)

„Az alpolgármester a pedagógusi pótlék kapcsán javasolja, hogy a törvényhozás felé kérelmezzék, hogy a családi pótlékot ne a szülők kapják, hanem a gyerekek oktatásával foglalkozó intézmények és pedagógusok, hiszen »ők végzik el a valódi nevelési feladatokat és nem a szülők«. A polgármester egyetért az indítvánnyal és tolmácsolni fogja az ötletet a minisztérium felé, mint jó megoldást.” (Tiszavasvári 1997)

A Pethe Ferenc iskolához képest a másik településszéli intézményt, a Vasvári Pál iskolát, ahová a bűdi telepről érkező gyerekek jártak, alapvetően más helyzet jellemezte. Ahogy az egykori gyepsorról kirajzottak a környező utcák házaiba a valaha ottlakók, úgy változott az iskolába járó cigány és nem cigány gyermekek aránya is.

Ennek megfelelően Búdon sokáig integrált oktatás zajlott, egészen addig, amíg az iskola vonzáskörzetében nem cigány gyerekes családok is laktak. A II. világháború utáni 130–150 fős telep mára Búd teljes nyugati felének belakásával egy hozzávetőlegesen 1000 fős szegregátummá alakult, így vonzáskörzetének megfelelően a Vasvári Pál Iskola egy szegregált településrészen működő, szegregált intézménnyé vált.

Még egy „izgalmas tényezőt” érdemes megemlíteni az 1997-re előálló helyzet előzményeivel kapcsolatban – amire a történeteknek először nyilvánosságot adó Magyar Narancs cikk is kitér (Kerényi 1997), és amire Lengyel (2013) is tesz egy rövid utalást –, ez pedig a tanárok és diákok között generálódó személyes konfliktus. Az intézményi csoportdinamikai folyamatok is valamilyen formában részét képezték a különballagás ilyen formában történt megvalósulásának. E részlet alaposabb megértéséhez a következő, az érintetteket megszólalató tematikus blokk szolgál majd adalékokkal.

A különballagás eseményvázlata

2. táblázat. A különballagás eseményvázlata

1997. 06. 13.	1997. június 14-én a Pethe Ferenc Általános Iskola (Pethe) végzős nem cigány diákjai egy hagyományos, addig megszokott ballagási ceremónia keretében ballagnak el az általános iskolából, míg 17 cigány társuk egy nappal korábban, évfolyamtársaiktól elkülönítve ballag el az üres iskolaépületben, családjaik és néhány pedagógus kíséretében.
1997. 07. 19.	Kerényi György a Magyar Narancsban megírja az első beszámolót az esetről. A civilek és az országos közvélemény e cikk alapján értesül a történetekről (Kerényi 1997).
1997. június–augusztus	A Roma Polgárjogi Alapítvány (RPA) munkatársai a cikkből értesülnek a történetekről, majd ennek hatására a nyár folyamán többször ellátogatnak Tiszavasváriba, hogy feltárják az eset kialakulásának körülményeit. Ennek tapasztalatairól Kóczé Angéla (1997) ír tanulmányt.
1997. 07. 01.	Az RPA képviseletében Horváth Aladár sajtótájékoztatót tart, ahol bemutatja az esetfeltárás folyamán készült kisfilmet, valamint ismerteti a Magyar Köztársasági Elnöknek címzett nyílt levelet, amit Horváth Aladáron túl Osztójkán Béla, a Phralipe Független Cigány Szervezet elnöke és Bogdán János, a Gandhi Gimnázium igazgatója és az RPA elnöke közösen jegyez.
1997. 07. 03.	A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa hivatalból vizsgálatot rendel el az ügyben, amit 1997. augusztus 23-án a köztársasági elnök is kérelmez.
1997. 09. 25.	A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Hivatala (NEKI) közzéteszi a különballagás ügyében lefolytatott vizsgálat eredményeit. A NEKI vizsgálat kimondja, hogy az ügy háttérében nem tapasztalt rasszista indítást, de az esetet és a körülményeket több ponton diszkriminatívnak és jogsértőnek találta (RPA 2000).
1997. október–1999. április	Az RPA a NEKI vizsgálatára alapozva 1997 őszén pert indít a Tiszavasvári Önkormányzat, mint iskolafenntartó ellen, a különballagott diákok közül 13 gyereket képviselve. Az elsőfokú ítéletet a felperesek megfellebbezik, a jogerős ítélet végül 1999. április 22-én születik meg. Ebben az eljáró bíró kimondja a jogsértés tényállását és helyben hagyja az első fokon is már megítélt kártérítést a felperesek számára (A tiszavasvári ítélet 1999; RPA 2000).

Forrás: Saját szerkesztés.

A különballagást kísérő nagy médianyilvánosság sokáig tematizálta a helyi közbeszédet, ami rendkívül nagy feszültséget, fájdalmat, sokakban máig ható traumát okozott.

Az eseményeket követően alakuló helyzet

A különballagásnak két közvetlen és hosszútávú következménye lett a települési oktatási integráció tekintetében (ezt egy külön eseményvázlat formájában a 3. táblázat jeleníti meg).

A történetek egyik következménye, hogy 2007-ben a három települési iskolát egyesítették és ennek kapcsán formálisan újra napirendre került a cigány gyerekek intézmények közötti szétosztásának kérdése. A visszaemlékezések szerint ez a központi iskola vezetésének, valamint a települési többségi társadalomnak az ellenállása miatt ismételten megghiúsult, miközben az integrációnak e módja például megoldás lett volna az EU-s pályázatok megfelelő kritériumainak teljesítésére. Az integráció(hiány) gordiuszi csomójának átvágását a szegregált Pethe Ferenc Iskola alapítványi kézbe adása hozta el, ami 2009-ben valósult meg.

Másik következmény, hogy az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (a továbbiakban CFCF) ismételten eljárást kezdeményezett a településen, az eleinte három, majd 2009-től két tagintézményből álló egyesített városi iskola szegregáló intézményi gyakorlata kapcsán a fenntartó önkormányzat ellen. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH) újfent elítélő határozatot hozott, de mire az ítéletet foganatosítani lehetett volna, a Pethe Ferenc iskola már alapítványi fenntartásba került, így nem lehetett a jogkövetkezményeket érvényesíteni. A fentebb említett „gordiuszi csomó átvágása” ezt a problémát is megoldotta. Praktikusan megerősítve, de jogilag kikerülve az iskolai szegregáció problémáját.

Az így alapítványivá vált óvoda és iskola, amit a helyiek az alapítvány neve után ma is Magiszternek hívnak, 2021-ben a Magyar Pünkösdi Egyház fenntartásába került. Az intézménybe jelenleg csak a szentmihályi telepről érkező gyerekek járnak, mintegy 160–170 óvodás, és közel 500 általános iskolás. Az itt végző oláh cigány fiatalok nagy része a helyi szakképzőben folytatja tanulmányait, ahonnan a 16 éves tankötelezettség okán (is) gyorsan lemorzsolódnak. Ezzel a városi intézményrendszer szintjén az oláh cigányok valójában meg sem kezdett intézményileg támogatott társadalmi integrációja lezárul, végérvényesen a Széles-Keskeny úti telepre „számúzve” őket.

A település másik végén a Vasvári Pál Iskolában, ahová a bűdi romungró és a józsefházi oláh cigány gyerekek járnak, a CFCF jogérvényesítésének hatására az intézményfenntartó önkormányzat, majd a Klebelsberg Központ utasítása alapján felmenő rendszerben szünteti meg az oktatást. A gyerekeket a korábban elit iskolának számító, központi Kabay János iskolába irányítják, ami újabb lehetetlen feladatot és konfliktust generál mind az iskola, mind a régi települési családok között. A tagintézmények közötti szegregációra a gyerekeknek az egy intézményegységbe terelése nem megoldás, a központi iskolában az intézményen belüli szegregáció váltotta fel a tagiskolák közötti szegregációt.

3. táblázat. A különballagás következményeinek eseményvázlata

2000	A település több tízmillió forint ráfordításával kibővíti és felújítja a Pethe „cigányépületét”, fenntartva a cigány tanulók elkülönítését (Lengyel 2013).
2007	A három települési iskola egyesítése: A város három általános iskoláját összevonják, az egyesítés során egy intézmény jött létre három tagintézménnyel. A két településszéli iskola akkori vezetőinek a közreműködésével újabb kísérletek kezdődnek azzal kapcsolatban, hogy a cigány gyerekeket egyenlően megosszák a tagintézmények között, ez azonban sosem valósul meg (Tiszavasvári 2007; Kerülő 2015).
2008–2009	Az önkormányzat a Pethe Ferenc Általános Iskolát a Magister Alapítvány fenntartásába adja, ezzel sikerül a szegregációt a törvényi szabályozásoknak megfelelően fenntartani, ugyanis a vonatkozó törvény nem terjed ki az alapítványi iskolákra (Kerülő 2015).
2009–2012	2009-ben az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (CFCF) a folyamatosan fennálló iskolai szegregáció miatt újra bepereli az általános iskolát fenntartó önkormányzatot, majd később az új fenntartót, a KLIK-et. Az eljárás során az Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH) ismételten elítéli az intézmény diszkrimináló gyakorlatát. E határozatot a Pethe esetében az eljárási folyamat során bekövetkezett fenntartóváltás okán (amire a CFCF keresete kitér) már nem lehetett érvényesíteni (CFCF 2012).
2017–	A bűdi részen található Vasvári Pál Iskolai Egységben 2017-től kezdődően felmenő rendszerben szűntetik meg az oktatást. Az új elsős évfolyamok ettől az évtől kezdődően a központi Kabay János Általános Iskolába tudnak beiratkozni. Ezzel a szegregált oktatás azonban nem szűnik meg. Tiszavasvári jelenlegi oktatási helyzetével és az addigra már kilátástalannak tűnő iskolai deszegregáció megvalósíthatóságával kapcsolatban, 2015-ben Kerülő Judit a CFCF és az önkormányzat felkérésére egy átfogó tanulmányt készít (Kerülő 2015).

Forrás: Saját szerkesztés.

A '97-es különballagás előzményeinek és következményeinek a tükrében láthatóvá válik, hogy az ügy nem egy elszigetelt, egyedi eset, hanem a helyi szintű egyre határozottabb elkülönítési folyamatnak egy nagy láthatóságot kapó eleme, amely során nem az integráció kudarcának valódi okai kerültek az előtérbe, hanem annak csak egy szimbolikusan is fontos eleme.

A NEKI által lefolytatott vizsgálat ugyan megjelölte a problémát és az eset diszkriminatív pontjait, valamint megfogalmazott ajánlásokat a kialakult helyzet javítása céljából, amivel egyben támpontokat is szolgáltatott az önkormányzat és a civil szervezetek helyi célkitűzéseinek, de a valódi dezintegrációs probléma, annak lehetséges megoldásai és az ahhoz szükséges feltételek még csak naprendre sem kerültek.

A településen megvalósított elkülönített oktatás elindította azt a folyamatot, amelynek következményeként a „'90-es évek végére „kimondhatóvá válik az addig kimondatlanul érvényesülő kirekesztés” (Lengyel 2013: 61), amit az oktatási folyamatok mellett a különballagással párhuzamosan és hasonló minták mentén zajló „telepfelszámolási” program teljesített ki a téri kirekesztés vonatkozásában.

A kilencvenes évek végén elfogadott *Középtávú Akcióterv* – ami a Partners Hungary Alapítvánnyal való együttműködés keretében öltött testet – a városban élő „cigányság helyzetének javítását” tűzte ki célul. Ennek keretében a különbalagás helyszínéül szolgáló iskolát „több tízmillió” költségen átépítették, kibővítették, továbbra is fenntartva a cigány tanulók elkülönítését.

A program részeként a szentmihályi telepen is megindult a rendszerváltás utáni települészámolási programnak szánt szociálpolitikai kedvezményes lakásépítési hullám. Lengyel Gabriella e folyamat kapcsán írja: „1997-ben elérte a Széles utat is az ún. szocpolos lakásépítés. Sajátos egybecsengése az eseményeknek, hogy ennek az évnek a tavaszán történt a botrányos különbalagatás is. Nem gondolom, hogy közvetlen összefüggés lenne a két dolog között, de hogy egy töről fakad, és azonos irányba mozdítja tovább a cigányság sorsát, az bizonyos.” (Lengyel 2013: 65) A települészámolási program részeként a Széles utca mellett egy önkormányzati tulajdonú legelőn megnyitották a Széles utca kiterjesztéseként a Keskeny utcát, és az összesen 85 szocpolos ház átadásával tulajdonképpen nem csináltak mást, mint kibővítették az oláh cigányok lakta telepet, végleg bebetonozva elkülönítésüket.

A Széles úti telep kibővítése és az iskolai szegregáció megerősítése mellett ebben az időszakban kísérletezett az önkormányzat a cigánytelepek esti kijárási tilalmának bevezetésével és a közmunkás igazolvány kiadásával, ami azt a cél szolgálta, hogy csak ilyen kártya birtokában lehessen a cigány személyeknek a város belső területein tartózkodni. Ezek az intézkedések a rendszerváltás előtti idők rendészeti megoldásainak eszközeit idézik, melyek aztán a jövőben, a 2010-es években más formában, de hasonló mintázatok mentén ismét előkerülnek.

2016 – Az érpataki polgármester rendteremtési akciója Tiszavasváriban

Az eseményekhez vezető közvetlen előzmények

A települési társadalmi viszonyok a *3. történeti periódus* című fejezetben leírtak szerint alakultak, és nem változtak érdemben az 1997-es eset kapcsán számbavettekhez képest 2016-ra sem. A romák társadalmi integrációjának vonatkozásában Lengyel Gabriella a 2013-as, már többször idézett tanulmányában azt írja, hogy „a kétezres évekre a települési diszkrimináció a városfejlesztési politika szintjére emelkedett” (Lengyel 2013: 61).

2016-ban, ahogy a két esetet tárgyaló fejezet elején hangsúlyoztuk, semmi különleges nem történt Tiszavasváriban, ami a történet kialakulását és következményeit magyarázná.

Ahogy majd látszik, a 2016-os események szempontjából kulcsfontosságú, hogy ekkor már a második ciklusát töltötte a Jobbikos városvezetés, melynek – a település történetéből ismerősnek tűnő – rendészeti jellegű tervein és intézkedésein kívül (a segélyezési rendszer átalakítására tett kísérletek, amik egyértelműen a mélyszegély és cigány közösségek ellenében fogalmazódtak, közegészségügyi,

építésügyi és más hatósági bírságolási rendszer átalakítása) nem látszott más olyan tevékenysége, ami a dezintegrációs folyamat vonatkozásában relevánsnak, illetve érdeminek tekinthető.

A 2016-os „rendteremtési akció” nem a helyi hatalom politikai elképzeléseit tükröző megoldási kísérlet volt a települési problémákra, hanem a Jobbik országos vezetésének a 2018-as országgyűlési választásra készülődésének az egyik kampányeleme. Ennek során az országosan ismert Orosz Mihály Zoltánt és az általa „Érpataki modellnek” nevezett programot hívták meg Tiszavasváriba, a „Jobbik mintavárosába”, amit a párt „cigányproblémára” tett megoldási javaslatként kommunikáltak.

A 2016-os „rendteremtési akció” eseményvázlata

4. táblázat. A rendteremtési akciósorozat és az azt követő történések eseményvázlata

2015. ősz	Tiszavasvári Jobbikos városvezetése az ősz folyamán több alkalommal bejárást tart a Széles-Keskeny úti cigánytelepen a Jobbik országgyűlési képviselőivel és Orosz Mihály Zoltánnal (OMZ), Érpatak polgármesterével, a Becsület Légiója Egyesület vezetőjével. A képviselőtestületi jegyzőkönyvek alapján a bejárások nem voltak nyilvánosak, arról csak a képviselőtestület néhány Jobbikos tagjának volt tudomása (Tiszavasvári 2015) .
2016. 02. 15.	A Tiszavasvári Önkormányzat a képviselőtestületi ülés keretében megkötöti az együttműködési megállapodást a Becsület Légiója Egyesülettel, amely programnak a <i>Rend és Tisztesség</i> nevet adja. Az ülésen többek között beszédet mond Volner János a Jobbik alelnöke, Orosz Mihály Zoltán és Zagyva György Gyula, a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom elnöke. Az együttműködési megállapodás értelmében a Becsület Légiója szakértőként és szaktanácsadóként közreműködik többek között az önkormányzati feladatellátás hatékonyságának fokozásában, a helyi társadalmi integrációs folyamatok erősítésében, a békés magyar–cigány együttélés kialakításában, a gyermekvédelmi jelzőrendszer működésének hatékonyabbá tételében, a rendészetben, rendteremtésben, közrendvédelemben és bűnmegelőzésben (Tiszavasvári 2016). A képviselő testületi üléssel párhuzamosan az önkormányzat épülete előtt helyi romák tiltakozásba kezdenek az együttműködési megállapodás és az abban foglaltak ellen. A helyiek mellett roma szervezetek, civil aktivisták és a sajtó munkatársai is jelen is vannak (Móricz 2016).
2016. 02. 16.	Az együttműködési megállapodás megkötése utáni másnapon a szentmihályi cigány közösség tagjai között pánik lesz úrrá, attól tartanak, hogy OMZ a gyámhivatallal együttműködve kiemeli a gyerekeket a családokból, ennek következtében a szülők tömegesen kiveszik gyerekeiket a közoktatási intézményekből. A nap folyamán folytatódik a tiltakozás, amely során többszázan felvonulnak demonstrálni a polgármesteri hivatal elé.
2016. 03. 04.	A Társaság a Szabadságjogokért Közhasznú Egyesület (TASZ) hatósági eljárást kezdeményez Tiszavasvári Város Önkormányzata ellen az Egyenlő Bánásmód Hatóságnál (EBH) (TASZ 2016).

2016. 03. 18.	A Jobbikos városvezetés a Becsület Légiójával közösen sajtóbejárást tart a Széles-Keskeny úti cigánytelepen, amely során bemutatják a Rend és Tiszesség programot és az addig elért eredményeket. Az eseményt vélhetően az ügy körül kialakult országos médiafigyelem, valamint a TASZ eljárási indítványa hívta életre. A sajtóbejáráson Volner János, Fülöp Erik, OMZ és Zagyva György Gyula is beszédet mond (Neuberger 2016).
2016. 04. 08.	A Roma Rendőrök Országos Egyesülete 700 magánszemély és civil szervezet aláíró támogatásával átadja petícióját Áder János államfőnek. A petícióban arra kérik, hogy vizsgálja meg azt, hogy a modell hogyan illeszkedik a demokratikus jogrendhez, külön figyelmet fordítva a Tiszavasváriban jelenleg is zajló közállapotokra.
2016. 04. 10.	Glonczy László nyíregyházi roma aktivista helyi és országos szervezetekkel, illetve aktivistákkal közösen saját bejárást szervez a Széles-Keskeny utcára, ahol bemutatják azt, hogy szerintük mi történik az együttműködési megállapodás keretében, válaszként a Jobbik által szervezett bejárásra. Ezt követően nyilvános fórumot tartanak, amely során a jobboldal aktivistái és a helyi romák, valamint az őket támogató aktivisták ismertetik saját álláspontjaikat a településsel, valamint a helyi cigányság integrációjával kapcsolatban (Becker 2016).
2016. 04. 14.	Az önkormányzat törvényességi jelzést kap az együttműködési megállapodás miatt, mely eljárást Tényi István Fideszes politikus kezdeményezte. A törvényességi jelzés okán a képviselőtestület az április 14-i ülésén felbontja az eredeti megállapodást, majd néhány szövegmódosítással, ami az együttműködés legfontosabb tartalmi elemeit nem érinti, újraköti azt. Az új megállapodást már a Tiszavasvári Roma Nemzetiségi Önkormányzat is támogatja.
2016. 06. 23.	A polgármester kinevezi Zagyva György Gyulát a települési közmunkaprogram új vezetőjének.
2016. 12. 22.	A Tiszavasvári Önkormányzat és a Becsület Légiója közös megegyezéssel megszünteti a megállapodást, arra hivatkozva, hogy a program elérte célját.
2017–2019	A TASZ által kezdeményezett EBH vizsgálat 2017. 05. 11-én kelt határozata kimondja, hogy a Tiszavasvári Önkormányzat a Becsület Légiójával kötött együttműködéssel megsértette az egyenlő bánásmód követelményét és zaklatást valósított meg (EBH 2017). Tiszavasvári Önkormányzata a Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróságon pert indít az EBH határozata ellen, annak érdekében, hogy azt vizsgálják felül. 2017. december 8-án a Munkaügyi Bíróság határozatában elutasítja az Önkormányzat keresetét és ezzel helyben hagyja az EBH határozatot (FKMB 2017). Az önkormányzat a Kúriához fordul, ahol ismételten megpróbálja megtámadni az EBH határozatot. A Kúria ítélete helyben hagyja az EBH és a későbbi Munkaügyi Bíróság határozatát is, amely eltiltja az önkormányzatot a további jogsértéstől és 300 000 Ft bírság megfizetésére kötelezi (Kúria 2019).

Forrás: Saját szerkesztés.

Tulajdonképpen a '97-es különballagás esetéhez sokban hasonló forgatókönyv játszódott le 2016-ban is, csak itt nem az oktatás, hanem a közrend és a közbiztonság kérdése állt a fókuszban, és a célkeresztbe nem a Széles-Keskeny úti telep gyerekei, hanem a felnőtt roma lakosság került.

Az esetet kísérő médianyilvánosságban a programról nem Fülöp Erik, az együttműködést tető alá hozó polgármester tájékoztatta a nyilvánosságot, hanem Volner János, a Jobbik alelnöke, valamint a párt kommunikációs központja. A képviselőtestületi felszólalásokból az is láthatóvá válik, hogy a Jobbik egyik helyi Fideszes ellenzéki tagjának nem magával a programmal és annak céljaival, módszereivel volt problémája, hanem az együttműködés pártpolitikai vonatkozásával.

11. mikrotörténet. Három helyzetleírás a két ellentétes politikai oldalról a „rendteremtési program” kapcsán

Volner János felszólalása a képviselőtestületi ülésen: „A városban ők is szétnéztek, hogy felmérjék a közállapotokat. Azt találták, hogy a Széles és Keskeny utcák környékén gyakorlatilag a törvénytelenések egymást érik. Aki arra jár, láthatta, hogy évig érő szeméttenger, döglött patkányok az út szélén, kóbor kutyák, alutáplált gyermekek, folyamatos áramlopás és jó néhány olyan törvénysértés uralkodik, melyek megszüntetése érdekében a magyar állam hatóságai nem tették a dolgukat, nem jártak el a kötelességüknek megfelelően. [...] Értelmszerűen azzal az állapottal, amivel ott találkoztak, elsősorban »fekete Afrikában« szembesülhetnek az emberek.” (Tiszavasvári 2016)

Fülöp Erik polgármester hozzászólása a képviselőtestületi ülésen: „A cél az, hogy a képviselő úr által is említett területen valóban megvalósulhasson a normális cigány–magyar együttélés. Azokról az állapotokról, amelyekről beszámoltak, és amelyekkel nap, mint nap találkozhatnak, azok ne egy újfajta struccpolitikához vezessenek, hogy a fejüket a homokba dugják, hanem próbálják kompromisszum készen a felmerült állapotokat megszüntetni. Ebben ismerte képviselő úr mentalitását és a személyiségét, úgy véli, hogy garanciát jelent az a személy, a Jobbik Magyarországért Mozgalomból, aki igyekszik ezt összefogni, koordinálni és segíteni, és akár a jog eszközével is fellépni ezen állapotok ellen.” (Tiszavasvári 2016)

Ráduly Zsolt, Fideszes képviselő hozzászólása a képviselőtestületi ülésen: „Úgy véli, hogy ez megint egy propaganda, hiszen újra sikerült előhúzni a cigánykérdést a városban, hiszen közel 3100 ember megregulázása folyik, ami nagyon-nagyon szükséges, mert azok az állapotok, amik ott uralkodnak nem európai körülményekhez méltóak. A tavalyi évben az önkormányzat dolgozói szedték a szemetet a választási kampányban.” (Tiszavasvári 2016)

Forrás: Saját szerkesztés.

A 2016 februári együttműködési megállapodás megkötését követően az akciót nagy médianyilvánosság övezte és nem csak a politikai reprezentánsok, mint Volner János, Novák Előd, a Jobbik elnöke, illetve a megvalósítás aktorai, Orosz Mihály Zoltán és Zagyva György Gyula jelentek meg helyben, hanem az esetet követően

szinte rögtön megérkeztek az országos jogvédők és más civil csoportok is a településre. Itt nekünk az az érdekes, ahogy a kezdeményezés egy országos léptékű cél mentén fogalmazódott meg, és éppúgy a jogvédő szervezet reakcióját sem a helyben gyűjtött tapasztalatok és az ügy helyi sajátosságai alakították. Ahogy Boros Ilona, a TASZ jogásza – e kötetben a vele készített interjúban – elmondja, a gyöngyöspatai tapasztalatok és a gyors beavatkozás szándéka vezette a szervezet települési tevékenységét (lásd a kötetben a 112. oldalt).

A TASZ által indított jogérvényesítési eljárás eredményeként az EBH kimondta, amit később a Munkaügyi Bíróság, majd a Kúria is megerősített, hogy az önkormányzat támogatásával az emberi méltóságot sértő, diszkriminatív és zaklató tevékenység folyt a városban. A polgármester még az első EBH ítélet meghozatala előtt felmondta az együttműködési megállapodást az érpataki polgármesterrel.

Az eseményeket követően alakuló helyzet

Ahogy a nyertes pernek, éppúgy a civil szervezeti boom során idesereglett szerveződéseknek sem volt közvetlen hatása a „rendteremtési akció” által leginkább érintett szentmihályi telepen élők helyzetére. Az mindenképpen fontos eredmény, hogy az együttműködés értelmében végrehajtott razziák és megfélemlítő fellépések megszűntek.

A történetek legfelkavaróbb aspektusát a 2016. 02. 16-i dátummal jegyzett eset jelentette. Az ún. „Érpataki modell” gyakorlatában bevált eszközként alkalmazták a gyerekek családból való kiemelésének eszközét (Hain 2019: 24). Bár a mi tudomásunk szerint ennek nem volt példája Tiszavasváriban, de ennek, mint lehetséges forgatókönyvnek a tudata óriási riadalmat váltott ki a szentmihályi szülőkből. Az együttműködés megkötésének a másnapján tömegesen vitték haza a szülők gyermekeiket az óvodából, iskolából és hosszú ideig nem is engedték vissza őket. Egy, a telepen is dolgozó egészségügyi alkalmazott elmondása szerint majdnem két évbe telt, mire a roma szülők bizalma valamelyest „helyreállt” a települési intézmények irányába.

A „rendteremtési akcióorozat” közel egy évig tartott, a megállapodás felmondását követően Orosz Mihály Zoltán eltűnt a településről. A vele érkező, a „rendteremtési akcióban” tevékeny munkatársa, Zagyva György Gyula még a 2016-os események idején közmunkavezetői státuszt kapott, aminek a Fidesz helyi hatalomátvételével, a 2018-as időközi polgármester választásokkal szakad vége. Érdekes és szimbolikusan nagyon kifejező, hogy az érpataki polgármester egyik leghíbb szövetségese, Bakti Péter, aki Érpatakon „frontharcosa” volt a „modell” jegyében történeteknek, mezőőrként ugyancsak Tiszavasváriba érkezett, de valószínűleg, mivel ő a helyi események kapcsán nem került a „kirakatba”, a települési hatalomváltást követően, a Fideszes időszakban is ugyanúgy folytathatta a Tiszavasvári Mezőőri Szolgálat vezetőjeként a tevékenységét.

A „rendteremtési akció”, mint Jobbikos módszertani demonstráció – még az ítélethozatal, illetve a fellebbviteli eljárás előtti – a kihátrálását követően nem tudott országos szinten választási fegyver lenni, helyben meg – a 2018-as időközi helyhatósági választások során – nem túlzás azt állítani, hogy visszafelé sült el.

Mindaddig a romák lakta három települési szavazókörben az eredmények nem alakultak jelentősen másképp, mint a település másik hét, nem romák lakta települési szavazókörében. A 2016-os ügy során a helyi Fidesz vezetői a jobbikos városvezetéssel szemben szövetségre léptek a település két nagyobb szegregátumának néhány meghatározó, „közvéleményalakító” roma szereplőjével – köztük a szentmihályi telep legnagyobb uzsorásával. A fokozott fenyegetettséget megelő két cigánytelep lakói pedig beálltak az összefogás mögé és a 2018-as időközi polgármesterválasztás eredményét a romák szavazatai fordították meg. A város 7 belső szavazókörében vesztes Fidesz, a három roma szavazókörben aratott nagyarányú győzelemmel tudott nyerni a városban.

Hűen tükrözi a városi megosztottságot, hogy 2022-ben a szóban forgó szentmihályi telep szavazókörében az április 3-i országgyűlési választáson 87 százalék volt a kormánypártra szavazók aránya, miközben a város nem cigányok lakta szavazóköreiben – azzal együtt, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében gyakorlatilag tarolt – az országos eredményekhez képest is lényegesen gyengébben szerepelt a Fidesz-KDNP pártszövetség.

A település Fideszes hatalomátvétele nem járt érdemi változással a helyben élő bűdi és szentmihályi romák számára. Egy-két jelképes fejlesztés, mint a telep legfontosabb útjainak tömörített murvával történő feljavítása, vagy a két nagyobb szegregátum számára – a helyi ellenzék által korrupciógyanúsának tartott – felhúzott aszfaltozott focipálya építésén kívül nem látszik pozitív változás a település három cigánytelepén élők életfeltételeiben.

Irodalom

- Angyal Sándor (1966): Kabay János „végredelele”. A Tiszavasvári Alkaloida – 40 év múltán. *Kelet-Magyarország*, 1966. 04. 04. (80.), p. 5.
- A tiszavasvári ítélet. A Nyíregyházi Városi Bíróság döntése (16. p. 25:191/1997/12. szám) (1999): *Fundamentum*, (2.), pp. 124–129.
- Balázs Anna–Hain Ferenc (2020): Az Alkaloida öröksége – a Tiszavasvárit felemelő és (meg) mérgező gyár. *Mérce*, 2020. 08. 18. <https://merce.hu/2020/08/18/az-alkaloida-oroksege-a-tiszavasvarit-felemelo-es-megmergezo-gyar/> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 14.)
- Bányai István (2006): Ötven éves a Tiszalöki vízerőmű. *Zöldtech*, <https://web.archive.org/web/20090117031107/http://www.zoldtech.hu/cikkek/20060927tiszalok> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 09.)
- Becker András (2016): A tiszavasvári polgármester nem tudja nélkülözni a Jobbik “integrációs szakértőit”. *Átlátszó.hu*, 2018. 04. 18. <https://atlatso.hu/kozugy/2016/04/18/a-tiszavasvari-polgarmester-nem-tudja-nelkulozni-a-jobbik-integracios-szakertoit/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 01.)

- Binder Mátyás (2013): A „cigány-magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban. In: Szuhay Péter (Szerk.): *Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. pp. 15–24.
- b.j. (1988): Minden forint négyet ér. *Kelet-Magyarország*, 1988. 06. 11. p. 3.
- Burget Lajos (1973): Tiszavasvári '73 július. *Kelet-Magyarország*. Vasárnapi melléklet. 1973. 07. 22. (170.), https://lathatatlantortenetek.online/wp-content/uploads/2020/12KeletMagyarország_1973_07__pages171-171.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03. 08.)
- CFCF (2012): Sajtóközlemény. A Tiszavasvári Önkormányzat Általános Iskolájában jogellenesen elkülönítették a roma tanulókat. Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány. <https://lathatatlantortenetek.online/wp-content/uploads/2023/03/CFCF-sajtokozlemenye.docx.pdf>, (Utolsó letöltés: 2023. 03. 02.)
- Domán István (2001): *A Talmud iskolák titkai*. Budapest: Ulpius Ház.
- EBH (2017): Az Egyenlő Bánásmód Hatóság határozata a TASZ által benyújtott kérelemre. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság. 2017. 05. 11. <https://tasz.hu/files/tasz/imce/img-z11132204-0001.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 01.)
- Farkas Kálmán (1968): „A vegyészváros” és három lakója. Ahonnan öt kontinensre indul a gyógyszer. *Kelet-Magyarország*, 1968. 07. 21. (170.), p. 4.
- Farkas Kálmán (1988): Felmentek a miniszterhez – Emlékezik az első igazgató. „Majd én írok nektek részvényeket!” *Kelet-Magyarország*, 1988. 04. 30.
- Feischmidt Margit (2014): Nemzetdiskurzusok a mindennapokban és a nacionalizmus populáris kultúrája. Előszó. In: Feischmidt Margit–Glózer Rita (Szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan. pp. 7–48.
- Feischmidt Margit–Glózer Rita (Szerk.) (2014): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan.
- FKMB (2017): Ítélet. Budapest: Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság. 2017. 09. 08. <https://tasz.hu/files/tasz/imce/img-z11134029-0001.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 01.)
- Gombás András (1967): Az 1850. évi szentmihályi parasztfelkelés. In: Csallány Dezső (Szerk.): *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 8-9*. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum.
- Gombás (1978): *Lapok Tiszavasvári történetéből I. Búdszentmihály története*. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum.
- Gyarmathy Zsigmond (1982): 1931. november 2. A dadai alsójárás főszolgabírójának bizalmas jelentése a főispánnak a szociáldemokrata párt szervezkedéséről Búdszentmihály községben. In: Gyarmathy Zsigmond (Szerk.): *A munkásság és parasztság élete és mozgalmi Szabolcs-Szatmár megyében 1919–1944*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Munkásmozgalmi Bizottság. pp. 308–309.
- Hain Ferenc (2019): *Adalékok az „Érpataki modell” történetéhez*. <https://www.eltereader.hu/kiadvanyok/hain-ferenc-adalekok-az-erpataki-modell-tortenetehez/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 13.)
- Hain Ferenc–Balázs Anna–Kovai Cecília (2023): „Aki helyben végez fejlesztő vagy aktivista tevékenységet az szükségszerűen újratermeli a helyi viszonyokat és ezzel az egyenlőtlenségeket is”. Beszélgetés Kovai Cecília kulturális antropológussal. *Civil Szemle*, 20., (1.), pp. 123–136.
- Hajnáczy Tamás (2015): A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszer-asszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély*, (5.), pp. 54–92. http://www.esely.org/kiadvanyok/2015_5/2015-5_2-1_Hajnaczy_Partallam_ciganypolitikaja.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03. 06.)

- Hajnáczy Tamás (2017): „A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani.” – a szektorális cigánypolitika végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években. <https://ntf.hu/index.php/2017/05/06/a-ciganykerdest-a-szocialista-humanizmusnak-megfeleloen-kell-megoldani-a-szektoralis-ciganypolitika-vegrehajtsa-borsod-abauj-zemplen-megyeben-az-1950-es-evekben/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 06.)
- Hankó András (1995): Vasváriból (Szentmihályról) indult: „És mondd el a fiadnak!” – Földes (Friedmann) Miklós portréja. *Vasvári Hírmondó*, 1995. november.
- Harsányi László (1976): *A büdszentmihályi hitközség története*. Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtének kiadása.
- Horváth Kata–Kovai Cecília (2010): „A cigány–magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban.” *anBlok*, (4.), pp. 39–41.
- JG (2020): Tiszavasvári krónikása – Hankó András közel két évtizede írta meg az első könyvét. *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Hírportál*, 2020. 12. 10. <https://www.szon.hu/helyi-kozelet/2020/12/tizavasvari-kronikasa> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 06.)
- Joós F. Imre (1956): Cigányok. *Béke és szabadság*, 1956. 06. 20. https://lathatatlantortenetek.online/wp-content/uploads/2020/11/BekeEsSzabadsag_1956_1__pages566-566.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03. 08.)
- Kaufmann Balázs (2020): „Orbán Viktor keresztesharcának áldozatai a gyöngyöspatai cigányok”. *hvg.hu*, https://hvg.hu/itthon/20200111_gyongyospata_szegregacio_orban (Utolsó letöltés: 2023. 03. 13.)
- Kelet-Magyarország (Szerk.): (1961): Több ezer társadalmi munkaóra a tiszavasvári ipari tanulók „számláján”. *Kelet-Magyarország*, 1961. 08. 25. (199.), p. 1.
- Kerekes Béla (1986): *Tiszavasvári mezőgazdaságának története I.* Tiszavasvári füzetek. Debrecen: Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Kerekes Béla (1988): *Tiszavasvári mezőgazdaságának története II.* Tiszavasvári füzetek. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Kerényi György (1997): Szegregáció Tiszavasváriban: Ballagás külön utakon. *Magyar Narancs*, 1997. 06. 19. https://magyarnarancs.hu/belpol/szegregacio_tizavasvariban_ballagas_kulon_utakon-61554 (Utolsó letöltés: 2023. 02. 28.)
- Kerülő Judit (2015): *Az általános iskolai oktatás helyzete és deszegregációs szempontok szerinti elemzése Tiszavasváriban*. Kézirat.
- Kóczé Angéla (1997): „Ebben az esetben ez nem volt szerencsés választás.” Külön ballagás Tiszavasváriban. *Fundamentum*, (2.), pp. 135–138. https://epa.oszk.hu/02300/02334/00051/pdf/EPA02334_Fundamentum_1997_02_135-138.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 02. 28.)
- Koós Bálint (2020): Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 34., (1), pp. 48–68.
- Kovács László (2004): *Tanú vagyok*. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 32. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár.
- Kovai Cecília (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L’Harmattan.
- Kúria (2019): A Kúria mint felülvizsgálati bíróság ítélete. *Kúria*, 2019. 04. 29. https://tasz.hu/a/files/2019.04.29_kuria-hatarozat.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03. 01.)
- Ladányi János (2005): *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest: Új Mandátum.
- Laki Ildikó (2015): A magyarországi iparvárosok múltja és jelene. *Polgári Szemle*, 11., (1–3), 370–381. <https://polgariszemle.hu/archivum/96-2015-junius-11-evfolyam-1-3-szam/toertenelem-tudomany-jogtoertenet/671-a-magyarorszag-i-ivarosok-multja-es-jelene> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 13.)

- Lányi Kamilla (1948): Szekták a demokráciában. *Valóság*, 4., (1), pp. 31–52.
- Lengyel Gabriella (2002–2013): Tiszavasváriban végzett kutatási feljegyzések, jegyzetek. Kézirat.
- Lengyel Gabriella (2004): Tiszavasvári cigány népessége. In: Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella (Szerk.): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. pp. 157–179.
- Lengyel Gabriella (2013): A cigány–magyar együttélésről. Tiszavasvári jegyzetek. In: Szuhay Péter (Szerk.): *Távolodó világaink*. Cigány néprajzi tanulmányok 16. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. pp. 57–80.
- Móricz Csaba (2016): Szélsőjobbos fordulat Tiszavasváriban Orosz Mihály Zoltánnal. *Átlátszó.hu*, 2016. 02. 16. <https://atlatzo.hu/kozpenz/2016/02/16/szelsojobbos-fordulat-tiszavasvariban-orosz-mihaly-zoltannal/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 01.)
- Nagy Ferenc (2004): A nyíregyházi zsidóság pusztulása. In: *A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 33*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár.
- Nagy Pál (2007): *Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században*. Történelemtanárók (17). Országos konferenciája. https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/Cigany_csoportok_es_az_egyuttelesi_modellek.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 07. 25.)
- Nagy Pál (2015): „Nem szabad őket lenézni” A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. pp. 35–78.
- Nagy Pál (2018): A cigányosztályok indításának politikai és pedagógiai dilemmái az 1950-es években. In: Tóth Norbert (Szerk): *Peremhelyzetben III. Romológia írások*. Debrecen. pp. 83–106.
- Neuberger Eszter (2016): Megcsinálták a gárda nélküli gárdát. *abcug.hu*, 2016. 03. 23. <https://abcug.hu/16762-2/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 01.)
- Nyírségi Magyar Nép (Szerk.) (1949): Tanácskoznak a munkások a termelés kérdéseiről. Vállalatvezetői beszámoló a büdszentmihályi Alkaloidában. *Nyírségi Magyar Nép*, 1949. 06. 01. (126.), p. 2.
- Orbán Sándor (1985): Tanyaközpontosítási kísérlet a felszabadulás után Szabolcs-Szatmár megyében. In: Horváth Sándor–Sabó József–Horváth Gabriella–Orosz István–Szilágyi Imre–Kávássy Sándor–Balogh István (Szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V-VI*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár.
- RPA (2000): *Polgárjogi Füzetek*, I., (1), Budapest: Roma Polgárjogi Alapítvány.
- reszler (1986): A gép azé, aki javítja! *Kelet-Magyarország*, A várostörténet lapjairól. 1986. 08. 22.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Sulyok József (2008): Tanyasi élet Búd és Szentmihály környékén. 1-7. *Szépzőld*. https://www.szeppzold.hu/tanyasi_élet_bud_es_szentmihály_környeken_1 (Utolsó letöltés: 2023. 03. 06.)
- Szászi Ferenc–Vinnai Győző (1993): *A Horthy-korszak 1919–1944*. In: Cservényák László (Szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. 1. kötet. Történelem és kultúra*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat. pp. 381–438.
- szoboszlokepekonyve.hu (é.n.): Szoboszló az én képeskönyvem. Keleti főcsatorna. <https://web.archive.org/web/20110903121704/http://www.szoboszlokepekonyve.hu/erdekesseg/keleti.php#> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 09.)
- Szombati, Kristóf (2018): *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. New York: Berghahn Books.
- TASZ (2016): Hatósági eljárás kezdeményezésének hivatalos dokumentuma. Társaság a Szabadságjogokért Közhasznú Egyesület. 2016. 03. 04. <https://tasz.hu/files/tasz/imce/2015/tiszavasvari-ebh-beadvany.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 01.)

Tiszavasvári (1995): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1995. 06. 22.
 Tiszavasvári (1996a): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1996. 09. 22.
 Tiszavasvári (1996b): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1996. 11. 27.
 Tiszavasvári (1997): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1997. 04. 24.
 Tiszavasvári (2007): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 2007. 07. 26.
 Tiszavasvári (2015): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 2015. 12. 17.
 Tiszavasvári (2016): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 2016. 02. 15.
 Zakinszky Toma Viktória (2021): „Sajtóinformációk szerint”. Migránsok, menekültek és menedékkérők Magyarországon és Szerbiában. *Médiakutató*, 22., (3–4.), pp. 79–87. https://www.mediakutato.hu/cikk/2021_03_osz_tel/09_sajtoinformaciok_szerint.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03. 13.)

Jegyzetek

- ¹ Egy belügyminisztériumi rendelet 1941. július 1-jei hatállyal az addig külön közigazgatás alatt álló Búdszentmihály és Tiszabúd községeket „Búdszentmihály” név alatt egyesítette. 1946. júliusában egy tiszabúdi küldöttség utazott Budapestre, ahol kijárták, hogy 1946. augusztus 1-jétől visszakapja a község önállóságát és a Tiszabúd nevet. 1950-ben azonban már nem számított a tiltakozás és Búdszentmihály és Tiszabúd szeptember 7-én újra egyesült Búdszentmihály néven. A község nevéhez makacsul ragaszkodó búdieket 1952-ben úgy békítették meg, hogy a Tisza folyó, valamint a Búdon született Vasvári Pál nevéből képezve, a Tiszavasvári nevet adták a településnek. Ezt akkor a két település vezetése elfogadta (lásd bővebben Gombás 1978; Hunyadi 1980).
- ² Az 1850-es, ún. parasztfelkelés történetét Gombás András egy külön tanulmányban és – ennek nyomán – a Búdszentmihály történetét feldolgozó munkájában is részletesen tárgyalja (Lásd Gombás 1967, 1978).
- ³ A települési zsidóság története jól dokumentált. A zsidó hitközség teljes történetét Harsányi László (1976) írta meg. A II. világháború előtti települési zsidó közösség mindennapjairól Domán István (2001), a megyei holokauszt történetéről Kovács László (2004) és Nagy Ferenc (2004), a zsidók emlékezetének ellentmondásairól Hankó András (1995) írásait olvashatjuk.
- ⁴ Ilyen tanyaközpont az egykori Józsefháza tanyából 1956-ban létrejött (alsó) Józsefháza is, ami ma a város központjától 7 kilométerre fekvő, 6 utcás és mintegy 200 főnek otthont adó településrész, mára a város három roma szegregátuma közül az egyik.
- ⁵ Terjedelmi korlátok okán nincs arra mód, hogy a település fejlődésének folyamatát minden részletében kibontsuk és összefüggésbe állítsuk, de érdekes és fontos, hogy a két előzménytelepülésen nagyon eltérőek voltak például a birtokviszonyok is, amiben a Nagyatádi-féle földreform sem hozott érdemi változást. Ez alapvetően határozta meg – sok minden mellett – a helyi társadalom viszonyát a helyben élő romákhoz. A jóval kevesebb földnélküli lakossal és jelentős középbirtokosi csoporttal rendelkező Tiszabúdon már a II. világháborút megelőzően is nagyobb arányban foglalkoztatták a helyi romákat a mezőgazdasági munkák során. Szintén beszédes és a települési viszonyokról sokat elárul, hogy Búdszentmihályon a megalakuló Földművelésügyi Szövetkezet 209 tagja közül 207 a háború utáni földosztás révén földhöz jutott úgazda volt. Eközben a régi gazdák ragaszkodtak földjeikhez és az átható propaganda ellenére sem adták át birtokaikat és sokáig nem léptek be a szövetkezetbe se (lásd Lányi 1948).

⁶ A Keleti-főcsatorna 1941-ben megindított munkálatai a II. világháború miatt félbeszakadtak és csak 1951-ben kezdődtek újra, majd végül 1956 júliusában fejeződtek be. A Nyugati-főcsatorna – ami a Hortobágy nyugati felének vízellátását szolgálja – csak jóval később, 1965 végére készült el. A tiszalöki duzzasztómű felépítésének terve már a Tisza szabályozásának a keretében, a 19. században felmerült, azonban csak a II. második világháború után született döntés arról, hogy a létesítmény energiát is termeljen. A duzzasztómű építése 1950-ben kezdődött és 1954 tavaszára készült el, majd 1959 szeptemberében helyezték üzembe (lásd Bányai 2006; szoboszlokepeskonyve.hu é.n.).

⁷ Ez az alfejezet a *Mérce* portálon megjelent hasonló című publikációnk (Balázs–Hain 2020) alapján készült.

⁸ A képet talán tovább árnyalja, hogy az egykoron a közösségért végzett ilyen mennyiségű társadalmi munkáról, illetve ennek az aktuálisan megfigyelhető hiányáról írt várostörténeti posztunk lett – minden tekintetben – a legnagyobb elérést és aktivitást kiváltó bejegyzésünk a közel száz helytörténeti írásunk közül. A poszt fogadtatásából egyértelműen látszik, hogy a mai napig jó érzésekkel tölti el a helyieket ez a nosztalgikus emlék (<https://www.facebook.com/tizamementi.kozter/posts/pfbid0JrwbJMqIjPWCXQS6oustuokx9WQs2KitxSDrHKJ62M67JKxKF4r4prBsoAvrOwSI>).

⁹ A jelenség szociolingvisztikai vonatkozásai kapcsán lásd a Károlyi Gáspár Egyetem Transzlingváló Kutatócsoportjának helyben végzett tevékenységét: <http://translangedu.hu/>.

¹⁰ Lányi Kamilla, aki később elismert közgazdász lett, egy búdszentmihályi, általa szektának nevezett 50–60 fős Jehova Tanúi keresztény felekezeti csoport szociográfiai módszerekkel való „megkutatása” miatt érkezett a településre. A kutatásból készült tanulmánya mintegy öt oldalon keresztül – és nekünk itt ez most különösen érdekes – részletesen, sok-sok adatot összegyűjtve foglalkozik a település szociológiai bemutatásával.

¹¹ A szabolcsi helyzet – kapcsolódó szempontok mentén történő – általános feltárását, az összeírás körülményeinek bemutatását, illetve magát a forrásközlést Nagy Pál végezte el. A nekünk itt és most érdekes vonatkozásai mentén Nagy azt írja, hogy *„az 1950-es években a cigánykérdés, illetve a hatalmi politikai társadalomszervező elképzeléseinek fókuszában Szabolcs-Szatmár megye állt. A megye 1950-ben történt létrehozásával olyan területté vált, ahol a legnagyobb számban és arányban élt cigány népesség, amely Baranyához és Borsodhoz hasonlóan itt is fokozta a népességi, társadalmi és területi aránytalanságokat. Az 1950-es években Szabolcsból indultak el rendezési tervek, s itt jöttek létre az oktatás és a foglalkoztatás terén olyan kísérleti programok, amelyek a hazai cigánykutatás számára ismeretlenek. Miként Magyarország a cigányok európai történetének, úgy Szabolcs-Szatmár a cigányok hazai történetének vált különleges színterévé. A Megyei Tanács VB által 1957-ben és 1959-ben végeztetett felmérések egyedülállóak, hasonlókat egyetlen más megyében sem készültek.”* (Nagy 2015: 17)

¹² Ezt a részt teljes egészében Lengyel Gabriella 2000-es évek elején készült kutatási jegyzetei alapján állítottuk össze. Ezekből a jegyzetekből készült a *Tiszavasvári cigány népessége* című tanulmány is (lásd Lengyel 2004).

¹³ Lásd még a cigánytelep „társadalmi gravitációs ereje”, kapcsolati viszonyai és társas-közösségi dinamikája kapcsán Lengyel 2004; Kovai 2017.

¹⁴ A szentmihályi telep esetében voltak tanácsi kísérletek a roma családok „áttelepítésére” a város más részeibe. A bűdi romák által lakott részekre például belvizes kölcsönből építettek néhány oláh cigány család számára házakat, azonban a többség sose költözött be, akik pedig igen, azok nagyon rövid időn belül visszaköltöztek – a városvezetés narrációja szerint „visszaszöktek” – a saját környezetükbe. 1978-ban, az akkori tanácselnök egyik szentmihályi bizalmasa házhoz jutott – a 4. sz. jegyzetben említett – Józsefháza tanyaközpontban és az elkövetkezendő évek

során más telepési családok is követték. Ez – ahogy azt már említettük – azóta a város harmadik szegregátumává vált, ahol gyakorlatilag sokan mára a szentmihályinál is nehezebb körülmények között élnek.

¹⁵ Nagy Pál tanulmányában két fontos dolog fogalmazódik meg: 1) az iskolába-nem-járás egyáltalán nem csak a cigány gyerekekre volt jellemző a II. világháborút követően, még ha az arányait tekintve a romák között szignifikánsan magasabb mértékben is volt jelen. 2) a cigányosztályok kialakítása ma teljesen más megítélés alá esik, mint az 1950-es években, ugyanis akkoriban a cigány gyerekek nagyobb arányban történő „bevitele/ becsábítása” az iskolába a külön cigány osztályok indításának megvalósításán alapult, de csak az első néhány iskolai év tekintetében. Erre példa Kerényi Istvánné módszertani kísérletei Nyírbártorban, ami egyfelől a célok tekintetében eredményes volt, másfelől valódi pedagógiai megfontolások vezették (Lásd Nagy 2018).

¹⁶ Ahogy a *2. térképen (2. ábra)* látszik, a gyári dolgozók lakhelye a Kabay-lakótelep, szintén a város szélén lévő, a szentmihályi cigánytelephez nagyon közel eső városrészben épült ki. Az integrációs törekvéseknek egy különös kihívása volt, hogy az alakuló városi társadalom elitjének és a leghátrányosabb helyzetű cigány csoportjának a gyermekei ugyanahhoz az iskolai körzethez tartoztak, ezáltal ugyanabba az általános iskolába voltak hivatottak járni.

¹⁷ Lásd a hivatkozott Facebook-posztot online dokumentumként: <https://www.facebook.com/tizamenti.kozter/posts/pfbid0ESsgX7q86KCaVhawCHZ4WMsfCTShYjY1pY25sL6eqhPejoM46Jcno946nnRSgskel>

A Búdi szegregátum egyik utcája
Fotó/Átlátszó.hu

A KÉT CIVIL SZERVEZETI BOOM ÉRINTETTJEINEK TAPASZTALATAI — AZ ÉRKEZŐ CIVIL SZERVEZETEK, A HELYI TÁRSADALOM ÉS A ROMÁK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJA

■ A két civil boom kapcsán az érintett résztvevők három csoportját szólítottuk meg, hogy láthatóvá tegyünk a gyakran eltérő és egymásnak ellentmondó tapasztalatokat és szempontokat, amelyek meghatározták az egyes szereplők részvételét a két esemény során. A két esettel kapcsolatos érintetti visszaemlékezéseket időrendben, egymás után vesszük számba. Mindkét esetben elsőként a történetek és a civil aktivitások elsődleges célcsoportjának, a közvetlenül érintett helyi cigányságnak a tapasztalatait mutatjuk be, fókuszban a saját, megélt élményekkel, benyomásokkal. Ezt követi a helyi hatalom és a többségi társadalom, gyakran a másik két csoporttal ellentétben álló értelmezése, végül pedig az érkező civil szervezetek munkatársainak a reflexióit tekintjük át.

E fejezet műfaját tekintve egy ún. *interpretatív fenomenológiai elemzés* (IFE), ami egy olyan feltárási módszer, ami mentén az érintetteknek a megélt élményvilágát próbáljuk rekonstruálni, megérteni. Az IFE azon a feltételezésen alapul, hogy az emberek tapasztalatai és értelmezései a megkérdezettek egyedi élményeihez és sajátos környezetükhöz kapcsolódik. Ezek az egyedi tapasztalatok, megélések a belőlük feltárt ismétlődő minták, témák és kategóriák, valamint ezek összefüggései révén képezhetik a tudományos megértés tárgyát.

Az 1997-es különballagás és az annak kapcsán kialakuló civil szervezeti boom érintettjei és aktorai

A helyi cigányság tapasztalatai

E csoport közvetlen érintettjei egyrészt a különballagásban és az azt követő bírósági folyamatban részt vevő diákok és szülei, másrészt pedig az a néhány helyi cigány szereplő, akik az érkező civil szervezetek „kiválasztottjai”, valamint a települési cigány közösség reprezentánsai lettek.

A különballagók emlékezete

Az 1997-es Tiszavasvári események központi szereplői a különballagtatott diákok és szülei, akik az ügy legfontosabb érintettjei, mégis a helyzetmegélésük szinte teljesen láthatatlan maradt a történet korabeli médiareprezentációjában, ugyanis őket túlnyomó részben mások, elsősorban az őket képviselő civil szervezetek és aktivisták narratíváján keresztül lehetett megismerni. A különballagás és az azt követő folyamat ugyan országosan a kilencvenes évek egyik legmeghatározóbb ügyévé vált a cigányság diszkriminációjának témájában – Kerülő Judit (2018:305) szerint a '97-es esemény hatására „a város az oktatási diszkrimináció és szegregáció szimbóluma lett” –, azonban a történeteknek az érintett cigány közösség emlékezetében csak nagyon halványan van nyoma. Ezzel kapcsolatban jelzésértékű például az egyik eset, amikor a kutatásunk során az ügyben érintett diákokat igyekeztünk felkutatni. Sokat beszélgettünk a telepen élőkkel, köztük egy olyan férfival is, akinek, mint később kiderült, édestestvére volt az egyik különballagó, mégis csak az események többszöri körülírása után jutottak eszébe a történetek. A felismerés így fogalmazódott meg: „Ja, amikor a bíróságra kellett nekik menni és pénzt kaptak aztán!” Kezdetben számtalan ehhez hasonló reakcióval találkoztunk, ami láthatóvá tette azt, hogy a Széles úti cigány közösség számára hogyan maradtak meg a történetek, valamint azt is, hogy a néhány helyben megmaradt emlék mennyire mást jelent az érintett csoport számára, szemben az országos és civil szervezetek nyilvános narratívájával. Ennek okai összetettek, egyrésztől fontos az, hogy a különballagás a telepen élők számára nem számított egyedi történetnek, mivel számukra általános, mindennapi tapasztalat (volt) a megbélyegzés és a kiközösítés élménye, éppúgy az oktatási intézményekben, mint életük más területein. Többen mesélték el például, hogy nekik még ballagásuk sem volt. Az eset sajátossága a szentmihályi közösség számára abban állt, hogy a különballagásból nagy „botrány” kerekedett, melynek során „idegenek” érkeztek a cigánytelepre, és ezáltal egy korábban sosem tapasztalt figyelem szegeződött rájuk. Fontos, hogy az eset óta 25 év telt el, melynek során természetes módon alakult az emlékezet, ráadásul mindez jó néhány sajátossággal bír egy olyan mélyszegény környezetben, ahol a jelen problémáival való folyamatos viaskodás egyfajta perspektíva-beszű-

külést is eredményez. Megnehezíti a múlton, vagy épp a jövőn való gondolkozást, ahogy azt is, hogy saját életüket és a velük történeteket egy tágabb társadalmi perspektívában értelmezzék a megélők.

A különballagásban részt vevő diákokkal több alkalommal találkoztunk egyénileg, valamint egy általunk szervezett „osztálytalálkozó” keretében is. A beszélgetések során az egykori diákok emlékeit igyekeztünk feltárni az ügy, illetve annak előzményei és utóélete kapcsán, amit aztán „ütköztettünk” a korabeli elbeszélésekkel, ami néhány résztvevő esetében jelentősen átalakult az elmúlt évek folyamán. A legélesebb emlékek és tapasztalatok azonban mindannyiuk tekintetében és mindkét időszak vonatkozásában nagyon hasonlóak. Az egyik ezek közül a szégyen és megalázottság érzése, amit annak a néhány érintettnek a reakciója is megerősít, akiket végül nem tudtunk a közös múltidézés folyamatába bevonni. Az egyikük pont a megélt szégyenre hivatkozva utasította vissza az osztálytalálkozón való részvétel lehetőségét:

„elég volt egyszer ez a megaláztatás, nem akarom még egyszer újra élni, egyébként is minnek arról beszélni, ami megtörtént és megváltoztatni már nem lehet!”

(h-cigányság_7)

A szégyenérzet a különballagás egyik hivatalosan megnevezett indoka, az egészségügyi és tisztálkodási lehetőségek hiányából eredő tetű- és rühfertőzés következtében megerősödő megbélyegzésből ered, aminek hatása az érintettek szerint a mai napig sújtja őket. A fertőzés ugyan valóban egy létező probléma volt abban az időszakban (is), de mindez csak néhány diákot érintett, miközben a különballagattal és annak kommunikációjával az egész osztályközösséget és általuk az egész helyi cigányságot bélyegezték és alázták meg. „Piszkosnak”, „bűdösnek”, „fertőzöttnek” állították be őket, ami sokak számára máig a történetek egyik legfájdalmasabb emléke.

Egy másik erős élményszál az oktatási intézmény és a benne dolgozók vélelmezett rasszista hozzáállása volt, ami azonban már differenciáltan jelent meg a visszaemlékezések során. Míg a korabeli elbeszélésekben a tanárok előítéletessége nagyon hangsúlyosan került elő, például annak kapcsán, hogy a szentmihályi diákoknak nem engedték az iskolai büfé használatát, hogy ne keveredjenek a „magyar” gyerekekkel, vagy hogy ki voltak tiltva a tornacsarnokból és az ebédlőből (lásd például Tatár 1999). Mostanra ez a magyarázat főként a nők esetében eltűnni látszik. Az érintett férfiak azonban jelenleg is határozottan azt képviselik, hogy az iskolai éveiket alapvetően meghatározta a pedagógusok előítéletes magatartása, amit számos saját történet megidézésével igyekeztek igazolni:

„Ki voltunk telepítve a főépületből, külön épületben voltunk csak mi cigányok, ahol elég hely sem volt számunkra. Két pad volt összetolva, azt abban ültünk öten.”

(h-cigányság_1)

„Verések is voltak, egyszer az egyik tanár például lebokszolta az egyik diákot. Az egyik cigány beszólt valamit a tanárnőnek, hogy milyen szép, erre a férje ököllel megverte. Ráfeküdt a földre, a térdével lefogta a kezeit és ütötte.” (h-cigányság_3)

„Volt olyan is, hogy nem 10 perces volt a szünet, hanem összevonták a szünetet meg az órát, kizavartak minket, és majd 2 órát voltunk kint az udvaron a szakadó esőben. A tanárok meg bent voltak a melegben, beszélgettek, kávéztak, mi meg csurom vizesen megfagytunk, mert nem volt megfelelő ruházatunk se. Ez nyolcadikban volt, akkor durvultak el a dolgok.” (h-cigányság_2)

A korabeli beszámolók nem, illetve csak érintőlegesen foglalkoztak azzal, hogy milyen csoport- és intézménydinamikai körülmények, személyes konfliktusok voltak a különballagást megelőzően, amire fentebb az egyik emléktöredék is utal. Az érintett diákok, különösen azok, akik mind a nyolc évet egy osztályközösségben töltötték úgy gondolják, hogy az utolsó évben gyökeresen megváltozott az iskolai helyzetük és szerintük ez volt a kiváló oka a különballagatásnak. Szerintük az igazi fordulatot az okozta, hogy az utolsó évben új osztályfőnököt kapott a csoportjuk. Ez a körülmény teljesen megváltoztatta az iskolai mindennapjaikat, mivel míg korábbi vezető tanárunkkal nagyon jó kapcsolatban álltak, ami emlékeik szerint kölcsönös szeretetre és figyelemre épült, addig az új osztályfőnökkel már „nem sikerült emberi viszonyt kialakítani”. Mindez kihatott iskolai teljesítményükre és az intézményen belüli általános helyzetükre is: tanulmányi eredményeik romlottak és az iskolai magaviselettel is jelentős problémák adódtak. Utóbbit az is erősítette, hogy az utolsó évben négy új „lebukott” diák érkezett az osztályukba, akik mindegyike idősebb volt náluk és elmondásuk szerint „nagyon szerettek csibészkedni”, amihez az osztály többi tagja sokszor előszeretettel csatlakozott. Ez a folyamat időközben teljesen átalakította a korábbi hét év alatt megszokott csoportdinamikát és számtalan iskolai konfliktust eredményezett, amivel pedagógusaik nem tudtak – eredményesen – megküzdeni.

„Amiatt lett különballagtatás, mert egyszer, egy focimeccs utáni napon az iskolában ugyanazt csináltuk a tanárral, mint a szurkolók a focistákkal. Olyanokat kiabáltunk az órán a tanárnak, hogy »Te hülye, te állat, megbaszom anyádat!« Ebből akkora balhé lett, hogy a tanárok emiatt csinálták a ballagást. Ez a kicsi dolog miatt volt, közben persze ők csúnyábban bántak velünk.” (h-cigányság_1)

„Amelyik tanárra haragudtunk, mert nem úgy foglalkozott velünk, azokat rendszeresen kószoltgattuk. Ilyenkor papírral dobáltuk, vagy leszakítottuk a függönyöket, vagy kiabáltunk vele, sőt egyszer valamelyiket bezártuk kulccsal az egyik terembe. Többször volt, hogy annyira nem bírt velünk a tanárnő, hogy sírva ment ki a teremből.” (h-cigányság_3)

Az érintett osztálynak a különballagással kapcsolatban tehát az a fő narratívája, hogy az az oktatási intézmény kirekesztő és előítéletes működéséből következett, de annak kialakulásában – mai megítélésük szerint – nekik is volt szerepük.

Az esetet követő médiafigyelem, a jogvédők érkezése már jóval kevesebb emléket hagyott. A különballagást követően a Roma Polgárjogi Alapítvány (RPA) képviselőjében Horváth Aladár néhány alkalommal megjelent a telepen, ahol azt hangsúlyozta a diákoknak és családjaiknak, hogy a ballagás kirekesztő és rasszista indíttatású volt, aminek ők az áldozatai és arra bátorította őket, hogy a szervezet segítségével kezdeményezzenek pert az iskola ellen és követeljenek kártérítést a velük történekekért. A 17 különballagó diákból 13-an indítottak eljárást és 11-en tartottak ki a majd másfél évig tartó ítélethozatalig.

A jogvédő szervezettel nem alakult ki szoros kapcsolata a diákoknak, így nem is tudták pontosan mire vállalkoznak, de ahhoz, hogy belevágjanak elegendő volt számukra a jóvátétel és az esetleges kártérítés ígérete, valamint Horváth Aladár személye és meggyőző érvelése.

Az eljárási folyamatból a legélesebben azokra a nehézségekre emlékeznek, ami az ítélethirdetés után történt, amikor már arra számítottak, hogy végre lezárult a történet. A megítélt kártérítés kézhezvételével nagyon sok gondjuk akadt, aminek megoldásához már érdemi segítséget nem kaptak és egyedül kellett megküzdeniük e problémával. A nehézségek abból adódtak, hogy a kártérítési összeget csak a szomszédos településen lehetett átvenni, ami már önmagában is logisztikai problémákat okozott, de ezentúl a kiskorúak – akik ekkor még többségben voltak – csak több részletben tudtak hozzáférni az összeghez és mindemellett – elmesélésük szerint – kötelezően, számla bemutatásával kellett igazolniuk azt, hogy mire fordították a felvett pénzt. Mai tapasztalataik alapján már tudják, hogy az járt igazán jól, aki megvárta, hogy betöltse a 18. életévet, mert akkor egy összegben és elszámolási kötelezettség nélkül hozzáférhetett a kártérítéshez, de a családok anyagi helyzete miatt ezt csak nagyon kevesen tudták megtenni.

A megítélt kártérítés valódi jóvátételt nem nyújtott számukra és a hozzáférési nehézségek is alakították az ezzel kapcsolatos megítélésüket, de a telepi környezetben élő családok számára rövidtávon mindenképpen egy fontos támogatásként rögzült a pozitív bírósági ítélet, amivel volt, aki jobban és volt, aki kevésbé jól tudott élni. Az ítélethirdetést követően a média és a civilek jelenléte teljesen megszűnt és a kártérítés kézhezvétele után már a családok sem foglalkoztak többet az esettel.

A civilek által támogatott cigány reprezentánsok emlékezete

A különballagás során kialakult civil boom másik fontos érintetti csoportja az érkező szervezetek által „kiválasztott” és „felkarolt” helyi cigány személyek köre, akik egyszerre voltak a civilek és a városvezetés integrációs célú elképzeléseinek a kulcsszereplői. E néhány szereplős csoportnak a tapasztalatait három érintett megszólaltatásával gyűjtöttük össze, akik közül egyikük a szentmihályi oláh cigány, míg ketten a bűdi romungró közösség tagjai.

A Partners Hungary Alapítvány (PHA), ahogy a helyi önkormányzat is, a létszámában kisebb, és – már csak az együttélési mintázatok történeti előzményei okán

is – a többségi elvárásokhoz könnyebben alkalmazkodó romungró közösséghez egyszerűbben tudott kapcsolódni. Részben a cigány csoportokhoz való hozzáférési különbségek, részben pedig az oláh cigány közösség nagyobbban tűnő integrációs kihívásai és az azt övező társadalmi ellenállás, illetve a speciális projektcélok következményeként se a szentmihályi közösség, se a különballagás nem került a PHA érdeklődésének és tevékenységének a fókuszába. A kiválasztott cigány támogatottak visszaemlékezése szerint az így kialakított helyzetet az esetet követően azonban már nem tudta fenntartani a szervezet, mert a célcsoportra, azaz rájuk, óriási hatással voltak a történetek. Egyikük elmondása szerint, számára – ugyan ezt csak évekkel később tudatosította magában – a különballagás adta a kezdő löketet ahhoz, hogy valóban elkezdjen bekapcsolódni a helyi közéletbe, mert ekkor érezte meg a valódi súlyát annak a

„láthatatlan és áttörhetetlen falnak, ami a cigánytelep és a város között húzódott”. (h-cigányság_8)

A kiválasztott érintettek esetében fontos tényező, hogy mindannyian úgy kerültek a civil szervezet látókörébe, hogy a helyi hatalom valamely szereplőjének támogatását, pártfogását élvezték. Néhány pedagógus és önkormányzati dolgozó figyelmé és bátorítása indította el őket a közéleti szerepvállalás és a kisebbségi csoportok képviselőjének irányába, így számukra a különballagó diákokhoz, illetve általában a cigánytelepeken élők többségéhez képest jóval több pozitív előképük és tapasztalatuk volt a többségi társadalom kisebbségekhez kapcsolódó hozzáállásáról, ami érthető módon esetükben elfedte a település szegregáló mechanizmusait, a cigányok és nem cigányok között húzódó – fent néven nevezett – láthatatlan falat. Ebbe „zavart be” a különballagás, és a Roma Polgárjogi Alapítvány megérkezése, ami az addigi csoportközi dinamikákat a PHA, az önkormányzat és a kiválasztott cigány képviselők között alapvetően felülírta. Egyikük Horváth Aladár megjelenése kapcsán úgy fogalmazott, hogy

„[...] én ittam a szavait, mert az emberi jogi védelemről beszélt, amiről eddig sosem hallottunk, és akkor azt éreztem, hogy a különballagás kapcsán ő mondja az igazat!” (h-cigányság_8)

Szerintük a PHA végül ennek a hatására kezdett el a közös fórumokon, konfliktuskezelési eseményeken foglalkozni az esettel és annak következményeivel. Ezt a megszólított érintettek mégis kudarcként élték meg, mert úgy érezték, hogy jelenlétük és szerepvállalásuk teljesen hiábavaló, mert az általuk képviselt szempontokat érdemben figyelmen kívül hagyták. Kérték például, hogy a közvetlenül érintett diákokat is hívják meg az egyik alkalomra, hogy őket is meghallgassák, de kérésüket elutasították. Eredménytelenségüket azzal magyarázták, hogy nem voltak felkészülve e szerepre, és valószínűleg se a PHA, se az önkormányzat nem is azt várta tőlük, hogy saját elképzeléseik alapján képviseljék közösségeik érdekeit.

Szerepvállalásukat az is hátráltatta, hogy azokkal szemben kellett volna konfliktust vállalniuk, akik a hatalmat képviselték és akik mindezidáig személyesen segítették a törekvéseiket. Ez a szerep sok ellentétes irányú elvárással társult, aminek lehetetlen volt egyszerre megfelelni, így pozíciójukat sok konfliktus övezte nem csak a helyi hatalommal és a többségi társadalommal, hanem saját közösségeikkel és esetekben saját magukkal is. Jól szemlélteti ezt a problémát az alábbi interjúrészlet:

„Az önkormányzat próbált lavírozni a két fél között, nagyjából elismerte a felelősségét, de közben meg nagyon ostromozta a Széles úti embereket és folyamatosan azt éreztették, hogy itt valójában őket érte igazságtalanság. És akkor már nem figyeltek oda semmire, továbbra is fenntartották a külön roma épületet az iskolában és továbbra sem engedték a tornatermet használni a romáknak. Mi ennek a kezelésére nem voltunk felkészülve, nekem is inkább csak ambícióim voltak, és nem segített nekünk senki, hogy hogyan lehetne itt érdeket érvényesíteni. [...] És mi lett a visszhangja a tevékenységünknek? Már a CKÖ összetételéről is nagyon sokat pletykáltak az emberek otthon, senkinek nem tetszett, hogy én ebben mit keresek. Elkezdtek távolodni tőlem még a rokonaim is, de nem csak tőlem, szerintem a többiekől is. És akkor nagy harcok lettek, mindenki fújt a másikra, a létező együttműködések is felbomlottak, voltak, akik csak a saját céljaik szerint cselekedtek és csak a hatalommal járó erőforrásokra koncentráltak, volt, aki uzsorázott közülünk, és akkor ez így már nagyon nem volt oké nekem.” (h-cigányság_8)

A PHA és az önkormányzat által biztosított új szerep nem csak nehézségekkel járt, a visszaemlékezések során nagyon hangsúlyosan megjelentek ennek pozitív vonatkozásai is. Az addigi lehetőségeikhez képest rengeteg erőforráshoz és támogatáshoz jutottak, amivel kapcsolatban mindhárman úgy gondolják, hogy saját és szűk családjuk boldogulása, helyzetük valamilyen fokú javulása nagy részben ennek volt köszönhető.

A közérdek és a magánérdek közötti aránytalanság, és abból adódóan a közösségi ügyekben való eredménytelenség miatt jelenleg is ambivalensek az érzéseik akkori szerepvállalásukkal kapcsolatban, aminek feloldhatatlanságát jól példázza az alábbi visszaemlékezés-részlet:

„Nyertünk kirándulásokat, voltunk az Országházban, az állatkertben, már mikor képviselő lettem akkor az önkormányzat is adott pénzt például roma bálra. Nyertem egy olyan pályázatot is, amiből állatot tudtam venni, tíz darabot, amire egyébként sosem lett volna lehetőségem. Volt konyhakerti program is, amiben sok család részt tudott venni, de amikor a hitel részét vissza kellett volna fizetni, akkora mindenki eltűnt és azt mondták, hogy csak magamnak akarom visszaszerezni a pénzt. Voltak nagy konfliktusok, főleg mert azt gondolták, hogy mi el tudunk érni bármit a vezetésnél, de ez nem így volt. Addig csináltuk az egészet, ameddig láttuk legalább saját életünk szempontjából az értelmét, de valódi közösségi hatása sosem volt, most már tudom.” (h-cigányság_9)

Egyszerre csalódásként és kudarcként, és egyszerre életük egyik meghatározó, lehetőségekkel teli, sikeres időszakaként emlékeznek erre az időszakra az érintettek. A siker alatt azokat az egyéni lehetőségeket és előnyöket értik, amelyek segítségével mindhármuknak – bár különböző szinteken – sikerült kikapaszzkodni addigi körülményei közül. Csalódásként pedig a részben általuk választott, de inkább rájuk rótt szereppel járó összeegyeztethetetlen elvárásoknak való meg nem felelésből fakadó negatív következményekre gondolnak. Ennek a hatása, hogy néhány év után a helyben végzett közösségi, civil tevékenységüket mindannyian abbahagyták. A három érintett közül egyikük a település elhagyása után végül egyedülként folytatta az érdekvédelmi tevékenységet, amiben nagy szerepe volt annak – nem függetlenül az előzetes civil tevékenységektől –, hogy bekerült a 2000-es években az Autonómia Alapítvány Pakiv-programjába.² Eleinte a Pakiv célkitűzéseivel és követelményeivel összhangban még visszajárt Tiszavasváriba, ahol a két cigány közösséggel együttműködve igyekezett a helyiek szempontjából meghatározó problémákkal foglalkozni, de rövid időn belül a városvezetés, aki egy „földalatti mozgalomként” tekintett erre a tevékenységére, megakadályozta ezirányú törekvéseinek folytatását. A mai napig élete egyik legnehezebb és legfájóbb epizódjaként tartja ezt számon, amiért véleménye szerint sok tekintetben a civil szervezetek átgondolatlan elképzelései és módszertanai tehetők felelőssé.

„Bennem ez nagyon nagy törést okozott. Az is, hogy az egész Pakiv-program elvárta, hogy majd hazamész és akkor megváltod egyedül a világot. Szerintem az egész közösségszervezés módszertanának ez az egyik hátulütője, az akkorinak és a mostaninak is, például amit a CKA csinál, hogy nem lehet ezt egy embernek csinálni és egy emberre rányomni a felelősséget. Ez így sosem fog sikerülni és közben emberek mennek tönkre.” (h-cigányság_8)

A helyi hatalom és a többségi társadalom tapasztalatai

A '97-es civil boom és az azt kiváltó különballagás, mint a település közel-múltjának egyik legfájóbb és legigazságtalanabb epizódja él a (z egykori) városi intézményi munkatársak, valamint elmondható, hogy általánosan az egész helyi társadalom emlékezetében. Ennek elsődlegesen az az oka, hogy a nyilvánosságban rasszistaként bélyegezték meg a várost, amit erős igazságtalanságként élt meg a település, leginkább azért, mert úgy gondolják, hogy a történetek körülményeivel, okaival kapcsolatban senki nem volt kíváncsi a lakosság véleményére és tapasztalataira. Ennek hatása jelenleg is érződik, és talán részben emiatt lehetett, hogy ezt az érintetti kört tudtuk a legnehezebben megszólítani.

A helyi hatalom csoportjának képviselőit végül interjúk és háttérbeszélgetések révén tudtuk megszólítani. Beszélgetőpartnereink – több esetben is ellenállásukat leküzdve – végül nem várt őszinteséggel osztották meg velünk tapasztalataikat, emlékeiket.

A szentmihályi telepi gyerekekkel foglalkozó óvoda- és iskolapedagógusok emlékezete

A megszólaltatottak mindegyike azzal kezdte visszaemlékezését, hogy összefoglalta azokat a körülményeket, amelyek ebben az időszakban meghatározták, majd végül teljesen ellehetetlenítették helyzetüket. A különballagás előzményeként három meghatározó problémát azonosítottak a megszólalók: 1) a cigány gyerekek szociális helyzetéből adódó, pedagógiai szempontból leküzdhetetlennek bizonyuló nehézségeket; 2) a többségi társadalom nyomásgyakorlását; 3) valamint a munkájukat övező megbecsülés hiányát.

1) A cigány gyerekek szociális helyzetéből adódó pedagógia nehézségek

A nyolcvanas évek végétől kezdődően óriási teherként szakadt a közoktatásban dolgozó szakemberekre a helyi intézményekben „hirtelen” és nagy számban megjelenő cigány gyerekek köre, amire elmondásuk szerint a pedagógusok és az intézményrendszer egyáltalán nem volt felkészülve. Munkájukat az is tovább nehezítette, hogy az elvárható szakmai, intézményi és oktatáspolitikai támogatásban sem részesültek. Véleményük szerint a döntéshozók figyelmen kívül hagyták a cigány gyerekek szociális körülményeit, amelynek kezelését és megoldását minden tekintetben az iskolára és a tanárookra hárították.

„Elképesztő körülmények között éltek akkor a cigány gyerekek, akik eleinte nagycsoportos korban jöttek először óvodába. Nem volt megfelelő ruházatuk, gyakran egy bugyi nem volt a kislányokon. Nem is nagyon tudtak beszélni, kis szókincs-csel rendelkeztek ugyan a saját nyelvükön, de magyarul alig tudtak. A 3 éves korra jellemző nevelési dolgokkal kellett elindulni az 5–6 évesekkel. Meg kellett ismertetni velük a használati tárgyakat: a villát és a kést nem ismerték, a kanalat igen, de azt sem tudták használni. A wc-t sem ismerték, meg kellett tanítani, hogyan kell használni. Minden reggel zuhanyzással és átöltözéssel kellett kezdeni, majd ezt követte a hajvizsgálat és gyakran a kezelés is. Tehát komplett gondozói feladatot kellett ellátni, és csak ezután kezdődhetett az óvodai munka.” (h-hatalom_1)

„Az iskolában is nekünk kellett a fürdetésüket megoldani, be volt osztva, hogy melyik osztály mikor fürdik a héten. Amikor az én osztályom volt a soros, akkor aznap hozták a gyerekek a tiszta ruhát, én vittem itthonról a körömvágó készletet. Ezt minden héten meg kellett csinálni a tanórákon túl, mert ez otthon nem történt volna meg.” (h-hatalom_2)

Az érintettek elmondása szerint – ahogy a fentebbi idézetek megelevenítik – egyszerűen kellett pedagógusnak, fejlesztő pedagógusnak, szociális munkásnak és gondozónak lenni, amit lehetetlen volt egyetlen szerep- és munkakör keretében elvégezni. Helyzetüket tovább nehezítette, hogy ebben az időszakban az egészségügyi problémák, mint a tetű-, rüh- és ótvarfertőzések gyakoriak voltak az oláh cigány közösségben, aminek a kezelését és megelőzését is az oktatási intézmé-

nyekre hárították. A gondozói feladatok kötelező ellátása túlterhelte a pedagógusokat, miközben maga a pedagógiai munka is sokkal nagyobb kihívást jelentett a szentmihályi diákok esetében.

Az iskola pedagógusainak többsége támogatta a cigány gyerekek elkülönített oktatását, mert véleményük szerint – amit a mai napig helyesnek gondolnak – „*vegyes osztályokban nem lehet behozni az ilyen mértékű hátrányokat, hiányokat*”. A tehetségesebb cigány diákokkal külön foglalkoztak és megpróbálták őket a fejlődés reményében a magyar osztályokba áttenni, de ezek a próbálkozások, vagy a szülők, vagy a gyerekek tiltakozása miatt, egy-két kivételtől eltekintve nem valósultak meg. A pedagógusok számára, főleg a felsőbb osztályokban az is óriási problémát jelentett, hogy egy-egy osztályon belül nagy korkülönbség alakult ki a diákok között a visszabukások és hiányzások okán, ami az érintettek szerint teljesen ellehetetlenítette a tanórai együttműködést. Mindennapossá váltak a diák–diák, diák–tanár közötti konfliktusok, amivel kapcsolatban minden pedagógiai és fegyelmezési módszer kudarcot vallott. A kilencvenes évek második felére a pedagógusok többsége belefáradt a sikertelen próbálkozásokba és eljutottak odáig, hogy „*ha senki sem foglalkozik a problémáikkal, akkor a továbbiakban ők sem fognak*”. Az egyik pedagógus elmondása szerint a különbözőség évében jött el a forduló-pont, amikor már teljesen menthetetlennek látták saját helyzetüket:

„[...] sok volt a túlkoros, kezelhetetlen gyerek és nem voltak már fegyelmezési eszközeink. Akkor volt ez az első nagyobb roma osztály és olyanok is voltak közöttük, akik berúgták az ajtót, odaköptek az asztalra, kiabáltak. Egyszerűen nem lehetett egy órát sem megtartani.” (h-hatalom_2)

2) A többségi társadalom felől érkező nyomás

Az iskolára kettős megfelelési kényszer nehezedett, egyfelől el kellett juttatni a cigány gyerekeket az iskolai (tovább)tanuláshoz szükséges minimális szintre, másfelől pedig vonzó és magas színvonalú oktatást kellett nyújtani a nem cigány gyerekek számára, ami sok tekintetben összeegyeztethetetlennek bizonyult. A magyar szülők – a Pethe Ferenc Általános Iskola esetében az Alkaloida gyárban dolgozó értelmiségi családok – nagy nyomást helyeztek az iskolára, hogy a roma és nem roma gyerekeket minél inkább elkülönítsék. A pedagógusok szerint a törvényes kereteket tiszteletben tartva próbálták a többségi szülők kedvében járni, amit az iskolafenntartó önkormányzat el is várt tőlük, de próbálkozásaikkal így sem tudták elkerülni azt, hogy elinduljon az a folyamat, hogy a tehetősebb szülők más iskolákba vigyék át gyerekeiket. A Pethe Ferenc iskola pedagógusai időről-időre azt próbálták képviselni, hogy a törvényes, integrált és minőségi oktatást csak úgy lehet megvalósítani, ha a város minden iskolája egyenlő arányban kiveszi a részét a hátrányos helyzetű gyerekek oktatásából. Ezt a lakosság, valamint a központi Kabay János Általános Iskola pedagógusai minden eszközzel igyekeztek megakadályozni, így az önkormányzat a többségi társadalom igényeinek megfelelő nem

támogatta ezt a javaslatot. A cigány gyerekek oktatásának terhe és felelőssége végérvényesen a két település széli iskolára maradt, ami egy olyan csapdahelyzetet teremtett, amiben lehetetlenné vált – a beszélgetőpartnereink szerint – a felelősségteljes szakmai munka és a mindennapok megélése. Az egyik megszólított pedagógus így fogalmazott ezzel kapcsolatban:

„Ez gúzsbakötés, mert a fejed fölött ott van a közoktatási törvény, ami egyértelműen leírja a szegregáció tilalmát, de helyi szinten ennek betartására nem volt szándék, mert a lakosság nem támogatta. Ebben a helyzetben nem tudsz pedagógusként lépni, mert van egy fenntartó, és ott kellene meghozni azokat a döntéseket, hogy te a jogszabályt be tudd tartani.” (h-hatalom_2)

3) A szakmai munka megbecsülésének hiánya

A cigány gyerekekkel foglalkozó pedagógusok kilátástalanságát tovább fokozta, hogy munkájuk során semmilyen megbecsülésben nem részesültek, amit még ma is a legkomolyabb sérelemként azonosítanak. A pedagógusok azt nehezményezték, hogy a hátrányos helyzetű tanulókkal végzett munka jelentősen több terhet rótt rájuk, mégis kizárólag a sokkal egyszerűbb helyzetben lévő központi iskola tanárai részesültek a lakosság és a városvezetés elismerésében. Ennek hatására a helyi pedagógustársadalomban kialakult egy erős hierarchia, ami a lakosság kategorizációja szerint „értékes” és „értéktelen” pedagógusokra osztotta őket, ami egyik oldalon irigységet és elkedvetlenedést, a másik oldalon pedig lenézést szült.

A Pethe Ferenc iskola (egykori) pedagógusai ma úgy gondolják, hogy egyértelműen a kilátástalan helyzetük sodorta őket a különballagás megszervezésének az irányába. Az egyik megszólított szerint

„döntésünkben nem a gonoszság, a rosszindulat vagy a rasszizmus játszott szerepet, hanem az egész egy segélykiáltás volt, ami végül nem azokon csapódott le, akiken le kellett volna” (h-hatalom_2).

A visszaemlékezések során a döntést a saját reményvesztett helyzetükkel magyarázták, ami egyfelől a cigány diákok oktatásával kapcsolatos nehézségekből, másfelől pedig a többségi lakosság folyamatos problémahárításából eredt, aminek következtében úgy érezték, az összes együttélésből fakadó terhet és kötelezettséget rájuk hárították. Döntésükkel egyszerre akarták „büntetni” a cigány tanulókat és „figyelmeztetni” a döntéshozókat. A megszólaltatott, a különballagásról döntő (egykori) pedagógusok, nem utolsósorban annak közép- és hosszútávú hatásaival szembesülve, ma már egy „elhibázott” lépésnek tartják döntésüket. Segélykiáltásuk nem ért célba, mivel helyzetüket még tovább rontotta az esetet követő országos botrány, amely során szempontjaik továbbra is láthatatlanok maradtak, így a különballagást kiváltó probléma változatlan formában fennmaradt. Mindebben nem csak a helyi politika és a többségi társadalom felelősségét látják, hanem az érkező

civilekét is, akik csak a konkrét ügygel foglalkoztak, annak hátterével, kiváltó okával nem. Véleményük szerint az ügy következménye, hogy tovább romlott az iskolák és a pedagógusok közötti, valamint a cigány és nem cigány lakosság közötti kapcsolat, a cigányság oktatásával kapcsolatos problémák tovább súlyosbodtak és az ezzel kapcsolatos párbeszéd is teljesen ellehetetlenült, mivel a korábban ebben aktív szerepet betöltő szakemberek csalódottságuk és megalázottságuk okán visszahúzódtak vagy teljesen visszavonultak.

A városvezetés tapasztalata

Az önkormányzat munkatársai – hasonlóan a pedagógusokhoz – méltánytalanok és igazságtalannak érezték a különballagásról kialakult nyilvános narratívát, amivel kapcsolatban többen célzott botránykeltést feltételeztek, mivel nem csak a történekeért, hanem a cigányság összes problémájáért őket tették felelőssé.

A polgármester visszaemlékezése során azt mondta el, hogy csak néhány nappal korábban értesült a pedagógusok döntéséről, amit szakmai integritásuk és autonómiájuk tiszteletben tartása okán elfogadott, de ma már látja, hogy ez „egy szerencsétlen lépés volt”. Azonban véleménye szerinte hibázni lehet, és fontos lenne látni és megérteni azt, hogy a rendszerváltást követően az önkormányzatok nagyon szorult helyzetbe kerültek. Tiszavasváriban a legjelentősebb problémát a növekvő számú cigány lakosság integrációja, a munkahelyek megszűnése, különösen a téészek megszűnése és az Alkaloida privatizációja jelentette. E problémák kezelésében teljesen magára maradt a település. A polgármester a különballagást is ennek a folyamatnak az egyik tüneteként értelmezi, amiben a közös felelősségvállalás helyett mindent rájuk hárítottak.

A városvezetés egyik – a romákkal kapcsolatos települési politikában is feladatokot ellátó – munkatársa is hasonlóan vélekedett az esetről, amit a mai napig élete legfájdóbb emlékeként tart számon. A különballagást követően neki volt a feladata, hogy a szélesebb nyilvánosságban képviselje az önkormányzat álláspontját, amely során szakemberként és helyi lakosként is a probléma összetettségét igyekezett hangsúlyozni, de szerinte mindez se a jogvédőket, se a médiát nem érdekelte, és egy rosszindulatú, rasszista bűnöst véltek felfedezni benne, kiforgatva szavait. Véleménye szerint az országos médiabotrány hatására egy olyan negatív kép alakult ki a településről, ami hosszú évtizedekre megpecsételte Tiszavasvári sorsát, lerombolva az addig alakuló pozitív folyamatokat is.

A cigány és nem cigány csoportok közötti kapcsolat teljes ellehetetlenülését is a különballagás utáni eseményfolyamhoz köti az egykori városvezetés, ugyanis szerintük ez indította el a felek közötti párbeszéd teljes megszűnését és azt, hogy egymás ellenérdekelte feleit kezdték el látni a másikban. Ebben az önkormányzat munkatársai egyértelműen a civileket és az általuk generált sajtóbotrányt teszik felelőssé, hiszen az országos figyelem hatására olyan kiélezett lett a helyi társadalmi légkör, amit már lehetetlen volt települési szinten kezelni.

„A jogvédők csináltak az egészből ügyet, saját haszonszerzés céljából felbujtották és felhasználták a cigányságot, pénzt ígérve nekik. Őket meg ismerni kell, csibészek, még nagyobbakat is mondtak a valóságnál, hogy hatása legyen.” (h-hatalom_5)

„A jogvédő alapítvány nem körültekintően és nem megfelelő szakmaisággal járt el, csak azt vette figyelembe, ami a céljai elérésében segítette. A vezetőjük fehér ingben, fekete zakóban [...] minden szörnyűségért, amit látott, minket tett egyedül felelőssé a tv-ben.” (h-hatalom_1)

A különballagást követő civil boom hatására a településvezetés civilekhez való viszonya és hozzáállása is teljesen átalakult. A városvezetésnek a kilencvenes években ugyan viszonylag jó kapcsolata alakult ki a Partners Hungary Alapítvánnyal – akiknek a fellépését és munkamódszerét elfogadhatónak tartották –, de összességében ma már úgy gondolják, hogy a kívülről érkező civil szervezetek többet ártottak a településnek, mint amennyi hasznot hoztak, és amit külön fájlnak, hogy még felelősséget sem vállaltak hibáikért.

„Sosem építés lett belőle, hanem harc, meg háború, meg az irigykedés, és hatáskúra kikezdték egymást még azok is, akik addig lelkesnek látszottak. Akiket korábban meg lehetett szólítani és hittek abban, hogy meg lehet oldani a problémákat, ezek után ők is megálltak és feladták.” (h-hatalom_1)

„Kampányszerűen jönnek-mennek a pestiek, mondanak dolgokat, csinálnak dolgokat, fel is turbóznak dolgokat, gyakran pályázat, meg egyéb pénzek miatt, de utána elmennek, és itt hagynak minket olyan konfliktusokban, amiket ők maguk okoztak. Egy vidéki kisvárosban élünk, és minden elhangzott mondatnak súlya van, ami érdekszférákat sérthet, de ezzel kapcsolatban ők tapintatlanok és minden következménnyel itt hagynak minket, amivel később nekünk kell szembesülnünk, és megoldanunk.” (h-hatalom_4)

A kilencvenes évek civil boom-jának egyik központi fókusza a cigány képviseleti intézmények kiépítése volt. A városvezetésen dolgozók szerint ennek a rendszernek a kialakításával kapcsolatban sok reményük volt és éppen ezért sok energiát fektettek abba, hogy együttműködjenek azokkal a szervezetekkel, akik ennek az előmozdításán dolgoztak. Ma már úgy gondolják, hogy ez egy hibás elképzelés volt, mert a kiválasztott cigány reprezentánsok közül „senki nem a feladatokat és a szereppel járó kötelezettségeket látta, hanem azt, hogyan tud személyesen nyereszkeskedni.” (h-hatalom_5)

Az egyik pedagógus, aki elkötelezett támogatója volt ennek a folyamatnak, azt tapasztalta, hogy a kilencvenes években a civilek hatására a cigánytelepeken élők közül többen megpróbáltak közéleti, képviseleti szerepeket vállalni, mert úgy érezték, hogy ez lehet számukra a kiemelkedés útja. Azonban hiába hitt abban, hogy ez egy működőképes elgondolás, a civilek szakmai támogatásának hiányában a cigány közösség nem tudott profitálni a képviseleti rendszerből, ami már

rövidtávon konfliktusokat generált. Ezek a tapasztalatok azt erősítették meg mind a városvezetésben, mind a többségi társadalomban, hogy a kisebbségi képviselői rendszere működésképtelen, ami véleményük szerint abból ered, hogy a cigányság alkalmatlan saját érdekeinek a képviselőit.

A civil szervezetek tapasztalatai

Az első civil boom-nak négy országos hatókörrel rendelkező civil szervezeti szereplője volt:

- a Roma Polgárjogi Alapítvány (RPA), mely szervezet a különballagás apropóján elindította Magyarország első szegregációs, kártérítési perét;
- a Partners Hungary Alapítvány (PHA);
- az Autonómia Alapítvány (Autonómia), melynek jelenléte ugyan csak áttételesen kötődik az esethez, de ettől függetlenül tevékenysége hatással bírt a helyi (és az országos) romaintegrációs társadalmi folyamatokra; valamint
- az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (CFCF), amely időben jóval később, de közvetlenül a különballagás következményeire fókuszálva jelent meg a településen.

A célok, a sikeresség megítélésének kritériumai és a helyiakkal, a helyben élők képviselőivel, szervezeteivel való együttműködés

Ahogy már volt szó róla, a Partners Hungary Alapítvány a különballagást megelőzően is aktív tevékenységet folytatott a településen. Elsődlegesen a helyi önkormányzat volt a partnere, ami egyértelműen befolyásolta azt, hogy milyen integrációs elképzelések mentén és a cigány közösség mely tagjaival dolgozott. A szervezet úgynevezett *kooperatív tervezési találkozók*at tartott válogatott résztvevőknek, melyek az alapítvány munkatársának elmondása alapján azt a célt szolgálták, hogy „a település cigány és nem cigány közösségét közelebb hozza egymáshoz” (civil_1).

A fórum résztvevőit az önkormányzattal közösen válogatták össze, így a résztvevői kör a településvezetés elképzeléseit és a roma kapcsolati hálóját tükrözte. A tréningeken 15 fő vett részt, akikből kilencen az önkormányzatot és a helyi oktatási intézményeket képviselték és mindössze hatan érkeztek a cigány közösségekből, akik közül csupán ketten képviselték az arányaiban sokkal kiterjedtebb oláh cigány közösséget (Olsen 2000). A különballagást megelőző időszakban már rendszeresen folytak ezek a közösségi találkozók, ahol a későbbiekben elfogadott cigány integrációs programot készítették elő. Mindezzel párhuzamosan a Pethe Ferenc iskola pedagógusai a saját és a település oktatási helyzetének kilátástalanságából következően már a különballagás előkészítésén dolgoztak. A rendelkezésünkre álló információkból és a visszaemlékezésekből arra nem sikerült választ kapni, hogy a Partners tudott-e a helyi közoktatást érintő problémákról, de a saját

céljai tekintetében mindezt nem tartotta meghatározónak, vagy számukra valóban láthatatlanok maradtak e körülmények. A PHA munkatársainak beszámolóí szerint nagyon megdöbbentette a szervezetet a különballagás, különösen annak fényében, hogy ekkor már közel egy éve együtt dolgoztak a helyi intézményi szereplőkkel a cigányság integrációjának elősegítésén.

A különballagást követően érkezett a településre a Roma Polgárjogi Alapítvány azzal a céllal, hogy elindítsák Magyarország első szegregációs, stratégiai célú bírósági perét. A kilencvenes évek második felében az RPA tudatosan kereste azokat a lehetőségeket, amelyek segíthetnek abban, hogy az oktatásban zajló szegregációs mechanizmusokat országos szinten láthatóvá tegyék, és a tiszavasvári eset, ahogy azt Horváth Aladár, az alapítvány képviselője megfogalmazta, a különballagás „*éppen kapóra jött*” ehhez. A különballagtatott diákok sérelmének jóvátételén túl a szervezet elsődleges célja az volt, hogy felhívja a cigányság rendszerszintű kirekesztésére a figyelmet, aminek Tiszavasvári az egyik, de nem az egyetlen példája volt akkor. A szervezet legfontosabb eszköze a nyilvánosság általi nyomásgyakorlás volt: rendszeres sajtótájékoztatókat tartottak, nyílt levelet intéztek a köztársasági elnökhöz, aminek hatására a NEKI elindította feltáró vizsgálatát a kettősballagás ügyében, majd a vizsgálat eredményeire alapozva pert indítottak a Tiszavasvári Önkormányzat, mint iskolafenntartó ellen.

A RPA helyben végzett tevékenységét és a helyi közösségekhez és intézményekhez való viszonyát – hasonlóan a Partnershez – alapvetően a saját szervezeti céljai határozták meg. Horváth Aladár szerint „*ahogy az a jogérvényesítés, jogvédelem során gyakran megesik, nem az egyének, vagy a település érdekei az elsődlegesek, hanem az ügy, hogy abból stratégiai ügy legyen.*” (civil_3)

A saját tevékenységek értékelése során alapvetően mindkét szervezet elégedettnek tűnt azzal, amit véghezvittek. Bár jelenleg nem rendelkeznek információkkal a településről és a helyi cigány közösség helyzetéről, azt gondolják, hogy a helyben megvalósított programjaik sikeresek és hosszútávon is hasznosak voltak.

Az RPA szerint a magyarországi oktatási szegregáció felszámolásának történetében fontos mérföldkő lett a különballagás, a bírósági ítélet precedensértékűvé vált és emellett először részesülhettek kártérítésben a sértettek. A szervezet céljai között ugyan az is szerepelt, hogy egy integrációs célú fejlesztési mintaprogramot is elindítsanak a településen,³ azonban helyi támogatottság hiányában erre nem került sor, így a bírósági eljárás lezárultával végleg elhagyták a települést.

A per helyi oktatásra gyakorolt hatásait már nem tudták követni, így azzal kapcsolatban nincs tudásuk, hogy a cigány gyerekek iskolai helyzetét hogyan befolyásolta a bírósági ítélet.

Az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány 10 évvel később azzal a céllal érkezett a településre, hogy felmérje az oktatási szegregáció mértékét a településen és az iskolaösszevonások nyomán kikényszerítse az elkülönített oktatás felszámolását. Az alapítvány munkatársai szerint jogi szempontból nézve ugyan voltak sikereik,⁴ de valódi változást nem tudtak elérni.

A rendszerváltás óta végbement folyamatok következményeivel kapcsolatban, a '97-es civil boom szereplőinek értékeléséhez képest a CFCF a 2010-es tapasztalatai alapján már „menthetetlen terepként” azonosította a települést, ahol már nincsenek elérhető módszerek az iskolai szegregáció kezelésére.

„[...] egy kis településhez képest nagyon nagy arányú lett a cigány lakosság száma, akik egymással is összebékíthetetlen viszonyban állnak, mindemellett az ország többi cigánytelepéhez képest is iszonyú szegénységben élnek, amivel időben kellett volna foglalkozni. Ráadásul az integráció egy sokszereplős folyamat, amely során mindenkit figyelembe kell venni, de jelenleg, már ha az összes szereplő a legnagyobb jószándékkal is járna el, akkor is illúzió lenne, hogy ott még rendes, vegyes oktatást ki lehet alakítani.” (civil_5)

A Partners saját sikerét abban látja, hogy tevékenységeik hatására létrejött a településen a cigány kisebbségi önkormányzat intézménye, valamint támogatásukkal megalakult az első roma egyesület is, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy új források jelenjenek meg a cigány közösségben. Emellett beszámolóikban fontos sikerként azonosítják a Keskeny utca kiépítését, mint fontos integrációs célú fejlesztést a szentmihályi részen, ahol „új utcát építettek 30–40 házzal, amely a túlzúsúltságot némiképp enyhítette” (Olsen 2000). Az alapítvány korabeli elképzelési – mint a kisebbségi önkormányzatok integrációra gyakorolt pozitív hatása és az önálló roma vezetőréteg kialakulása – kudarcot vallottak, de szerintünk a folyamat során olyan fontos tudások és tapasztalatok születtek, amik pozitívan hatottak a helyi közösségre.

Civil szervezetek párhuzamos jelenléte – az ebből fakadó problémák, ellentmondások, illetve a helyiekkel, a helyben élők képviseletével, szervezeteivel való együttműködés

A két szervezet – a Roma Polgárjogi Alapítvány és a Partners Hungary Alapítvány – a saját intézményi céljait szem előtt tartva, párhuzamosan tevékenykedett a településen, ami érdekkonfliktusok sorát indította el. Ehhez hozzájárult az is, hogy már eredendően konfliktusos viszonyban álltak egymással, ami a települési jelenlétüket is végig kísérte. Az ellentét egyrészt a cigányság integrációjával kapcsolatos különböző elvi és politikai elképzelésekből fakadt, másrészt pedig az előzővel szoros összefüggésben, az eltérő szervezeti célok, eszközök és módszertanok alkalmazásából, amit helyi szinten még tovább nehezített a civil szervezetekre jellemző általános fenntarthatósági kényszer. Mindez egyfajta versenyhelyzetet teremtett a két szervezet között, ami a helyi cigányság és a helyi hatalom támogatásának a megszerzéséért, a romák integrációját szolgáló elképzelések érvényességének kizárólagosságáért, valamint a saját projektek hosszú távon biztosított fenntartásáért folyt.

A szervezetek között feszülő konfliktust a helyi tevékenységeik módszertani összeegyeztethetlenségén túl a „hozott problémák” is feszítették. A két szervezetet Tiszavasváriban az egyik oldalon Horváth Aladár, a másikon pedig Hága An-tónia képviselte, akik korábban frakciótársak voltak a parlamentben (SZDSZ), ahol komoly politikai és személyes ellentét alakult ki közöttük. Abban az időszakban a „cigánypolitikát” megosztó egyik frontvonal a kisebbségi törvény és a cigány önkormányzatok létrehozásának megítélése körül alakult ki,⁵ ami ráadásul a Partners korabeli alaptevékenységének az egyik központi pillérévé vált. Az ideológiai különbségek, párosulva a korábbi személyes nézeteltérésekkel, a két szereplő és így közvetve szervezeteik Tiszavasváriban folytatott tevékenységét is áthatotta. Mindez a mai napig komoly indulatokat vált ki mindkét félben:

„[...] köpködtek rám, mert én felszóltam az ellen, hogy budapesti arcként levonuljak egy személyautóval, néhány újságíróval és cirkuszt csináljak ahelyett, hogy leülnék a polgármesterrel, az iskolaigazgatókkal, a cigány közösségi vezetőikkel. [...] Az, hogy egy időben ennek divatja volt, hogy elvonultak oda polgárjogi mozgalmárok, én csak úgy hívtam, hogy habverés. Mert utána nekünk kellett elmen-ni és egyeztető beszélgetések sorát indítani. Ezek a közösségek mindezt nagyon megsínylették. Illetve a település is, mert Vasvári nem volt egy rasszista település, de így állították be őket, pedig ez nem volt rájuk jellemző.” (civil_2)

„A Partners Hungarynek az volt az üzletpolitikája, hogy ahol mi valamilyen pol-gárjogi, mozgalmi cuccot csináltunk, ahol valamilyen keményebb fellépésünk volt, akkor ők ott gyorsan megjelentek, vagy oda küldték őket, nem tudom, és kaptak egy valag pénzt, majd elkezdtek csinálni az úgynevezett konfliktuskezelési metó-dusaikat. [...] Nem tartottam soha nagyra, amit ők csinálnak. Azt játszották el, hogy mi vagyunk a Fekete Párducok, akik szemben állnak a fehér hatalommal, ők pedig a konszenzus teremtők.” (civil_3)

Az, hogy az RPA stratégiai ügyként kezelte a különballagást, hatással volt a helyi kapcsolataikra: a helyi hatalommal rövid időn belül ellenséges viszony alakult ki, ami szerintük nem független a Partners ténykedésétől sem. A helyi cigány kö-zösségben sem sikerült tartós jelenlétet és bizalmat kiépíteni, a különballagásban érintett családokkal is csak a per előkészítési időszakában tudtak érdemben foglal-kozni. Horváth Aladár szerint a jogérvényesítés gyakran ilyen jellegű, ami saját be-vallása szerint sem a legjobb megoldás, és ha elegendő kapacitással rendelkeztek volna, akkor sokkal nagyobb hangsúlyt lehetett volna fektetni a helyi közösségek bevonására és fejlesztésére. Ezt a típusú munkamódszert a Partners erősen bírálta, megítélésük szerint az RPA figyelmen kívül hagyta a település és az érintettek való-di problémáit, és saját érdekei mentén kihasználta a helyi cigányságot, akik ennek eredményeképpen hosszútávon sokkal rosszabb helyzetbe kerültek.

„Az érintett családoknak ez egy kiábrándulás volt, és sajnos nem mondtam el nekik előre, hogy vigyázzanak, mert Aladár nagyon fontos szerepben van, aki egy

jogi harcos, de azt ne várják tőle, hogy ő majd kijön terepre és ott velük fog dolgozni és segíteni a problémáikon.” (civil_1)

„Mégis, néhány roma jogi aktivista (maguk is romák) nagyon nyugtalanok amiatt, hogy miközben teljesen kimerülnek abban, hogy a sajtóban és a bíróságokon keresztül vigyék az ügyeket, gyakran ugyanazokkal a problémákkal magukra hagyják a helyi embereket olyan helyzetben, amely még nagyobb feszültséget teremt a többségi népezzel és a hatóságokkal. Bármennyire is elkeserítő ez a helyzet, elmondásuk szerint nincs felhatalmazásuk, erőforrásuk és képességük arra, hogy másként cselekedjenek.” (Olsen 2000)

A PHA a különballagást követően ugyanazt a tevékenységet és módszertant igyekezett követni, mint korábban, azonban hamar szembesülnie kellett azzal, hogy az eset és annak települési hatásai megkerülhetetlenek. A szervezet számára komoly nehézséget okozott, hogy az általuk felkarolt cigány reprezentánsok elkezdtek „kemény vonalat” képviselni a helyi intézményekkel szemben és nagy erőfeszítésükbe telt, hogy rávegyék őket, hogy „a roma közösség érdekeire összpontosítsanak az érzelmi politizálás helyett” (Olsen 2000). A PHA célja az volt, hogy fenntartsa az önkormányzattal a jó viszonyt és semleges harmadik félként kezelje a különballagásban érintett szereplők közötti konfliktust. Az RPA szerint ez a hozzáállás nem alkalmazható olyan esetekben, amikor jogsérelem áll fent, különösen, amikor két eltérő hatalmi potenciállal bíró közösség áll egymással szemben. Az RPA szerint a PHA tiszavasvári tevékenysége során figyelmen kívül hagyta a szereplők függelmi helyzetét, nem törekedett az egyenrangúság megteremtésére, és a cigányság képviselőit is olyan személyekre bízták, akik nem voltak az ügyben érintettek, és amiért nem mellesleg támogatást is kaptak, ami nem a saját csoportjaik, hanem a szervezet és az önkormányzat irányába tette elfogulttá őket.

A 2016-os „rendteremtési akció” nyomán kialakult civil szervezeti boom érintettjei és aktorai

A 2016-os események kialakulásának körülményei alapvetően mások voltak, mint az 1997-es civil boom esetében. Az eseményeket megelőzően nem volt jelen meghatározó módon sem a Partners Hungary-hez hasonló szervezet, sem más, a helyi romákat célzó civil aktivitás. A jogérvényesítést folytató Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) szervezeti jelenléte is csak a konkrét ügyre korlátozódott. Az általunk második civil szervezeti boom-nak nevezett folyamatban az eset keltette országos figyelem eredményeképpen érkeztek csak meg – többek között néhány nyíregyházi és budapesti roma aktivista közvetítésével – a civil szervezetek, akik a különböző pályázati lehetőségeket kihasználva kezdték el kialakítani helyi tevékenységeiket, amihez helyi együttműködő partnereket kerestek. Fontos, hogy ugyan a 2016-os „rendteremtési akciónak” a Széles-Keskeny úti romák voltak a közvetlen „célcsoportja”, ám a civilek és a média fókuszába mégsem ők, hanem

a partnerként megtalált, majd bevont bűdi cigányok kerültek, akik ilyen módon váltak az események központi szereplőivé.

A 2016-os esettel kapcsolatban elsőként tehát a civilek által partnerként bevont helyi bűdi roma érintetteket szólítottuk meg, akik a TASZ munkáját helyben segítették, és akik azt követően mind a CKA-program keretében a településre érkező közösség-szervezővel, mind az AKE pályázatainak során önállóan, illetve más érkező civilekkel együttműködve lettek a folyamat résztvevői. Emellett a szentmihályi cigányok képviselőjében egy kiségyházban, az egyik helyi gyülekezetben vezető szerepet betöltő személlyel beszélgettünk, aki rálátással rendelkezett a 2016-os telepi eseményekre és annak következményeire.

A második érintetti aktori csoportot a helyi hatalom képviselői és a település nem romaként érintett lakosai képezik, míg harmadikként az események kapcsán a településre érkező civil szervezetek vezetőinek, koordinátorainak, illetve helyben dolgozó munkatársaiknak a reflexióit gyűjtöttük össze.

Az érintett helyi romák (képviselőinek) tapasztalatai

Az érintetti csoportnak szinte minden tagja az események kezdőpontjaként az együttműködési megállapodás elfogadásának napját (2016. 02. 26.) azonosította, amikor a képviselőtestületi ülésel párhuzamosan egy spontán tüntetés szerveződött az önkormányzat épülete elé.⁶ A település történetében ezt a megmozdulást minden megszólított példa nélkülinek tartotta, hiszen mindaddig sosem fordult elő, hogy több száz helyi cigány felvonuljon a városházához, ahol mellettük nagy számban civil és politikai aktivisták is megjelentek. A helyiek életében e semmiképp nem megszokott esemény történetével kapcsolatban érdekes momentum, hogy a visszaemlékezések során senki nem tudta megnevezni, hogy ki szervezte az akciót. Az elérhető források alapján az feltételezhető, hogy a tüntetés a megyei roma önkormányzat, illetve nem helyi roma aktivisták kezdeményezésére született, ami részben magyarázza azt is, hogy a hírek szájról-szájra terjedése során sok téves és pontatlan elgondolás kelt életre Orosz Mihály Zoltán megjelenésével, céljával kapcsolatban.

„Hallottam, hogy mi fog történni, jöttek ilyen jogi képviselő emberek, meg politikusok különböző pártszínekben és elmondták az embereknek, hogy oda kell menni, tüntetni kell, és akkor elindult velük mindenki, a gyülekezetünk tagjai is, és mint vezetőjük akkor én is mentem, kötelességemnek éreztem. [...] Ők nem akartak roszszat, de sok rémhír terjengett, hogy lerombolják a putrikat, kilakoltatják a családokat és azt mondták telepfelszámolási egyeztetés lesz a városházán.” (h-cigányság_11)

„Én akkor azt sem tudtam, hogy mi az, hogy OMZ, azt se tudtam, ki az a Zagyyva Gyula. Mondták, hogy menjek fel, mert több százan ott vannak az önkormányzat előtt. Aztán fel is mentünk így négyen-öten, de a bűdi részről két kezemen meg tudom számolni hányan voltunk. A másik oldalról viszont rengetegen. Arra lettem

figyelmes, hogy mindenki mindenkivel veszekszik, rengeteg az újságíró, meg az idegen és mindenki össze-vissza beszél. Aztán jöttek a rendőrök feloszlatták a tömeget és egy Pásztor nevű srác elmondta a mondókáját, és akkor na, menjetek haza, nem lesz semmi. Nem tudjuk a mai napig ki szervezte oda a tömeget, mindenki tagadja.” (h-cigányság_13)

A megállapodás megkötését és a tüntetést követően felgyorsultak helyben az események, amit tovább erősített az országos figyelem és a turbulálódó civil jelenlét. A szentmihályi oláh cigányok mindennapjainak részévé váltak a „rendteremtési akció” félelemkeltő „terepbejárásai”. A jelenség mértéke kapcsán informatív adat, hogy a bejárások során tett feljelentések nyomán „300 házból kötötte ki az áramot a szolgáltató” (lásd Neuberger 2016). A szabálytalan áramvételezés mellett, a megfélemlítéssel és zaklatással való együttélés, pontosabban túlélés jutott a helyi romáknak, aminek egyik leglátványosabb epizódja volt, amikor a megállapodás megkötése utáni napokban a szentmihályi családok tömegesen vitték haza gyerekeiket az óvodából és az iskolából, mert attól féltek, hogy Oroszék onnan fogják „kiemeltetni őket”. Erre az egyik Bűdön élő cigány lakos, aki ekkor a szentmihályi telep körzetéhez tartozó óvodában dolgozott, így emlékezett vissza:

„Valaki kitalálta azt, hogy nahát, most ezek el fogják vinni a gyerekeket. És akkor hirtelen több száz ember így bevonult az óvodába, iskolába és hazavitték a gyerekeket. Mindenki utánanézett, meg halott dolgokat, hogy kik ezek az emberek. Hogy Gyula például országgyűlési képviselő volt és ott milyen megnyilvánulásai voltak, meg a másik azokkal a bábukkal, amiket felrugdosott meg elégetett, meg hasonló ilyen dolgok, és akkor ezáltal ítélték az emberek, hogy na, most ezek miért jöttek ide és megijedtek.” (h-cigányság_13)

A bűdieket ezzel szemben a „rendteremtési akció bejárása” csak alkalmanként érte, az ő mindennapjaik szempontjából a sajtó és a civil szervezetek jelenléte és az irántuk tanúsított érdeklődésük volt a meghatározó. Így lett néhány bűdi roma a helyi cigányság és az ügy reprezentánsa a civilek által szervezett fórumokon, bejárásokon, tájékoztatókon és a média felületein. Ugyancsak e néhány bűdi roma közbenjárásával és tanúvallomásával sikerült a megindított jogi eljáráshoz bizonyítékokat eszközölni. Erre a folyamatra így emlékeztek vissza az érintettek:

„Az elején még nagyon tudatlanok voltunk, jóformán még beszélni sem tudtunk, mikor felállítottak minket a színpadra, és akkor ott volt azon a fórumon Orosz Mihály Zoltán, Zagyva Gyula, meg a polgármester Fülöp Erik is. A Glonczy, meg a Balogh Artúr⁷ szervezték ezt a fórumot, emlékszem a házamban voltunk, és amikor felnéztem, hát annyian voltak ott, hogy még álltak is.” (h-cigányság_13)

„Felkapott minket az egész ország. Rengetegen idejöttek, idegen emberek. Ma már úgy érzem, hogy ebből mindenki ilyen reklámszerű dolgot szeretett volna csinálni saját magának, rajtunk keresztül.” (h-cigányság_12)

„A Glonciék kötöttek össze minket a TASZ-szal is és akkor lett egy terepmunkásuk, aki sokat segített abban, hogy mit lehet tenni Oroszék ellen, hogyan kell viselkedni, mikor lehet fotózni. Oroszék nem sűrűn jöttek felénk Búdre, de egyik éjszaka itt akcióztak, és akkor a tanultak alapján mi is odamentünk, lefotóztuk, felvettük őket és akkor végül ebből lett a bírósági ügy, de mi véletlenül kerültünk ebbe bele, kicsit féltem is tőle eleinte.” (h-cigányság_13)

A jog- és érdekérvényesítés mellett – ami a helyi cigányság szempontjából rövid ideig tartott és közvetlenül keveseket érintett – az országos médiafigyelem hatására több más olyan civil aktivista és szervezet is megjelent a településen, akik ugyan az ügy folyamánként érkeztek, de tevékenységük mégsem kapcsolódott a konkrét esethez, vagy az általa láthatóvá váló integrációs deficithez. Ezek mindegyike – beleértve minket is – ugyanúgy a bűdi szegregátummal és annak ugyanazon néhány aktív tagjával került kapcsolatba. Ennek hatására több éven keresztül különböző formációkban és különböző pályázati források finanszírozásával közösség-szervezési programok alakultak. Az érintettek véleménye szerint azonban ezek, ha rövidtávon segítségnek és támogatásnak is bizonyultak, egyiknek sem sikerült valódi eredményeket elérni. Az érintettek elmondása szerint nem, hogy közösség nem szerveződött, de a támogatások hatására nagyon sok érdekkonfliktus keletkezett a helyi közösségben, éppúgy az érkező civilek és a támogató szervezetek között, aminek következtében a meglévő együttműködések és csoportok is szét hullottak. Ennek egyik kiemelkedő fontosságú esete volt, amikor az egyik közösség-szervezési projekt e bűdi személyek és az egyesületük feljelentésével zárult, ami később ennek okán meg is szűnt (ennek részleteit lásd a fejezet végi példában).

„Eleinte jól mentek a dolgok. De aztán érezhető lett, hogy a közösség-szervező csak ilyen reklámszerű dolgokat akar csinálni, mi meg akkor nem értettünk még egy csomó mindenhez. Aztán sok konfliktus lett a pénzből, meg abból, hogy azt várta, hogy mi mindent megcsinálunk neki ingyen. Én ebbe fáradtam bele, hogy munkanélküliként, miközben ő százezreket tesz általunk zsebre, néha lejött és kiosztotta nekünk a feladatokat, vagy egy-egy eseményen megjelent mutogatni magát.” (h-cigányság_13)

„Nem sikerült itt közösség-szervezni. Fórumokkal mit lehet elérni, meg az ilyen projektekkel? Őszintén az kellett volna, hogy itt legyen az emberekkel, beszélgeszen velük, beépüljön és megértse a problémát. De helyette csak újabbak keletkeztek. Olyan konfliktusok lettek, amiktől maga a közösség is kettévált.” (h-cigányság_12)

A civilek tevékenysége a megszólított érintettek szerint nemcsak a helyi cigány közösségre, hanem a saját életükre is jelentős, a mai napig tartó hatást gyakorolt, amivel kapcsolatban az 1997-es eseményekkel kapcsolatban megszólított reprezentánsokhoz hasonlóan, ambivalens érzéseik vannak. A civilek jelenléte és támogatása olyan új anyagi, kapcsolati és tudásbéli erőforrásokhoz juttatta őket, ami sok lehetőséget nyújtott számukra, de ezzel párhuzamosan a települési helyzetük – a munkához való hozzáférés, a helyi társadalmi kapcsolataik alakulása, az érdekérvé-

nyesítési lehetőségeik – több vonatkozásban is ellehetetlenült, miközben úgy érzik, általánosan is sokkal nehezebbé vált a cigányság helyzete a településen az utóbbi években. Ezzel kapcsolatban az egyik érintett így összegezte szerepvállalásának következményeit:

„A Jobbik és most a Fidesz is azokat bünteti, akik '16-ban aktívak voltak és kiálltak OMZ ellen. A polgármester meg a település minket hibáztat azért, mert idejöttek a jogvédők, meg a civilek, meg a sajtó. Emiatt aztán végképp nem foglalkoznak a cigányokkal, minden lehetőségtől elzárnak minket.” (h-cigányság_13)

A helyi hatalom és a többségi társadalom tapasztalatai

A 2016-os események szempontjából a helyi hatalom szereplői, jelen esetben a helyi (párt)politika aktorai az érdekesek, akik ugyan települési vezetőkként tevékenykedtek, de szerepüket és cselekedeteiket elsősorban pártpolitikai céljaik, valamint egyéni politikai ambícióik határozták meg.

Mindkét – a helyben ekkor meghatározó pártpolitikai – oldal képviselői nagyon hasonló narratíva mentén értelmezték a történeteket: alapvetően nem a saját tevékenységeiket magyarázták, hanem az ellenoldali csoport cselekedeteit kritizálták. Mindegyikük a másikat tette felelőssé azért, hogy pártpolitikai csatározások terepévé vált a város. Egymás munkájának értékelése kapcsán azt hangsúlyozták, hogy csak a hatalomszerzés motiválta tetteiket és nem a település valódi problémáinak a megoldása. Ennek szimbolikus jelentéssel bíró példája a Jobbikos oldal részéről az érpataki polgármester „Rend és tisztesség” programjának bevezetése a településen (lásd például Fülöp Erik megszólalását, Szabolcs Online 2016), vagy később a fideszes polgármester visszatérő érvelése azzal kapcsolatban, hogy az országosan hatalmon lévő politikai erő képviselőit kell a város vezetőinek megválasztani.⁸

Ebben az összefüggésben kifejező, hogy a civil szervezetek helyi tevékenysége kapcsán mindkét fél hasonlóan azt gondolja, hogy kívülről érkező „gyűttmentek” avatkoztak be illetéktelenül, felhatalmazás nélkül a település dolgaiba, átpolitizálva a helyi történéseket, ami véleményük szerint nagyon sokat ártott Tiszavasvári megítélésének. Az egyikük így összegezte a településre érkező civil szervezetekkel kapcsolatos véleményét:

„A budapestieknek meg az innen-onnan érkezőknek mi köze van Tiszavasvárihoz és miért itt kotorásznak a mi életünkben, ráadásul mindeddig soha semmi hasznosat nem csináltak.” (h-hatalom_8)

A helyi többségi társadalom tagjai az eset kialakulásával kapcsolatban – részben hasonlóan a helyi pártok narratívájához – úgy gondolják, hogy a történetek pártpolitikai indíttatásból, a helyi közösségi érdekek és problémák teljes figyelmen kívül hagyásával történtek meg.

„A városon belüli konfliktus oda vezetett, hogy az emberek radikalizálódtak. Másrészt egyik csapatot (Fidesz, ill. Jobbik – szerk.) sem érdekelte igazán a település, csak politikai karriert akartak csinálni.” (h-társadalom_1)

A helyi társadalom a történetekkel kapcsolatban azt érezte a legigazságtalanabbnak és legfájdalmasabbnak, hogy a település ismételtén rasszista megbélyegzést kapott. Megítélésük szerint a civilek helyi tevékenysége és hozzáállása is ezt a képet erősítette. A civilek módszereivel kapcsolatban azt kifogásolták a megkérdezettek, hogy csak a helyi cigányság véleményével, érdekeivel foglalkoztak, amibe az nem fért bele, hogy a település többi tagjának a tapasztalatait is megismerjék, például azt, hogy nekik milyen nehézségeik vannak az együttélés során, ehelyett viszont őket „kiáltották ki” a helyi romák rossz körülményeinek okozóivá. Ennek eredményeként ugyan hiába nem értett egyet a többség nagy része a helyi politikai harcok alakulásával és az annak következményeként életbe lépő „Rend és tisztesség” programmal, szolidaritást vállalni a cigánytelepek lakóival mégsem tudtak, mert a sajtó és a civilek szereplése nyomán a cigánysággal szembeni rosszérzéseik erősödtek meg. Az egyik helyi lakos – a korábban más összefüggésben már idézett megszólalásában – ennek a folyamatnak a következményéről mondja azt, hogy

„nem voltam rasszista, de már az vagyok, mert egyszerűen az emberben egy idő után kivált valamilyen ellenérzést az, amit tapasztal.” (h-társadalom_3)

A civil szervezetek tapasztalatai

A 2016-os második civil szervezeti boom aktorainak tevékenysége – a kis számú, különböző szerepkörökben párhuzamosan előkerülő, azonos célcsoport és helyi reprezentánsok révén – nehezen kibogozhatóan kapcsolódott össze. Ezzel együtt érdekes, hogy csupán három szervezet volt, aki hosszútávon is meghatározó szerepet játszott a történetekben:

- a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ), amely az esettel kapcsolatos jogi eljárásokat kezdeményezte és képviselte a civil boom idejét tekintve az első körben;

majd az ún. második körben:

- a Civil Kollégium Alapítvány (CKA), melynek közösség szervezési programjában több éven keresztül az egyik támogatott település Tiszavasvári volt; valamint
- az Alternatív Közösségek Egyesülete (AKE), amely a településen közvetítőszervezetként koordinált és támogatott négy helyben működő csoportot három pályázati cikluson keresztül – közöttük 2 éven keresztül a mi támogatásunkkal létrehozott helyi egyesületet, majd az informális csoportunk működését is.

A célok, a sikeresség megítélésének kritériumai

A második civil boom aktorai a „rendteremtési akció” ellen fellépve, annak programelemei alapján határozták meg céljaikat, így ebből következőleg feladatukat kissebéspolitikai ügyként értelmezték. Ennek során olyan általánosan megragadható társadalmi problémák megoldását vették célba, mint a közmunka, a szeméthyelyzet, a közbiztonság vagy a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés. A szervezetek saját elmondása szerint a jelenlétük fókuszában nem Tiszavasvári sajátos helyzetének és a helyi integrációs problémáknak, a cigány–magyar együttélés problémáinak a helyspecifikus megértése és megoldása állt, hanem általánosan a romák magyarországi kirekesztettsége, ami az ügy kapcsán nagy láthatóságot kapott.

„Konkrétan amiatt mentünk oda, mert mi is hallottuk, alapvetően a sajtóból, hogy a Széles-Keskeny úton Orosz Mihály Zoltán és Zagyva György Gyula razzizál. És ez klasszikusan az a típusú ügy, amivel mi a programjaink során dolgozunk.” (civil_7)

„A szervezetünk megjelenése az egyértelműen ahhoz kötődik, hogy megjelent OMZ a településen, és hát mi is tulajdonképpen ennek a farvizén keveredtünk oda. Célunk, hogy a lelegelesettebbeken, a legkiszolgáltatottabbakon próbáljunk meg segíteni a közösségszervezés módszertanával. Ezért volt érdekes, hogy volt egy külsős jelentkező, aki Tiszavasváriban akart dolgozni és láttunk benne fantáziát, hogy megnézzük, mit lehet a módszertannal kezdeni egy ilyen helyzetben, egy ilyen forró ponton.” (civil_9)

A jogérvényesítés tekintetében talán a leegyszerűbb a sikerkritériumok meghatározása. Tiszavasvárral kapcsolatban a jogvédő szervezet egyértelmű sikerként könyveli el tevékenységét, mivel szerintük fellépésüknek köszönhető, hogy az együttműködés felbontásra került, és a bíróságokon is „nagyon szép, fontos és jogfejlesztő hatású ítélet született”. Ugyanakkor a szervezet egyik munkatársa azt is hozzátette, hogy tisztában vannak azzal, hogy a jogérvényesítés által „nem tudnak reparálni konkrét jogsértéseket, nem tudják az egyes embereknek az ügyeit megoldani, így amikor azt hiszed, hogy nagy sikert értél el és sokat segítettél, akkor is ki tud derülni, hogy ezzel is csak még tovább fokozod a konfliktusokat meg a bajokat.” (civil_8)

A közösségszervező, érdekvédő szervezetek esetében kevésbé egyértelmű, hogy mi számít sikeres projektnek, és ha vannak is elért eredmények, azok jóval kevésbé láthatóak. Tiszavasvári esetében a két ezirányú tevékenységet folytató szervezet megítélése szerint ugyan sok nehézségük akadt a helyi munka során, de összességében pozitív hatásúnak értékelik programjaikat, még akkor is, ha az eredeti célkitűzéseket – mint a kóbor kutyák, a szemét és a közmunkások helyzete – nem sikerült teljesíteni. Az egyik civil szervezeti vezető szerint ennek az az oka, hogy

„az általunk támogatott programok során újratermelődik a probléma. Ha sikerül valamilyen eredményt elérni 10 embernél, akkor 20 ember csúszik vissza és nem

azért, mert a programnak nincs értéke, hanem azért, mert ezen a szinten nem lehet rendszerproblémákat kezelni.” (civil_11)

A civil szervezetek vezetői hangsúlyozták, hogy a mélyszegény környezetben végzett tevékenységek során egy alapvetően forráshiányos, kirekesztő társadalmi környezetben elkerülhetetlen, hogy az újonnan érkező források, lehetőségek ne okozzanak konfliktusokat a közösségen belül. Ezek azonban idővel felülírhatóak, és tulajdonképpen ez az, ami alapján el lehet dönteni azt, hogy a projekt hatásos és sikeres volt-e.

A korabeli beszámolóikban egyértelműen a rövidtávú, apró sikereket és eredményeket hangsúlyozták (lásd például CKA 2018a, 2018b). Azzal kapcsolatban azonban, hogy a jelenből nézve hogyan értékelik helyi tevékenységüket, ellentmondásos válaszok születtek.

A helyiakkal, a helyben élők képviselőivel, szervezeteivel való együttműködés

A településre érkező civil szervezetek azért a bűdi romungró közösséggel vették fel a kapcsolatot⁹, mivel a kapcsolati hálózatiak révén ide rendelkeztek eléréssel. A fogadó oldali együttműködési képesség sem előzmény nélküli: a '97-es események során az egyik fontos roma közéleti szereplő gyermeke, illetve néhány, szintén közösségileg aktív rokon alkotta az események során szerepet kapó helyiek csoportját. Ahogy az általában ilyen helyzetekben lenni szokott, a helyiek és a civilek között hamar kialakult a kölcsönös előnyökön nyugvó megállapodás: a helyiek oldaláról a szervezetek által nyújtott erőforrások ígéretével, a másik oldalon pedig a helyiakkal való együttműködés lehetőségével, mint a donoroktól való források megszerzésének indikátorával.

„Nem volt feltétel, hogy olyan személyeket találjunk, akikkel a zaklató események meg is történtek, elég volt, ha a tanúnak tudomása volt arról, tapasztalta azokat – mint a helyi roma közösség tagja –, amikről a panaszunk szólt. Arról kellett tudnia tehát beszámolni, hogy a Széles-Keskeny úti közösségben, mint az együttműködési megállapodás szerinti célterületen, félelmet keltett vagy kelthetett-e bárkiben a Becsület Légiójának tevékenysége.” (civil_7)

„A nagyvárosi környezetben jobban előkerülnek olyan ügyek, olyan lehetőségek, amiket potenciálisabban látunk média képesebbnek, ami ezáltal nyerhetőbb. De törekszünk a diverzitásra, tehát ne csak férfiak, ne csak a fővárosiak és ne csak középosztálybeliek legyenek előnyben.” (civil_9)

„A kiválasztási szempontok között van, hogy a helyi kezdeményezést a helyi emberek csinálják. Tehát sokkal hatékonyabbnak tartunk egy olyan programot, amely helyből indul és nem valaki kívülről hozza a megoldást, hanem helyiakkal együtt próbál megoldást találni.” (civil_10)

A helyi célcsoportot tehát ugyanaz a néhány személy képviselte, ám minden civil aktivitás esetében az egyes szervezetek tevékenységei egymástól elkülönülten, más-más elképzelések mentén és más kötelező elvárások figyelembevételével valósultak meg. Mindez óhatatlanul együttműködési és érdekkonfliktushoz vezetett, mind a helyi közösségen belül, mind a helyiek és a civilek között, illetve a szervezetek között is.

Civil szervezetek párhuzamos jelenléte – az ebből fakadó problémák, ellentmondások

A párhuzamos jelenléttel, valamint az egy célcsoporttal való közös munka következményeivel és hatásaival kapcsolatban eltérő álláspontot képviseltek a civil szereplők. Van, aki szerint ez minden esetben feloldhatatlan konfliktusokat eredményez, így törekedni kell arra, hogy párhuzamos tevékenységek ne alakuljanak ki, mások szerint pedig nem ez jelenti a problémát, hanem az, ha a tevékenységek összehangolása nem történik meg.

„Általában a közösségszervezés szempontjából banánhéj az, hogy ha sokan vannak egy településen jelen, ez egyébként Tiszavasváriban is kijött valamennyire, mert ugye sokféle civil attitűd, vagy szakmai hozzáállás, vagy elvárási rendszer jelentkezik, amik nem biztos, hogy komplementerek, hanem lehet, hogy nehezítjük egymás dolgát vele. És ez okozhat nehézségeket, konfliktusokat is.” (civil_9)

„Mindenképpen szempont az, hogy egy településről hány pályázat érkezik be, különösen akkor, amikor ugyanaz a célcsoport. Ebben az esetben igyekszünk a szervezeteket arra kapacitálni, hogy válasszák külön a tevékenységeiket, tehát ne ugyanarra a tevékenységre, ne ugyanarra a célcsoportra, ne ugyanazokkal a módszerekkel próbáljanak meg valamiféle hatást elérni. Tehát, hogy más típusú az egyik tevékenység, más típusú a másik tevékenység, amit végeznek. Meg a célcsoport se legyen ugyanaz. Ez Tiszavasváriban is így történt. Természetesen van átfedés meg átlógás egymás tevékenységeibe, de a szervezeteknek a módszerei, a céljai már egyre inkább elkülöníthetőbbek egymástól, nem úgy, mint korábban.” (civil_12)

A jelenlévő civil szervezetek tevékenységének összehangolása kapcsán az érintettek szerint a fő problémát az jelentette, hogy minden szervezet különböző elvi, stratégiai és módszertani megfontolások alapján dolgozik. Eltérő módszereket alkalmaznak a terepmunka során, más elképzeléseik vannak a jelenlét szükségességéről, mást gondolnak a helyi problémákról és annak kezeléséről, így többféle és különböző, adott esetben egymásnak ellentmondó lokális szervezeti célok fogalmazódnak meg. Mindezek ráadásul nem csak a szervezetek között eredményezhetnek ellentétes mozgásokat és érdekütközéseket, hanem szervezeten belül is konfliktusokhoz vezethet a különböző szinteken dolgozó munkatársak között, ami aztán nem ritkán a helyi tevékenységekben és közösségekben csapódik le.

„Mi nem feltétlen vagyunk fizikailag helyben jelen, mi a módszertant segítjük, azt, hogy mit hogyan érdemes csinálni.” (civil_10)

„[...] általában a mélyszegénységben élők körében végzett munkánál, ez nem csak Magyarországon fordul elő, de a nemzetközi gyakorlatban is ugyanezt lehet tapasztalni, hogy sok konfliktus adódhat helyben, így hát nagyon érszél kell lenni a közösségi beavatkozónak, hogy hogyan végzi a munkáját és kiket válogat ki saját helyi vezetőinek vagy helyi aktív embereinek.” (civil_9)

„Kétségkívül az is benne volt a konfliktusban, hogy azt helyben nehezen értették meg, hogy van egy ember, aki fizetést kap azért, hogy ott próbálkozzon, míg ők nem kapnak semmit. [...] Ahol a pénz megjelenik, ott azonnal botrány van. Ez sajnos elkerülhetetlen. Ebbe belesétált a mi közösségsszervezőnk is, mi nem támogatjuk a pénzbeli segítségnyújtást vagy pénzgyűjtést, de itt mindenféle figyelmeztetésünk ellenére ez megtörtént. Aztán jöttek a kölcsönös vádaskodások és utóbb be is bizonyosodott, hogy pénzek tűntek el.” (civil_10)

A szervezeten belüli eltérő elképzelések egyik helyi példája, amikor az egyik jelenlévő szervezet elméleti szinten hiába nem támogatta az adománygyűjtés és adományosztás módszerét, helyi közösségsszervezőjük a gyakorlatban mégis ezt a tevékenységet érezte célravezetőnek ahhoz, hogy nagyobb láthatóságot és bizalmat érjen el a célcsoportban. Ez aztán a szervezeten belül is, és a célcsoportban is konfliktusokat generált, ami a szervezet szerint azért alakult ki, mert a helyi emberük nem vette figyelembe ajánlásait, a terepmunkás véleménye szerint pedig bizonyos esetekben felül kell íni az elméleti megfontolásokat, amikor a gyakorlat mást követel. Ennek egyik „leglátványosabb” következménye volt, amikor a kialakult konfliktust már nem tudták és nem is akarták az érintett szereplők egymás között elrendezni és nyilvános vádaskodások közepette a közösségsszervező feljelentette a helyieket, amely során a helyi célcsoport egyedül maradt a szervezettel és a szervezet közösségsszervezőjével szemben. Ennek eredményeként megszűnt a felek közötti együttműködés és a bűdiek egyesülete is. Ezzel kapcsolatban egy interjúban így összegezte ezt a folyamatot az érintett terepen dolgozó közösségsszervező:

„A lényeg az, hogy minden úgy lett, ahogy én gondoltam el: eltakarodott az útból az egyesület! Én feljelentettem őket! [...] De higgye el, nem volt más esélyem, hogy ebből kijöjjek, minthogy megtegyem a feljelentést ellenük! És most visszamegyek egy olyan szegregátumba, egy olyan ellenséges közegbe, ahova senki más nem menne! De visszamegyek, mert engem az élet erre predesztinált, hogy ilyen kihívásokkal álljak szemben! Nagyon nehéz lesz, mert a Civil Kollégium Alapítvány, és általában a liberális szemléletű emberek hiszik azt, hogy ők mindent tudnak a szegregátumokról. Hiszik azt, hogy egy közösségsszervező anyagilag nem megtámogatottan megválthatja a világot egy kvázi primitív szintre lealacsonyított emberek körében, akiknek csak a túlélés a fontos. Itt a nagy hiba!” (Kőrösi 2017)

Az interjúrésztlet pontosan megvilágítja azokat a problémákat, amelyek a különböző szereplők egymásnak ellentmondó szemléleteiből, céljaiból, módszereiből és egyéni érdekeiből következnek, amely során nem a kompromisszumra, hanem a másik fél „legyőzésére”, a saját elképzelés egyedüli létjogosultságának megszerzésére törekednek a résztvevők. A saját pozíció mindenáron való igazolása során, az említett esetben előkerült a roma és pro-roma szerveződések közötti különbségtétel is, ami abban a momentumban érhető tetten, amikor a közösség-szervező roma származásából következően igazolja, hogy az ő elképzelései az érvényesek, mert ő tudja megérteni a szegregátumban élők helyzetét, akikkel kapcsolatban azt sérelmezi, hogy „megpróbálták egy fehér embert keríteni” helyette (Kőrösi 2017).

E jelentéktelennek tűnő konfliktusban tetten érhető a számba vett problémák széles köre, ami a civil szervezeteken belül, a civil szervezetek között és a civilek és a helyi célcsoportok között kialakulhat, és ahogy látszik, Tiszavasváriban a 2016-os események kapcsán ki is alakult.

Irodalom

- Hain Ferenc–Balázs Anna (2022): „Ja! Amikor bíróságra kellett nekik menni, aztán pénzt kaptak” - egy szegregált iskolai esetről két és fél évtized távlatából. *Magyar Narancs Online*, 2022. 06. 21. <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/ja-amikor-birosagra-kellett-nekik-menni-aztan-penzt-kaptak-egy-szegregalt-iskolai-esetrol-ket-es-fel-evtized-tavlatabol-249877> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 14.)
- Bíró András (2014): A roma integráció ára. In: Guy, Will (Szerk.): *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Budapest: Kossuth Kiadó. pp. 11–41.
- CKA (2018a): *Szervezz és szerveződj! Közösség-szervezők elemzik megnyert ügyeiket és a közösség-szervező folyamatot. A Civil Kollégium Alapítvány 2016–2017-es közösség-szervező programjainak zárótanulmánya*. Budapest: Civil Kollégium Alapítvány. https://regi.cka.hu/wp-content/uploads/2018/01/szervezzesszervezodj_2016-2017_online-1.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 04. 04.)
- CKA (2018b): *Szervezz és szerveződj! Közösség-szervezők elemzik megnyert ügyeiket és a közösség-szervező folyamatot. A Civil Kollégium Alapítvány 2017–2018-as közösség-szervező programjainak zárótanulmánya*. Budapest: Civil Kollégium Alapítvány. <https://regi.cka.hu/wp-content/uploads/2019/01/szervezz-es-szervezodj.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 04.)
- Herbai István (2016): *A Partners Hungary Alapítvány roma stratégiája. Szubjektív összefoglaló az első 20 évről*. Kézirat.
- Kerülő Judit (2018): A tiszavasvári helyzet. In: Fejes József Balázs–Szűcs Norbert (Szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület. pp. 301–322.
- Koulisch, Robert E. (2001): *Mit akarnak a romák? Felmérés a romák közéleti attitűdjeiről Magyarországon*. Budapest: Partners Hungary Alapítvány.
- Kóthy Judit (rend.) (2003): *Zárt karokkal. Filmszociográfia 1997–2003*. Dokumentumfilm.
- Kőrösi Zsuzsanna (2017): *Interjú Dr. Horváth Ferencsel*. Memory of Nation. Romani Memory: Recollections of Roma from the Central European Perspective. Budapest: Post Bellum-1956-os Intézet Alapítvány. <https://www.pametnaroda.cz/hu/dr-horvath-ferenc-20170321-0> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 04.)

- Majtényi Balázs–Majtényi György (2012): *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Budapest: Libri.
- MTV Híradó (1997): Elkülönített oktatás. In: *MTV Híradó*, 1997. szeptember 26. https://nava.hu/id/04268_1997/ (Utolsó letöltés: 2023. 03. 11.)
- Neuberger Eszter (2016): Megcsinálták a gárda nélküli gárdát. *abcug.hu*, 2016. 03. 23. <https://abcug.hu/16762-2/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 01.)
- Olsen, Lara (2000): *Konfliktuskezelés kooperatív tervezés útján. A Partners Hungary kisebbségi (roma) programjai*. A reflecting on Peace Practice projekt számára készült esettanulmány. Kézirat.
- Partners (2004): *Az első 10 évünk*. Budapest: Partners Hungary Alapítvány. Kézirat.
- Révész Sándor–Zádori Zsolt (2002): Horváth Aladár: „A leggyorsabban megtérülő befektetés a szegényekben van”. *Beszélő*, 7., (9.), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/horvath-aladar-%E2%80%9Ea-leggyorsabban-megterulo-befektetes-a-szegenyekben-van%E2%80%9D> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 02.)
- Szabolcs Online (2016): Tiszavasvári – Gyermekeiket és otthonaikat féltik a helyi romák. *szon.hu*, 2016. 02. 16. <https://www.youtube.com/watch?v=tXOYAAQEiPc> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 04.)
- Tatár Tímea (Szerk.) (1999): *Cigányballagás*. A Magyar Televízió Debreceni Körzeti Stúdiójának dokumentumfilmje.
- Tiszavasvári (1995): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1995. 06. 22.
- Tiszavasvári (1996a): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1996. 09. 22.
- Tiszavasvári (1996b): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1996. 11. 27.
- Tiszavasvári (1997a): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1997. 04. 24.
- Tiszavasvári (1997b): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1997. 06. 26.
- Tiszavasvári (1997c): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1997. 08. 14.–1997. 09. 11.
- Tiszavasvári (1997d): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 1997. 10. 13.–1997. 10. 30.
- Tiszavasvári (2015): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 2015. 12. 17.
- Tiszavasvári (2016): Tiszavasvári Város Önkormányzatának Képviselőtestületi Jegyzőkönyve. 2016. 02. 15.

Jegyzetek

- ¹ Az egykori médiamegnyilvánulások, dokumentumfilmek (Tatár 1999; Kóthy 2003), interjú- és beszélgetésfolyamok észrevételei szolgáltatták ehhez az alapot.
- ² A Pakiv-programmal kapcsolatban lásd a kötetben a Bíró Andrással és Béres Tiborral készült interjúkat.
- ³ Ennek részleteivel kapcsolatban lásd a kötetben a Horváth Aladárral készült interjút.
- ⁴ Lásd ezzel kapcsolatban az 57. oldalon a Különballagás következményeinek eseménylvázlatát.
- ⁵ A magyar országgyűlés 1993-ban fogadta el a nemzetiségi és kisebbségi törvényt, amit már a születési idejében számos kritika ért. Az egyik legnyilvánvalóbb hibája volt, hogy egészen a 2000-es évek közepéig a kisebbségi önkormányzatokat nem csak a kisebbség tagjai, hanem az összes magyar választópolgár választotta (Majtényi B.–Majtényi Gy. 2012; Bíró 2014). Majtényiék (2012) szerint a kisebbségi törvény bár látszólag biztosította a romák képviseletét a közhatalmi szférában, valójában az állam kezéből a többség kezébe adta a kisebbségi képviselők megválasztásának jogát. Horváth Aladár már a kezdetektől fogva erős kritikával illette a kisebbségi törvényt és az abban foglalt kisebbségi önkormányzat rendszerét, országgyűlési képviselőként a

bevezetése ellen is szavazott. Hága Antónia az első parlamenti ciklusban ugyancsak cigány képviselőként Horváth Aladár frakciótársa volt és később a Partners munkatársa, amely szervezet a kisebbségi törvény véleményezésében is részt vett. Kettejük és az általuk képviselt szervezetek közötti ideológiai ellentétet jól kifejező, a kisebbségi törvény vitája kapcsán, Horváth visszaemlékezése arról, hogy az SZDSZ azért vált meg tőle, mert „*én lennék a »fekete párdúc, Antónia pedig a Martin Luther King«*” (Révész–Zádori 2002).

⁶ Lásd a 2016-os eset eseményvázlatát áttekintő táblázatban, a 59–60. oldalon.

⁷ Glonczy László és Balogh Artúr nyíregyházi roma aktivisták, akik számos alkalommal jelentek meg Tiszavasváriban – éppúgy, ahogy hasonló esetekben más településeken – a helyi romák képviselőjében. Glonczy László aktivistaként már a 2010-es években feltűnt Tiszavasváriban a CFCF iskolai integrációt célzó tevékenysége során a terepmunka segítőjeként, aki többek között arra bátorította a *Vasvári Pál iskola* szülőközösségét, hogy pereljék be az intézményt és követeljék kártérítést. Balogh Artúr pedig a Nyíregyházi Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnökeként volt jelen.

⁸ Lásd az országos pártpolitika helyi politikai térben való megjelenítésének, közvetítésének kapcsán a négyrészes cikksorozatunk hivatkozásait e lapszám első tanulmányának *1. táblázatában*, illetve Szóke Zoltán polgármester FB oldalának bejegyzéseit: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100063813005540>

⁹ Ez alól a Tiszavasvári Transzlingváló Műhely és Kutatócsoport képez egyedül kivételt, akik egy szűk, hatókörében egyértelműen körvonalozott oktatási módszertani programmal érkeztek meg a szentmihályi részhez tartozó szegregált iskolába, ahová a Széles-Keskeny úti, oláh cigány nyelvet (is) használó gyerekek járnak. A program kapcsán lásd weboldalukat: <https://translangedu.hu/>.

értesültünk mi is az esetről. Tulajdonképpen kapóra jött ez a történet, mert azt láttuk, hogy itt van egy konkrét ügy, ahol nem kell vizsgálódni, nem kell szakértőket bevonni, mert a különballagás mindenféle háttérkutatás nélkül láthatóvá teszi az oktatási rendszer faji- és szociális alapú elkülönítő gyakorlatát. Egyeztetve az alapítvány ügyvédjeivel, esélyesnek láttuk a sikert és dr. Horváth István, emberi jogi kérdésekben jártas szakügyvéd elvállalta a különballagtatott gyerekek jogi képviseletét. Így jött létre az első oktatási szegregációs próbapaper, amely Bogdán János – a Gandhi Gimnázium megálmodója és első igazgatója, valamint a Roma Polgárjogi Alapítvány alapítója – kezdeményezésére született.

Az üggyel kapcsolatban az igazi szakmai kihívás az volt számunkra, hogy fenn tartható-e a romák felháborodása az őket ért megaláztatások miatt, illetőleg hogy minden visszahúzó erő, kényszer, megvásárlási kísérlet ellenére kitartanak-e az igazuk mellett a bírósági eljárás teljes folyamatában, vagy a helyi hatalmi pressziók hatására lemondanak a közösen vállalt polgárjogi küzdelelről. Az lett tehát helyben a legfontosabb feladatunk, hogy meggyőzzük az érintett cigányokat arról, hogy a per által a rezsim igazságot szolgáltatathat számukra, és ezt követően megszervezzük a bírósági folyamat során fellépő logisztikai feladatokat, például a bíróságra, Nyíregyházára utaztatásukat.

– A kilencvenes évek végén még jóval kevesebb tudás és tapasztalat állt rendelkezésre a jogvédelemben azzal kapcsolatban, hogyan kell egy ilyen típusú bírósági pert elindítani, az érintettek számára pedig végképp teljesen ismeretlen lehetett mind az eljárási folyamat, mind a felénk irányuló fokozott figyelem. Hogyan zajlott helyben a per előkészítése, hogyan tudtátok az érintett családokat meggyőzni és bevonni a folyamatba, okozott-e valamilyen nehézséget a velük való kapcsolatteremtés, együttműködés?

A per előkészítése folyamán több alkalommal látogattam el a településre, az elején velem tartott Kóczé Angéla is, aki rögzítette a helyi szereplőkkel történő esetfeltáró beszélgetéseinket. Később ezek alapján írta meg a *Fundamentumba* azt a nagyon fontos beszámolót, ami a különballagás történetét és hátterét tárta fel (Kóczé 1997).

A Széles úti telepnek volt egy közösségi tere, amit még az esetet megelőző évben nagy csinnadrattával adott át a szocialista kormányzás és városvezetés azzal a céllal, hogy a telepen élők számára mosási és tisztálkodási lehetőséget biztosítsanak, ami ahogyan az lenni szokott, a valóságban már nem ezt a célt szolgálta, de mindez egy másik történet. Viszont ez a tér lett az, ahol a különballagásban érintett családokkal a találkozóinkat megszerveztük. Ehhez természetesen lakásról-lakásra kellett járnunk, és mélyrehatóan megbeszélni a tágabb közösséggel, hogy mi a cél, és mit kell együtt megtenni a bírósági per érdekében. A különballagásnak 15 résztvevője volt, közülük 14 család adott meghatalmazást, és végül 13 szülővel indítottuk el a bírósági eljárást.

E tényt önmagában is sikerként könyvelhetjük el kiváltképp, hogy jelenlétünk során nem tudtunk egy mélyebb, emberibb kapcsolatot kialakítani a helyi családokkal. Én túlságosan azzal voltam elfoglalva, hogy a folyamat logisztikáját megoldjam, és rajtam kívül még Kóczé Angéla és Hell Pista, valamint az ügyvéd volt egy-egy alkalommal jelen, aminek az időpontja nem feltétlen illeszkedett a helyiek napi rutinjához. A lemorzsolódás is vélhetően ebből következhetett, valószínűleg annak a két családnak az egyeztetések időpontjaiban más fontos dolga akadt, gombásztak, vagy ügyeket intéztek a városban.

Ezen tapasztalatok alapján ma már azt gondolom, hogy ha újra kezdeném a folyamatot, akkor rendszeresebben, akár egymás után több napot tartózkodnék a településen, sokkal több időt töltve az érintettekkel. Ezt akkor részben a szervezeti erőforráshiány gátolta, másrészt pedig az, hogy engem nagyon depresszióssá tett az a nyomor, amit a Széles úti telepen tapasztaltam. Érzelmileg nagyon megviselt a telepen élők helyzetének megtapasztalása, ami, azt gondolom, hogy a velük való kommunikációt is nagyon megnehezítette. Valószínűleg ez is befolyásolta, hogy nem töltöttem el kellő időt a családokkal, aminek következtében nem is tudott kialakulni egy közvetlenebb hangú párbeszéd, ami a későbbiekben máshol, más eseteknél már nem volt probléma.

– A szervezet akkori céljainak megfelelően, a jelenleg általánosnak tűnő gyakorlattal szemben, miszerint a sértett felek keresik fel a jogvédő szervezetet segítséget kérve, éppen ellenkezőleg indult el a jogérvényesítési folyamat a különballagás esetében. Az előzőleg elmondottak alapján is érződik, hogy nem volt egyszerű feladat a helyi cigány családokat érdeklétté tenni és bevonni a folyamatba. Mivel tudtátok a szülőket és a diákokat meggyőzni, hogy belevágjanak a perbe és tapasztalataid szerint, hogyan élték meg a több évig elhúzódó folyamatot? Illetve felmerül a kérdés, hogy az egyébként se konfliktusmentes kapcsolat a helyi cigány és nem cigány csoportok között hogyan alakult az ügy hatására, mi volt a helyi hatalom és a többségi társadalom reakciója?

Minden olyan ügy, ami valamilyen módon a magyar hatóságokkal kapcsolatos, az gyanús és félelemkeltő a telepeken élő cigányság számára. Ebből kifolyólag folyamatosan éreztem a családok frusztráltságát. Állandóan felmerültek azok a félelemből fakadó kérdések, mint a *Minek tették most ki magukat?, Mi fog velük történni?, Nem fogják-e végül őket is megbüntetni valamiért?* Újra és újra meg kellett tehát győzni a családokat, hogy itt ők az áldozatok, és velük szemben követtek el súlyos jogsértést, és a per annak az eszköze, hogy mindezért valamilyen módon legalább részleges kárpótlást kapjanak: az iskolafenntartó kérjen bocsánatot, a jogsértettek részeseüljenek kártérítésben, és a továbbiakban szüntessék meg az iskola diszkriminatív gyakorlatát. Nyilvánvalóan bizalmatlanok voltak, hiszen az addigi tapasztalataik ennek az ellenkezőjét bizonyították. A bírósági tárgyalások során is érezhető volt, hogy egy-egy kérdésre válaszolva ismételten felmerült bennük az, hogy amit mondanak az mennyire lesz ellenük fordítható, nem kerülnek-e hosszú

távon még nagyobb bajba. Végül nagyon nagy meglepetés volt mindannyiunk számára a bírósági győzelem és annak hatására egy erős bizalom alakult ki a részükről az irányunkba. Ebből a szempontból a dolog tehát működőképes volt.

Tapasztalatom szerint a pernek nem volt különösebb hatása arra, hogy a helyi hatalom hogyan viszonyul a cigánysághoz. Az önkormányzat intézményei és a cigány családok között soha nem volt normális emberi kapcsolat és ez nem is változott semmilyen irányba. Ebben az időben például hétvégente ki sem engedték a Széles úti cigányokat a telepről, a szegregátum határában ott állt mindig egy rendőrautó, és a benne ülő zsandárnak az volt a dolga, hogy délután hat óra után visszazavarja őket a telepen belültre. Volt olyan eset, hogy egy asszonyt a lázas gyermekével az orvoshoz sem engedtek ki, mondván, a cigányok ne zavarják meg az uralkodó többség szombat-vasárnapi pihenőidejét.

Egyszer, még az előkészítő időszakban tartottunk helyben egy fórumot az iskolafenntartók és a pedagógusok számára. Miután az önkormányzat és az iskola nem fogadta be az eseményt, a rendőrség maradt helyszínként. Az volt a célunk, hogy a különböző intézmények dolgozói megismerjék egymás véleményét, tapasztalatait, tehát mit mondanak a pedagógusok az iskola helyzetéről, mit gondolnak a telep szélén posztoló rendőrök a cigányokról, és fontosnak tartottuk, hogy ők is megismerjék a mi véleményünket arról, hogyan beszélnek ők a Széles úti cigány gyerekekről és családjaikról. Számunkra ha nehéz is volt a vélemények végighallgatása, sikerült kellő távolsággal kezelni a helyzetet és mindenféle felháborodás nélkül reagáltunk az elhangzottakra. Jeleztük, hogy sok esetben becsületsértő és közösségsértő, ahogy a cigányságról beszélnek, ami pedagógusként, rendőrként vagy önkormányzati beosztottként megengedhetetlen. Ez egy nagyon erős esemény volt, mert azt éreztem, hogy a résztvevők először szembesültek azzal, hogy nem lehet következmények nélkül bármit, bárhol, bárhol mondani és csinálni.

A polgármesterrel is igyekeztünk kapcsolatot építeni, akkoriban egy szocialista polgármester vezette a települést, aki nyitottnak tűnt, azonban hamar világossá vált, hogy teljesen mást képvisel felénk, mint a választói irányába. Együttműködést kezdeményeztünk, mivel tudtuk, hogy hatalmunk nincsen és csak vele közösen lehet bármi változást elérni. Az volt a célunk, hogy a különballagás ügyének felkarolásával párhuzamosan elindítsunk egy olyan együttműködést, amiben a helyi önkormányzattal és az állammal közösen fellépve teszünk a telepen élő cigányság szegregációjának visszaszorításáért. Hell Pistával közösen írtunk egy lendületes integrációs programot a település számára, és azt terveztük, hogy Hell odaköltözik, hogy a következő években személyes jelenlétével segítse a program megvalósítását. Azonban semmilyen nyitottság nem mutatkozott ezügyben a helyi hatalom részéről, mondhatni lepattantunk róluk, így ez a terv sohasem valósulhatott meg.

– Az önkormányzattal való együttműködési szándékokot alapján úgy tűnik, hogy a tiszavasvári ügy kapcsán két célja volt a szervezetnek: egyfelől egy stratégiai peren keresztül felmutatni az ország oktatási helyzetének a problémáit, kirekesztő mechanizmusait, másfelől pedig egy hosszabb távon megvalósuló, integrációs célú

fejlesztést is el akartatok indítani, ami helyben próbál megoldásokat eszközölni a cigányság problémáira. Nem éreztetek ellentmondást a két cél párhuzamos megvalósíthatóságában? Mennyire lehet két ennyire különböző jelenléte és módszertant igénylő tevékenységet végezni egy közösségen belül?

Nem éreztünk ebben ellentmondást, sőt azt gondoltuk, hogy ez egymásból következő logikus cselekvés. A bíróság, a magyar igazságszolgáltatás igazat adott a 13 különböző ballagatott gyerekeknek, azok szüleinek és a nevükben eljáró roma polgárjogi szervezetnek. Győztünk, az önkormányzat és az iskola veszített. Ebből a pozícióból erkölcsi kötelességünk volt felajánlani tudásunkat és tapasztalatunkat a helyben legégetőbb probléma, a romák tarthatatlan helyzetének orvoslására. Ugyanis, ha elkezdünk valamit helyben csinálni, aminek következtében a cigányságra „ráuszítjuk” az önkormányzatot, a gádzsokat, akkor nemcsak hogy szükséges, hanem morálisan kötelező is, hogy a kialakult konfliktushelyzettel és a romák egyébként is borzalmas települési helyzetével szakmai alapon is foglalkozzunk. A mi elsődleges feladatunk a közösségépítés lett volna, hogy egy erősebb és összetartóbb helyi cigányság alakuljon ki, hiszen már akkor is rettenetes volt az a szétesettség, ami a telepen belül is megfigyelhető volt. Éppen ezért egy komplex válságkezelő programot kezdeményeztünk, amelynek vázát megküldtük a városvezetésnek.

A Roma Polgárjogi Alapítványban azt gondoltuk, hogy vannak olyan helyzetek, amikor feszíteni kell a húrt, hogy érezze a többség, hogyha az elszakad, az őket is megütheti. Nagyon erősen éreztük a társadalmi-lélektani hatását a jelenlétünknek és a tevékenységünknek. Az állam és az önkormányzat nyilvánvalóan azt akarta elhíttetni a külvilággal, hogy nincs szegregáció, nincs faji alapú diszkrimináció és mindent el is követett azért, hogy ez ne derüljön ki. Mindez hatással volt a helyi társadalmi viszonyokra, ami a cigányság tekintetében fasiszta elnyomást jelentett. Humanista társadalmi rendszerben egy ilyen faji-szociális elkülönítés, megalázás széleskörű erkölcsi felháborodást vált ki, a média folyamatos figyelme mellett a bíróságok határozott és példás ítéletet hirdetnek. Egy akkor nyolc éve szabad és demokratikus, de ezeréves feudális hagyománnyal bíró országban, ezek az ügyek nem számítanak, mert egyenes következményei a faji hierarchiának. Ha pedig az öntudatos romák vagy azok képviselői perrel tiltakoznak, hivatkozva az egyenlőségre, az emberi méltóságra, a történet szinte faji háborús pszichózisba torkollik. Tisztában voltunk azzal, hogy ha egy településen segítjük a cigány emberek öntudatosodását, szembe fognak helyezkedni a rasszista elnyomással, így törvényszerűen kialakulhat a konfliktus, amely során cigányok és nem cigányok szembe kerülhetnek egymással. Egy normális világban a frontvonal nem a romák (indiánok, afroamerikaiak stb.) és a „gádzsó” többség között húzódik, hanem az emberség és a jog tisztelői és azok ellenségei között. Jogvédőként hiába az a célunk, hogy igazságot szolgáltatassunk, és békét teremtsünk, egy ilyen helyzetben kénytelenül kialakulhat vagy megerősödhet a faji alapú szembenállás a település közösségeiben. Ezeket a szempontokat figyelembe véve tettünk javaslatot arra, hogy milyen integrációs lépéseket kellene megtenni a telepélfelszámolás során, a munkahelyeken,

az oktatási intézményekben, hogy ezáltal is világossá tegyünk, a roma polgárjogi mozgalom nem az ellentétek szítása, a szembenállás fokozása érdekében dolgozik, hanem azért, hogy mindenkinek jobb legyen Tiszavasváriban.

– Mi volt az oka annak, hogy az önkormányzat elutasította az együttműködési ajánlatokat és ezzel együtt az általuk javasolt integrációs programot?

Forrásaink szerint az együttműködési kezdeményezésünk elutasításának az egyik oka az volt, hogy ha az önkormányzat érdemben elkezd a cigánysággal foglalkozni, abból számukra csak további konfliktusok keletkeznek, ami népszerűségvesztéssel jár. A cigányság integrációját kockázatosnak tartotta a városvezetés azt feltételezve, hogy az nagy pénzügyi kiadásokkal és sok meg nem térülő munkával jár, éppen ezért számukra egyszerűbb „megoldást” jelentett annak a láthatatlan falnak a fenntartása, amit maga a különballagás is szimbolizált. Emellett a másik és egyben hivatalos indok az volt, hogy az önkormányzatnak már kialakult egy ilyen irányú és célú munkakapcsolata a Partners Hungary Alapítvánnyal!

– Indokoltnak látszódhat egy semleges, harmadik szereplő bevonása az etnikai színezetű konfliktusok kezelésére. Az RPA szemben állt az önkormányzattal, ebből következően egy mediáló szervezet akár hatékony is lehet a helyi romák és a település közötti kapcsolat rendezésére. Te hogy láttad a Partners helyi tevékenységét, volt-e valamilyen kapcsolat, együttműködési kísérlet köztetek, illetve milyen hatással volt a másik szervezet a ti jelenlétetekre?

A Göncz Kinga által alapított és Geskó Sándor szakmai irányításával működő szervezet Tiszavasvári esetében sem keresett meg minket, ahogy történt ez a jászladányi alapítványi iskolával szembeni kiállításunk, vagy a hajdúhadházi rendőri brutalitásokkal szembeni fellépésünk után, amikor a Belügyminisztérium megbízásából végeztek mediációt. A Partners és a Roma Polgárjogi Alapítvány teljesen eltérő nézeteket vallott azzal kapcsolatban, hogy mi egy civil szervezet feladata akkor, amikor a cigányságot jogsérelem éri. A mi meglátásunk szerint a Partners által használt, Amerikából importált módszertan, amely a konfliktuskezelésre, mediációra épül, egyszerűen nem alkalmazható egy etnikai konfliktus során. Ezt megtapasztalhattuk korábban Amerikában, amikor a Los Angeles-i zavargások idején egy, a Partnershez hasonló módszerekkel dolgozó szervezet egy toronyház tetején leültetett tíz fekete és tíz fehér embert, hogy beszéljék meg egymással a problémáikat, miközben alattuk égett a város. Ez a módszer egyértelműen nem volt képes még csak rövid távon sem megoldást nyújtani a feketékkel szembeni rendőri erőszak orvoslására, nemhogy a feketék által lakott negyed összetett problémáira, ami a zavargások kiváltó oka volt. A mediáció egyenlő hatalmi pozícióban lévő felek érdekütközéseinek erőszakmentes feloldására alkalmas módszer. Az etnikai, szociális és osztályellentétek békés rendezésének a módja a jogállam intézményeire tartozó alkotmányos kötelezettség. Egyik oldalon a törvényt sértő

hatóság, másik oldalon a jogszolgáltató állam áll, amelynek hatékony működését a jogvédő – esetünkben egy roma polgárjogi – szervezet tevékenysége segíti elő. A Roma Polgárjogi Alapítványban jogvédőként mi arra szövetkeztünk, hogy a jog-sértettek oldalára álljunk, mert tudjuk, hogy nem középen van az igazság. Akkor kell a Partnerst és az általa képviselt módszereket igénybe venni, ha két azonos hatalmi potenciállal bíró közösség konfliktusáról beszélünk. De amikor az egyik oldalon egy elnyomott csoport, a másikon pedig egy erős hatalommal bíró csoport áll, akkor a Partners módszerei nem használhatóak, mert azok nem a konfliktus feltárását, a jogi felelősség megállapítását, és a társadalmi béke megteremtését segítik elő, hanem mindezek elfedését, a felelősség „elhárítását” szolgálják.

Valószínű tehát, hogy a Partners helyi jelenléte és az önkormányzattal való együttműködése is szerepet játszott abban, hogy az általunk kezdeményezett integrációs program és együttműködési javaslat elutasításban részesült. Ennek okán a per után már nem volt maradásunk, elsodort minket az élet Tiszavasváriból.

– A különballagás ügyében indított bírósági eljárás sikerrel zárult, és ezzel megszületett Magyarország történetében az első olyan ítélet, ami kimondta, hogy az oktatási szegregáció jogsértő. Az eredeti céljaitoknak megfelelően sikerült hivatalos úton felmutatni az oktatási rendszer kirekesztő jellegét. Véleményed szerint mindez milyen hatással volt az oktatás- és kisebbségpolitikára, tapasztalatok valamilyen változást a sikeres eljárás következményeként?

Valamennyi hatása biztosan volt a pernek, például a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Hivatala az ügy kapcsán vizsgálatot is elrendelt, és az éves jelentésében és az utána következőkben is sokkal nagyobb figyelmet fordított a szegregációs ügyekre. Ebben az időszakban jöttek létre az állami rendszeren belül a különböző kisebbségi és oktatási bizottságok, illetve Magyar Bálint minisztersége alatt, Bernáth Gábor és Mohácsi Viktória vezényletével létrejött egy olyan policy, amely a törvényhozás oldaláról próbált beavatkozni, ezzel csökkentve például a szabad iskolaválasztásból eredő szegregációs mechanizmusokat, olyan új közzethatárok és egyéb szabályozások kialakításával, ami azt segítette, hogy a gyerekek nagyobb arányban járhassanak vegyes osztályokba. Deszegregációs normatíva volt például, hogy azon iskolák részére, amelyek visszahelyezték a gyerekeket a normál, vegyes osztályokba, külön pénzt biztosítottak. Mai szemmel nézve azonban ezek sajnos nem hoztak nagy áttörést, mert az egész megbukott a társadalom előítéletességén. Kevés erőforrást és kevés pénzt allokáltak az integráció elősegítésére, és a társadalom iskolákra mért szegregációs nyomása is jóval erősebbnek bizonyult, mint a politika befolyásolási potenciálja. Több tanulmány bebizonyította, hogy sok esetben át is vágják az oktatási intézmények az államot, ez történt például Miskolcon, ahol a CFCF be is perelte az önkormányzatot, mert az iskolán belüli szegregációt úgy tartották továbbra is életben, hogy külön tagiskolát hoztak létre a cigány gyerekek számára, ami egy működőképes kiskaput biztosított a törvénytől iskolának.

Vitathatatlan, hogy a 2000-es évek liberális oktatásirányításának volt egyfajta antiszegregációs fókusz: néhány fiatal roma értelmiségi a közigazgatásba bekapcsolódva megpróbálta előmozdítani az integráció ügyét. Ezzel párhuzamosan több szegregációs per is elindult, hogy a jog adta lehetőségeket kihasználva nyomást gyakoroljanak az elkülönítő intézményekre, de hosszú távon is érezhető sikerekről mégsem lehet beszámolni. A peres eljárások hosszú távú következménye pedig az lett, hogy az orbáni NER-ben a jogvédők váltak az állam legnagyobb ellenségévé, és maga az oktatásért felelős miniszter mondta ki a nyíregyházi szegregációs per tárgyalása során, hogy olyan jogszabályt fog alkotni, ami törvényessé teszi a cigány gyerekek elkülönítését az oktatási rendszerben. Így vált Magyarországon mára legálissá az oktatási apartheid.

– A NER időszakának egyik jellemzője a jogállamiság folyamatos leépülése, amely során fokozatosan csökken a mozgástere a jogvédelemnek, miközben – ahogyan azt te is említetted – a szegregációs mechanizmusok tovább erősödnek. Szerinted a jelenlegi helyzetben milyen lehetőségei vannak a jogvédelemnek?

Ahogy leépítették a demokráciát, az ellensúlyokat biztosító kontrollintézményeket, azzal párhuzamosan, vagy talán még gyorsabb ütemben épült le a hazai jogvédelem. 2010 óta nem működik a Roma Polgárjogi Alapítvány, a Fidesz kormányzása alatt megszűnt a CFCF, a NEKI, az Egyenlő Bánásmód Hatóságot áttolták az ombudsmanhoz, az önállóságától megfosztott nemzetiségi ombudsman intézményével együtt. Megszűnt a Független Rendészeti Panasztestület. Ez is azt bizonyítja, hogy a jelenlegi hibrid rezsím, amelyben az áldemokrácia és az előző korszakok – mint feudalizmus, nemzetiszocializmus, államszocializmus – legrosszabb hagyományai keverednek, ellenséggként kezeli az emberi jogok védelmét szolgáló intézményeket. A horthysta, rákosista, kádárista rezsimek kotyvaléka lett ez az ország, amiben a faji és szociális alapú szelekció intézményesült. A vidéki cigányság nagy része rezervátumokba, a városi pedig lepusztult gettókba szorult. A polgárosult cigányság egy jelentős része is elkülönített osztályokban, iskolákban tanul. A szegregációnak olyan közigazgatási, szociálpolitikai, iskolaszervezési szabályok ágyaznak meg, amely alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy Magyarországon egy intézményesített, apartheid-szerű rezsím működik.

Jelen pillanatban nem létezik jogvédelem Magyarországon, egy-két intézménynek sikerült csak életben maradnia. Ilyen például a TASZ, melynek egyik munkatársával kéthetente tartunk a Roma Parlament galériájában jogi tanácsadást: megpróbáljuk a beérkező eseteket dokumentálni, és ha van rá lehetőség, bírósági pereket kezdeményezni, de szembesülni kell azzal, hogy jogon kívül vagyunk, megszűnt a jogállam, megszűntek a minket védő és szolgáló törvények. Ugyan még sikerül néha egy-egy ügyben bíróságra menni és tisztességes bírókat kifogni, akik a még létező antidiszkriminációs jogszabályok mentén felelősségteljes döntést hoznak, de ez már inkább kivétel számba megy. Ilyen volt például a gyöngyöspatai per, amely eredményeképpen az állam köteles a már felnőtt cigány gyerekek számára

kártérítést fizetni. Az aktuális kormányzat természetesen nagy botrányt csinált az ügyből és az igazságot elhazudva arra használta a pert, hogy megerősítse a társadalomban azt a képet, hogy a cigányok munkakerülők és élőszködők, akik az efféle kártérítésekből akarnak megélni, miközben azt elhallgatta, hogy milyen hátrányok érték és érik a mai napig ezeket a gyerekeket. Valószínűleg tarthattak attól, hogy a gyöngyöspatai per apropóján több száz pert el lehetne indítani, de sajnos nem ez történt, mert jött a pandémia, és a még életben maradt civil szerveződéseknek az életmentéssel kellett foglalkozni, ha már az állam nem tette.

– *Nemcsak a jogvédelem, hanem általánosan a civil szervezetek lehetőségei is folyamatosan szűkülnek. Hogyan látod jelenleg a roma ügyekben is tevékenykedő civil szektor helyzetét, milyen irányokat, perspektívákat látsz a jelenlegi helyzetben?*

Az országra nézve drámainak és szégyenteljesnek tartom azt, ami Magyarországon történik. Ez a jogállamiság, a gazdaság és a politika morális csődje. A demokrácia olyan mértékben rohad, ami az ország összeomlásával fenyeget. Az, hogy 7–800 ezer ember már elhagyta az országot és a jelenlegi fiataloknak a 80 százaléka külföldön képzei el az életét, az azt jelenti, hogy nem lesznek az országnak olyan emberei, akik képesek lehetnének kihúzni ebből a szakadékból az országot. Sem gazdaságilag, sem mentálisan nem fenntartható ez az ország, a társadalom működéséhez szükséges minimális feltételek is fogytán: nem lesz pénz a nyugdíjakra, súlyos válságok vannak kialakulóban az élelmiszerellátásban, az energiában. Mindaz, amiről három éve beszélünk, hogy éhen fogunk halni, ha épp nem megfagyunk, az idén télen nagy számban bekövetkezhet. Amikor már most egy településen az válik kérdéssé, hogy három hét múlva elfogy az élelem vagy a tüzelő, akkor már nem azzal kell foglalkozni, hogy a cigány gyerekek elkülönített osztályokba járnak, mert ilyen helyzetben az éhezők még a szegregált intézményekbe is belekapaszkodnak, hogy legalább a gyerekeknek enni jusson.

A roma polgárjogi mozgalom is szét van verve, állapota siralmas, mindez néhány kis csoportot jelent ma Magyarországon. A támogatók és donorok is a megosztáson dolgoznak, a szakmai és hiteles együttműködések kialakítása és megerősítése helyett. Nagyon-nagyon szörnyű időszaknak nézünk elébe, és félok, hogy egy katalizma fogja kikényszeríteni a társadalmi változást, a közös akaratot egy embersegesebb ország felépítésére.

Irodalom

- Kerényi György (1997): Szegregáció Tiszavasváriban: Ballagás külön utakon. *Magyar Narancs*, 1997. 06. 19. https://magyarnarancs.hu/belpol/szegregacio_tiszavasvariban_ballagas_kulon_utakon-61554 (Utolsó letöltés: 2022. 10. 13.)
- Kóczé Angéla (1997): „Ebben az esetben ez nem volt szerencsés választás.” Külön ballagás Tiszavasváriban. *Fundamentum*, (2.), pp. 135–138. https://epa.oszk.hu/02300/02334/00051/pdf/EPA02334_Fundamentum_1997_02_135-138.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 10. 23.)

Jegyzet

¹ A Partners Hungary Alapítvány 1996-ban kezdte meg Tiszavasváriban tevékenységét, eredetileg azzal a céllal – hasonlóan más településeken végzett tevékenységükhöz –, hogy segítsenek a cigány nemzetiségi önkormányzatok létrehozásában. Ennek megvalósítását minden esetben a helyi önkormányzatokkal együttműködésben valósították meg.

A Széles-Keskeny úti szegregátum
Fotó/Németh Dániel (Magyar Narancs)

„A ROMÁKAT ÉRINTŐ LEGKOMOLYABB TÁRSADALMI PROBLÉMÁK CSUPÁN JOGI ESZKÖZÖKKEL NEM MEGOLDHATÓK”

BESZÉLGETÉS BOROS ILONÁVAL, A TASZ JOGÁSZÁVAL

■ Boros Ilona közel 10 éve dolgozik a Társaság a Szabadságjogokért jogvédő szervezetnél, ahol jelenleg az Egyenlőségprojekt vezetője. Beszélgetésünk során egyrészt a 2016-os tiszavasvári események során folytatott jogi érdekérvényesítésről és annak tapasztalatairól kérdeztük, másrészt pedig a jogvédelem jelenlegi helyzetéről és lehetőségeiről: a magyarországi cigányságot érintő társadalmi problémák képviselőtéről, az egyre szűkülő jogi lehetőségek okairól és következményeiről, valamint a civil szervezetek közötti együttműködésről.

– *2016-ban a Tiszavasvári Önkormányzat megállapodást kötött Orosz Mihály Zoltán, egykori érpataki polgármester szervezetével, a Becsület Légiója Egyesülettel, azzal a szándékkal, hogy az „Érpataki modell”-t városi környezetben is megvalósítsák, így kezelve a helyi romákkal kapcsolatos problémákat. A megállapodás megkötését követően civil szervezetek és aktivista csoportok jelentek meg a településen, köztük a TASZ is, aki elsőként tett jogi lépéseket azért, hogy megakadályozza az együttműködés keretében tervezett akciókat. Honnan értesült a szervezet az esetről, milyen megfontolások mentén indítottátok el a jogi eljárást és hogyan alakult a kezdeti időszakban a folyamat?*

Előjáróban fontos megemlíteni, hogy amikor ez az eset történt, én relatíve új voltam a szervezetben, talán egy éve kezdtem el ott dolgozni, így ez lett az egyik első komolyabb ügy, amiben részt vettem. Ebben az időben nagyon más volt a TASZ működése, még létezett külön *Romaprogram*, *Fogyatékosügyi program* és még más kisebb programok, amik később összeolvadtak az *Egyenlőségprojektbe*.¹

Ez abból a szempontból fontos, hogy ennek hatására ma már egy-egy eseten sokkal több, akár különböző területről érkező munkatárs dolgozik egyszerre, de a tiszavasvári eseten, ami még a *Romaprogram* keretében zajlott, csak hárman dolgoztunk. Jovánovics Eszterrel, a program vezetőjével ketten voltunk jogászok és a munkánkat egy terepmunkás kolléga segítette, aki feladata szerint a helyi jelenlétünket biztosította.

A 2016-os tiszavasvári eseményekről alapvetően mi is a sajtóból értesültünk, valamint ezzel párhuzamosan néhány roma értelmiségi barátunk is jelzett az ott történekről. Ezt követően rendkívüli gyorsasággal ugrottunk rá az esetre, egyrészt azért, mert ez klasszikusan a *Romaprogram* profiljába vágó ügynek számított, másrészt pedig akkor még nagyon élesen élt bennünk a Gyöngyöspatán történetek traumája.² Hittünk abban, hogy ha Tiszavasváriban már rögtön az elején beleállunk az ügybe, akkor megakadályozhatjuk azt – amit Gyöngyöspatán nem sikerült –, hogy kialakuljon egy komolyabb szélsőséges jelenlét és a vele járó zaklató tevékenység. Elkezdtük sorra venni azokat a jogi lehetőségeket, amelyek a helyzetből adódóan a rendelkezésünkre álltak. Az egyik lehetőséget a kormányhivatalhoz való fordulás jelentette, hogy ott megtámadjuk a megállapodást, ugyanis az önkormányzat nem köthet hivatalos együttműködést egy olyan szervezettel, mint a Becsület Légiója. Az nyilvánvaló volt, hogy terepmunkázni kell és segíteni a helyi lakosságot olyan hasznos információkkal, hogy mit csinálhat Orosz Mihály Zoltán (OMZ) és a szervezete a településen: bemehetnek-e a lakásba, ellenőrizhetik-e az áramlopást, mit lehet tenni, ha gyerekkiemeléssel fenyegetőznek, illetve egyáltalán hogyan lehet megkülönböztetni az önkormányzat hivatalos szerveit a Becsület Légiója aktivistáitól. Harmadik lehetőségként pedig felmerült az Egyenlő Bánásmód Hatóságnál (EBH) a panasztevés, mint eljárási lehetőség. Mindeközben más szervezetek is hasonló gyorsasággal megjelentek az ügy körül és kiderült, hogy a NEKI (Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda) és velük együttműködésben Rácz Béla roma aktivista már írtak egy beadványt a kormányhivatalnak és elkezdtek egy kisokost is osztogatni a helyben élőknek, tehát tudtuk, hogy ezekkel már nem kell foglalkozni, így maradt az EBH-nál a panasztevés, amihez a beadványt rohamtempóban elkezdtük írni.

Egy közérdekű eljárást indítottunk, amit azért is alkalmazunk gyakran és tartunk egy jó módszernek, mert általa egy egész közösség érdekeit lehet képviselni, nem csak néhány sértettét, akik vagy beleállnak az ügybe vagy nem, és ennél fogva nem áll fenn annak a kockázata sem, hogy a folyamat közben valamilyen okból kifarolnak belőle az érintettek. A közérdekű eljárás elindításához Tiszavasvári esetében két jogi irányt találtunk, amivel támadható volt a megszületett együttműködési megállapodás. Az egyik arra épült, hogy az önkormányzat nem köthet megállapodást egy olyan szervezettel, amely egyrészt lényegében nem is számít szervezetnek, mert már rég visszavonták az adószámát, másrészt pedig köztudomásúan olyan szélsőséges nézeteket valló közszereplők a tagjai, akik nyíltan az *Érpataki modellt* akarják megvalósítani a településen. Az interneten számos felkavaró videót lehetett találni a tevékenységük alapját képező megalázó és zaklató akciókról,

illetve amiről tudtuk, hogy többek között az a tényszerű „eredménye”, hogy 2012-ben Érpatakon kimagasló lett a gyerekkiemelések száma.³ Az érvelésünk arra épült, hogy azáltal, hogy a településvezetés egy szélsőjobboldali nézeteket valló csoportot hív meg az önkormányzati feladatok ellátására, közvetlen módon zaklatásban részesíti a helyi roma lakosságot. Az egyenlő bánásmódról szóló törvény értelmében már akkor is indítható eljárás, ha még a jogsértés nem történt meg, de annak közvetlen veszélye fennáll. Véleményünk szerint Tiszavasvári esetében a jogsértés már a megállapodás megkötésével megtörtént, ugyanis elkezdődtek a terepbejárások, másrészt a jogsértés veszélye folyamatosan fenn is maradt, mert vélelmezhető volt, hogy ez a fajta tevékenység a következő időszakban is folytatódni fog. Ez volt az egyik irány, a másik pedig az, ami végül nem lett az eljárás része, hogy megvizsgálva a *Helyi esélyegyenlőségi programot* (HEP) arra a megállapításra jutottunk, hogy a Becsület Légiójával történő együttműködés teljes egészében szembe megy a hivatalosan elfogadott cselekvési terv szellemiségével és ennek következtében az önkormányzat közvetlenül diszkriminálja a roma lakosságot.

A megállapodás megkötése után néhány nap elteltével beadtuk az EBH-nak a panaszunkat, tehát tényleg nagyon gyorsan cselekedtünk, amiből következőleg a helyi viszonyokat csak ezt követően volt lehetőségünk alaposabban megismerni. Mindeközben természetesen helyben is alakultak az eset kapcsán a folyamatok, így a panasztétel után számos nehézséggel szembesültünk.

A terepmunkásunk – hasonlóan más jelenlévő kapcsolatunkhoz – azt tapasztalta, hogy a helyi közösség nagyon megosztott, akik közül többen lepaktáltak Oroszékkel, többek között a helyi RNÖ néhány tagja is, és minden szempontból teljes káosz uralkodik a településen. Ennek okán jogosan tarthattunk attól, hogy nem lehet majd olyan érintetteket találni, akik beleállnak az ügybe és hajlandóak tanúskodni. Emellett pedig láttuk, hogy nagyon sok más szervezet van párhuzamosan jelen az ügy körül, köztük jogvédők is, ami ugyancsak nehezítő körülmény tud lenni. Érzékelve ezeket a problémákat, felmerült bennünk, hogy érdemes-e egyáltalán belekezdeni az ügybe, de végül arra jutottunk, hogy az a legfontosabb, hogy legyen egy sürgősséggel beadott jelzés a hatóságnak, hogy ezáltal megpróbáljuk megakadályozni a megállapodás értelmében tervezett akciók elindulását, illetve folytatását. Azt gondoltuk, hogy akármi van a helyi roma közösségben és akárki paktál le egzisztenciális félelemtől kezdve ezer más okból kifolyólag a helyi hatalommal, egy ilyen helyzetben egy jogvédő szervezetnek egyértelműen az a feladata, hogy megszüntesse a cigánytelepen az éjszakai razziákat és az ezzel megvalósuló zaklatását a helyben élőknek.

Elindítottuk tehát az EBH-nál az eljárást és ezzel párhuzamosan elkezdtünk egyeztetni a NEKI-vel és a többi jelenlévő aktorral, hogy ki mit csinál, és mire lenne az ügy kapcsán a leginkább szükség. A NEKI által kezdeményezett kormányhivatali jelzésre már áprilisban megjött a reakció, aminek következményeként törvényességi eljárást indítottak, magyarul megállapították, hogy nem lehet ilyen együttműködési megállapodást kötnie az önkormányzatnak.

A városvezetés ennek hatására módosította a megállapodást, de ez a lényegen nem változtatott, hiszen csak a szövegezésen finomítottak, de ettől maga a probléma és Oroszék jelenléte ugyanúgy fennmaradt.

– Említetted, hogy az ügy során terepmunkát is folytattatok. Egy jogi eljárás során milyen terepmunkára van szükség, milyen feladatai vannak az ezt végző munkatársnak és Tiszavasvári esetében milyen tapasztalatok születtek a helyi jelenlétek során?

Az részben ügyfüggő, hogy milyen terepmunka lenne ideális, Tiszavasvári esetében végül nem is lett igazán mély tereptapasztalatunk. A terepmunka célja az volt, hogy találjunk olyan helyben érintett személyeket, akik hajlandóak tanúskodni az eljárás során. A tanú az nem panaszos, tehát nem feltétlen sértett is. Ebből kifolyólag nem volt feltétel, hogy olyan személyeket találjunk, akikkel a zaklató események meg is történtek, elég volt, ha a tanúnak tudomása volt arról, tapasztalta azokat – mint a helyi roma közösség tagja –, amikről a panaszunk szólt. Arról kellett tudnia tehát beszámolni, hogy a Széles–Keskeny úti közösségben, mint az együttműködési megállapodás szerinti célterületen, félelmet keltett, vagy kelthetett-e bárkiben a Becsület Légiójának tevékenysége. A terepmunkát néhány helyben ismerős kapcsolatunkra építettük, akikkel a segítségével eljutottunk azokhoz a helyi roma személyekhez, csoportokhoz, szervezetekhez, akikkel a terepmunkánk személyesen felvehetette a kapcsolatot. Az ügy során ők maguk lettek azok a védett tanúk, akik beszámoltak a hatóságnak a településen történekről, illetve az ő közbenjárásukkal sikerült újabb tanúkat felkutatni, köztük olyat is, akit személyesen érintett Oroszék zaklató tevékenysége. A tanúk többségében a település másik, kevésbé érintett cigánytelepéről érkeztek, de azt gondoltuk, hogy ebben az esetben nem számít, hogy mely szegregátum közösségével van szorosabb kapcsolatunk. Egy gyerekkiemeléses ügyben például etikailag sokkal összetettebb és nehezebb az a kérdés, hogy mivel és hogyan teszeli jól, amihez a terepmunka általi hiteles informálódás kulcsfontosságú, de ebben az esetben, amikor megjelenik egy szélsőséges csoport és elkezd zaklatni, megfélemlíteni, megalázni roma embereket, nem sok kérdés merül fel azzal kapcsolatban, hogy etikailag kinek van igaza és mivel teszeli jól a közösségnek.

A tiszavasvári ügy kapcsán beadott közérdekű eljárásnak az volt a fő állítása, hogy a település legszegényebb, Széles–Keskeny úti telepén fennálló súlyos szociális és egyéb problémákat szociálpolitikai eszközökkel az önkormányzatnak és az állami szerveknek kellene megoldania ahelyett, hogy egy olyan szélsőséges csoportra bízzák ezek kezelését, akik vállaltan az ellenkezőjét tervezik megvalósítani. A zaklatás és megfélemlítés helyett komplex megoldásokra lett volna szükség az oktatásban, a munkaerőpiacon, a közmunkában, az infrastrukturális viszonyokban, a szemétszállításban, vagy akár a kóbor kuttyák esetében. A gyermekszegénységre, az áramszegénységre, vagy épp a személerakók hiányában az illegális szemétygyűjtésre ugyanis nem az éjszakai járőrözés jelent megoldást.

A felsorolt szociális problémák természetesen rengeteg más településen is fennállnak, tehát az EBH előtt bármikor kezdetben eljárásokat más települések vonatkozásában is. Azonban kevés olyan település van, amely a problémák megoldására szélsőséges csoportokat hív be „rendet teremteni”. Az is egy fontos szempont, hogy egy ilyen méretű szervezet, mint a TASZ, nem tud az ország minden településén eljárásokat indítani, hiszen ahhoz több száz jogász párhuzamos munkájára lenne szükség, miközben a *Romaprogramban* csak ketten dolgoztunk jogászként. Ebből kifolyólag azokban a helyzetekben tudtunk és tudunk jogi eljárást indítani, amikor egy-egy eset nagyon extrém, látványos, kirívó jogsértéstípust szimbolizál, illetve akkor, amikor az érintettek oldalán egyértelmű a felháborodás vagy kétségbeesés, aminek okán biztosan tudhatjuk, hogy a jelenlétünkkel a helyi közösséget képviseljük és védjük meg. Ez az erkölcsi számonkérhetőség az egyik szempont egy szűkös kapacitásokkal rendelkező szervezet esetében, a másik pedig az, hogy jogilag mennyire egyértelmű és biztos az eset. A terepmunka során a munkatársaink főleg az ügyek felkutatásának a kvalitatív részével foglalkoznak, tehát beszélgetnek és tapogatóznak az érintetteknel, a jogászok pedig a háttérkutatásokkal, adatfeldolgozásokkal foglalkoznak. Nyilván egy jogi eljárás annál könnyebb és biztosabb, minél inkább tálcán kínálkoznak a bizonyítékok. Tiszavasváriban, amikor egy darutollas kalapban fellépő, külön YouTube-csatornát üzemeltető, nyíltan szélsőséges elveket valló közszereplővel köt megállapodást a település vezetése, akinek a módszereit számtalan videó és dokumentum bizonyítja, olyankor nagyon egyértelmű a helyzet és nem kell plusz bizonyítékot gyűjteni, háttér- és terepkutatást végezni, hiszen nincs min vitatkozni. Ezt a hatóság nagyon gyors reakciója is bizonyította.

– 2019-ben született meg a Kúria határozata, ami helyben hagyta a 2017 májusában meghozott EBH-határozatot, ami kimondta, hogy a Tiszavasvári Önkormányzat a Becsület Légiójával kötött együttműködésével megsértette az egyenlő bánásmód követelményét és zaklatást valósított meg. Az általatok indított jogi eljárás tehát egyértelmű sikerrel zárult. Hogyan él bennetek az eljárási folyamat emléke, milyen érzések voltak a döntéssel kapcsolatban, valamint van-e bármilyen tudásotok, tapasztalatotok az ügy helyi visszhangja, utóélete kapcsán?

Az érzéseink vegyesek, ami nem Tiszavasvári-specifikus, hiszen sok hasonló ügyünk során tapasztaljuk meg ezt a kettősséget. Egyfelől nagyon örültünk a sikeres eljárásnak, amely során szép EBH-döntés, majd szép bírósági ítélet született és jogfejlesztési szempontból is nagyon fontos megállapítások kerültek kimondásra a strukturális egyenlőtlenség, a hatalommal való visszaélés és kirekesztettség tekintetében. Egy jogvédő szervezetnek ez az egyik legfőbb célja, hogy olyan precedens értékű ítéletek szülessenek a stratégiai perek nyomán, amelyek eredményeit a későbbiekben is alkalmazni lehet. Tehát ebből a szempontból minden nyertes perünk egy óriási sikerélmény, arról nem is beszélve, hogy ezek általában több év komoly munkájának az eredményei. Másfelől azonban minden ehhez hasonló esetben van

egy rossz mellékíze is a dolognak, ami abból ered, hogy tudjuk, mi történik az országban, az adott településen, az érintett csoportokkal. Folyamatosan szembe-szűlnünk kell azzal, hogy az ügyeink mentén is láthatóvá váló szociális és társadalmi katasztrófáknak az ügyfeleink a vesztesei.

Azt semmiképp sem mondanám, hogy a tevékenységünkkel ártunk a közösségeknek, de sajnos tisztában vagyunk azzal, hogy nem is feltétlen használunk, vagy legalábbis a kritikusan rossz helyzetükhöz képest semmiképp sem elég az, amire mi a tevékenységünkéből adódóan képesek vagyunk. A jogi eljárások folyamán megismerjük az adott közösségek igényeit és valódi problémáit, amelyek megváltoztatásához, alakításához nekünk nincs közvetlen eszközünk. Szociálpolitikára, társadalompolitikára, családpolitikára, munkaerőpiaci-politikára – és még sorolhatnám – lenne szükség, aminek a jogérvényesítés maximum egy eszköze lehet, de nem a megoldása. Ebből kifolyólag Tiszavasvári, Gyöngyöspata, a miskolci Számozott utcák és a többi ehhez hasonló ügyünk esetében a sikerélményhez egy rossz érzés is társul amiatt, hogy a problémák gyökerét nem tudjuk kezelni.

Az említett ügyek mindegyikében nagyon szép és fontos ítéletek születtek, de egyrészt mire eljutottunk a folyamat végére, addig évek teltek el és a pereket kiváltó események addigra már általában megszűntek. Ez azt is jelenti, hogy egy napról-napra élő roma ember számára egy évekkel később születő, szimbolikus jelentőségű ítélet már nem feltétlen tud megoldást vagy elégtételt nyújtani. Másrészt, például Gyöngyöspata esetében azt tapasztaltuk, hogy az eljárás hosszú éveit alatt a közösség is tönkrement: előtte sem volt túl jó állapotban, de az események még jobban megtépázták az ott élőket. Helyben az is okozott konfliktusokat, hogy a strasbourgi – egyébként nagyon sikeres és fontos – per során bizonyos családok kártérítést kaptak, míg mások nem, miközben többek érintettek voltak az ügyben. A miskolci eset is hasonló, ahol részben azért kezdtünk bele az eljárásba, mert a helyi közösség és a helyi RNÖ közösen keresett meg minket a segítségünket kérve, de a többéves eljárás végére – úgy éreztük – széthullottak ezek a közösségek is. Amikor megnyertük a pert, mi Budapesten az irodában egymás nyakába borultunk és örültünk a szép ítéletnek, ami kapcsán maga a bíró mondta azt, hogy Magyarország legnagyobb antidiszkriminációs perében hirdet ítéletet, ami egyszerre volt felemelő, de szomorú is, hogy mindeközben, az eljárás hosszú éveit alatt a helyi roma közösség életét teljesen ellehetetlenítette az önkormányzat. Engem nagyon elszomorít, hogy nem látom, mi lehet ezekre a helyzetekre a megoldás. Az nem válasz, hogy ne csináljunk ilyen ügyeket, ahogy az sem, hogy csináljunk, csak gyorsabban, mert ez nem rajtunk múlik. Továbbá az sem tud válasz lenni, hogy legyen egy harminc- vagy akár háromszáz tagú közösségszervező csapata a TASZ-nak, mert ilyen több okból kifolyólag sem lesz, és egyébként sem oldaná meg a problémát. Nincs tehát válasz arra, hogyan lehetne ezt jobban csinálni annál, mint ahogy ezt csináltuk, és csináljuk most is, még ha párhuzamosan emiatt vannak rossz érzéseink is.

Visszakanyarodva, Tiszavasváriban sürgősséggel adtuk be az EBH-panaszt, még akkor, amikor szinte egyáltalán nem voltunk jelen a településen.

Míg Gyöngyöspata és Miskolc esetében polgári bíróság előtt, több évig zajló nagy perekről beszélünk, ami okán szorosabb és közvetlenebb kapcsolatunk alakult ki a helyekkel, addig Tiszavasváriban ez nem volt szükséges. Formális értelemben egy közérdekű EBH-eljáráshoz nem is kellett volna, hogy valaha, valaki közülünk a településre menjen, ehhez képest persze nyilván jelen voltunk és próbáltunk segíteni, de az nem volt egy olyan hosszú és mély jelenlét, mint a két másik esetben. Az utóétele kapcsán az elmondható, hogy a mai napig van egy szűk, helyben aktív csoporttal kapcsolatunk, akik azóta is keresnek minket az ügyes-bajos kérdéseikkel, amikben, ha tudunk, segítünk.

– *Több, a tiszavasvárihoz hasonló ügyet említettél az elmúlt évekből, amelyek során kiemelten a cigányságot érintő jogi érdekérvényesítéssel foglalkoztatok. Ezek mindegyike még az egykori Romaprogramon belül valósult meg. A jelenlegi Egyenlőségprojektnek van valamilyen speciális fókusza, stratégiája a cigánysággal kapcsolatos jogvédelem tekintetében? Milyen szempontok alapján indítotok vagy engedtek el egy-egy ügyet?*

Részben ügytípusok mentén alakult és alakul mindmáig az ezirányú tevékenységünk, amit részben az is befolyásol, hogy milyen esetekkel keresnek meg minket a legtöbbször. Emellett valamilyen szinten az is meghatározó, hogy a programban dolgozó munkatársak milyen specializált szakmai tudásokkal rendelkeznek. A Roma-, majd Egyenlőségprojekt vezetője, Jovánovics Eszter például erős büntetőjogi háttérrel rendelkezik, ami találkozott azzal a jogsegély-típussal, amely során kistelepülésekről kerestek meg minket a származásuk okán bántalmazott és zaklatott roma családok. Ebből kifolyólag a mai napig egy nagyon fontos ügytípus a *gyűlölet-bűncselekmények* elleni fellépésünk, amire egy külön munkacsoport is szerveződött több másik szervezettel közösen. A korábbi évek során számos ilyen ügyünk volt, aminek köszönhetően mély és átfogó tudásunk keletkezett. Emellett kiépült a rendőrséggel is egy biztos kapcsolatunk, amely során hatással tudtunk lenni a munkájukra, például arra, hogy a romák ellen elkövetett bűncselekmények esetében hogyan járjanak el. Miközben továbbra is fontos tevékenységünknek tartjuk az ilyen típusú ügyek felkarolását, az utóbbi években visszaesett az ezzel kapcsolatos panaszos esetek száma, aminek nem igazán ismerjük a hátterét, de vélelmezhető, hogy alábbhagyott az ilyen bűnelkövetések száma, ami mindenképpen egy fontos eredmény.

Hasonló a helyzet az úgynevezett *etnikai profilalkotás* ügytípussal is, ami ugyancsak hosszú éveken keresztül meghatározta tevékenységünket. A gyöngyöspatai perünk egyik fő eleme is erre épült. Az *etnikai profilalkotás* lényege abban áll, hogy arányaiban sokkal többször bírságotlák meg a romákat a nem romáknál, például azért, mert hiányzik a biciklijükön a prizma. Itt is, hasonlóan a *gyűlölet-bűncselekmények*hez, mára visszaszorultak az ilyen jellegű jelzések, reméljük azért, mert csökkent – a mi fellépésünknek is köszönhetően – a rendőrség ezirányú gyakorlata.

Jelenleg a gyermekvédelemmel kapcsolatos ügyeink és a szélsőséges megnyilvánulások elleni fellépésünk a két legmeghatározóbb témánk. A gyermekvédelmi fókusz is úgy alakult, hogy 2014-ben kiemelkedően sok jogsegélyes megkeresést kapott a szervezet a gyermekek családból való kiszakítása miatt, és a velünk dolgozó jogász kollégák, köztük én is, rendelkezünk speciális jogi tudással ezzel kapcsolatban. Adta magát, hogy ezzel a problémával strukturáltabban kell foglalkozni az egyedi segítségnyújtáson túl, és a *Romaprogramon* belül elindítottunk egy külön gyermekvédelmi projektet. Ennek egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falu, Kesznyéten lett a meghatározó helyszíne, ahol az egyéni ügyek mellett egy nagy stratégiai pert is elindítottunk, amit kiegészített egy kommunikációs kampány, *Hiányzó emlékek* címmel.⁴ Ez egy nagyon hosszú folyamat volt, ami alapvetően egy intenzív helyi jelenlétre, terepmunkára épült rá. Éveken át heti rendszerességgel, akár több napot is a településen töltöttünk, ahol segítettük az érintetteket a gyermekvédelmi eljárásokban, ügyintézésben, szülőklubot szerveztünk, és egyeztettünk a különböző intézményi szereplőkkel.

A javaslatunkra 2017-re az ombudsman készített egy átfogó országos vizsgálatot, amiben hivatalos megállapítást nyert, hogy a gyerekkiemelések harmada a családok anyagi helyzete miatt történik meg. Ezzel a témával rengeteget foglalkoztunk a nyilvánosságban is, valószínűleg ezért is érkezik mind a mai napig nagyon sok ilyen irányú megkeresés, ami által jelenleg is ez az egyik uralkodó ügytípusunk. Emellett a másik fő témánk jelenleg is a tavaly elindított szélsőséges csoportok fellépését monitorozó tevékenységünk, amit az a tapasztalatunk hívott életre, hogy az elmúlt évek során ismételten nagyon megszorodtak az ilyen irányú tüntetések, felvonulások. Önkénteseink segítségével folyamatosan figyelemmel követjük ezeket az eseményeket és szerveződések, és jogász kollégáinkkal megfigyelőként monitorozzuk a történéseket, kapcsolatban állunk a rendőrséggel, hogy hatékonyan és jogszerűen biztosítsák az eseményeket, és ha jogsértést tapasztalunk, fellépünk ellene.

A TASZ-ban a roma témáink tehát elsősorban annak alapján alakulnak, hogy mik a beérkező igények. Ezek, és számos egyéb szervezeti megfontolás alapján alakítjuk ki, gondoljuk át és fejlesztjük a szervezet stratégiáját, ami meghatározza, milyen esetekkel dolgozunk. A romákat érintő legkomolyabb társadalmi problémák csupán jogi eszközökkel nem megoldhatók, az érdekérvényesítéshez a pro-roma jogvédői munka mellett egy erős roma mozgalomra és valamilyenfajta érdekérvényesítő politikai tevékenységre is szükség lenne, aminek megléte után lehetne csak egy ahhoz illeszkedő, arra építő roma jogi stratégiát megalkotni.

– Úgy tűnik, hogy a munkátok szempontjából meghatározó a témában dolgozó civil szervezetekkel, mozgalmakkal való együttműködés. Milyen kapcsolatokat van ezekkel a szervezetekkel, intézményekkel, és mennyire tudjátok a különböző módszereket összekapcsolni, egymás ügyeit támogatni? Hogyan látod, a közeljövőben van arra esély, hogy az általad hiányként megfogalmazott közös és összehangolt cselekvés megvalósuljon?

Szerintem sajnos egyelőre nagyon-nagyon gyenge a roma emancipatorikus mozgalom. Azok a szereplők, akik valamennyire aktívak, tehát vannak ilyen irányú vágyaik és próbálkozásaik, ők természetesen tudnak rólunk és rendszeresen meg is keresnek, ha jogi segítségre van szükségük. Számunkra az egy folyamatos dilemmát és egyfajta kötéltáncot jelent, hogy a *semmit rólunk, nélkülünk* elvet alkalmazva nem tudunk, pontosabban nem akarunk roma stratégiát alkotni szervezeti szinten, amivel irányokat szabunk meg azzal kapcsolatban, hogy mit kéne csinálni a roma politikában, a romákat érintő társadalmi kérdésekben. Ezt a roma embereknek, és az általuk létrehozott szervezeteknek kellene kezdeményezni és megalkotni, amihez mi nagyon szívesen szolgálunk szakmai munícióval. Vannak ilyen irányú kísérletek, például az *Egalipe* nevű szerveződés, melynek már az előkészítő időszakában is részt vettünk, és azóta is segítünk a jogi, szakmai anyagok elkészítésében.

Az ehhez hasonló együttműködések tudnak elfogadhatóak lenni számunkra, hiszen az nehezen lenne vállalható, hogy mi fogalmazzuk meg az igényt, milyen szerveződésekre és tevékenységekre lenne szükség. Mondok egy konkrét, aktuális példát, ami alapján érzékelhetővé válik a probléma. A Mi Hazánk parlamenti bekerülése után számítottunk rá – ahogy azt már látjuk is –, hogy meg fognak szaporodni a szélsőséges felvonulások. Ez történt nemrég Nyíregyházán is, ahol az azt szervező csoportok meg is erősítették, hogy rendszeresíteni fogják az ilyen jellegű akciókat. A nyíregyházi eset kapcsán a joggal felháborodott roma partnereink és barátaink közül többen megkerestek minket, hogy valamit kezdeni kellene ezzel, be kellene tiltani. Sajnos továbbra sem tudunk mást mondani, mint eddig: bármennyire szembe mennek ezek az események a mi értékeinkkel, nem lehet jogilag betiltani sem a pártot, sem a tüntetéseket. Ezek ellen látható társadalmi ellenállásra, mozgalomra, ellentüntetésekre és kampányokra lenne szükség, de azokat nem a mi feladatunk megcsinálni, és nem is lenne tőlünk hiteles. Abban viszont, ahogy eddig is, továbbra is szívesen vállalunk szerepet, hogy a saját eszközeinkkel és erőforrásainkkal támogassuk ezeket a kezdeményezéseket.

– 2022 őszén tettek közzé egy jelentést a Magyarországon és Szerbiában élő romák igazságszolgáltatáshoz való hozzáféréséről⁵, melynek az a konklúziója, hogy a romák jogvédelmének a lehetőségei egyre drasztikusabb mértékben csökkennek. Általános tapasztalat, hogy a mélyszegénységben élők helyzete évről-évre egyre kritikusabb, és ezzel párhuzamosan a jogállamiság keretei is folyamatosan szűkülnek. Felmerül a kérdés, hogy egy ilyen környezetben milyen lehetőségei vannak a jogérvényesítésének, és milyen perspektívája lehet egy jogvédő szervezetnek?

Ez egy iszonyatosan bonyolult és nagyon fontos kérdés. Ennek egyik oldala a jogérvényesítés intézményi keretének folyamatos szűkülése, leépülése. 2004-ben létrejött az Egyenlő Bánásmód Hatóság, ami egy nagyon progresszív intézménynek számított, eleinte proaktívan kereste azokat az ügyeket, melyekkel nagyobb láthatóságot tudott biztosítani az egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség követelményének. Az EBH első évtizedének a működése nagyon fontos volt minden

antidiszkriminációval foglalkozó szervezet számára, hiszen egy erős, független intézményként nagyon fontos és jogfejlesztő döntéseket hozott. Aztán néhány évvel ezelőtt elkezdtek bedarálni, és még mielőtt az ombudsman alá került, elkezdett iszonyatosan visszas döntéseket hozni és a roma ügyeket félretenni. Úgy tűnt, mintha öncenzúrát alkalmaznának és a legfontosabb jogelveket húznák át sorra. Az EBH mellett korábban volt egy szintén nagyon fontos és hiánypótló referensi hálózat, ami azt jelentette, hogy minden megyében volt egy-egy ügyvéd, akihez be lehetett sétálni személyesen, hogy segítsen megírni az EBH-nak címzett beadványokat. A mindennapi diszkriminációt elszenvedő, Északkelet-Magyarország zsákfaluiban élő roma embereknek nagy segítséget jelentett, hogy van a közelükben egy személyesen felkereshető jogász, aki meg tudja fogalmazni a panaszukat.

A hatóság bedarálásával együtt ez a referensi hálózat is megszűnt, miközben az ombudsman, mint meghatározó antidiszkriminációs fórum is elvesztette a valódi jogvédelmi funkcióját. Az állami intézmények leépülése mellett az is nagyon meghatározó, hogy az a néhány roma jogvédelemmel foglalkozó szervezet is abbahagyta a működését, mint a CFCF (Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány), vagy a NEKI, ami óriási hiányt okoz, hiszen már alig maradt olyan szervezet, akivel együtt lehet működni, így szinte az összes ilyen jellegű diszkriminációs ügy ránk marad.

A jogvédelem intézményrendszerének folyamatos szűkülése és átalakulása az egyik oldala a kérdésnek, a másik pedig az, hogy láthatóan egyre rosszabb és nehezebb körülmények között él a roma társadalom, ami egyértelműen a mi munkánkra is hatással van. Az, ahogyan a feudalizmus újraépült a NER elmúlt évtizedében, valamint ahogy ennek hatására megerősödött a függelmi rendszer, az ugyanúgy ellehetetleníti a jogérvényesítést. A túlzott kiszolgáltatottság, vagy a gazdasági konjunktúra hatására hajszálnyit jobban élők éppúgy nem keresnek minket a retorziótól való félelem okán.

Mindkét irányból tehát folyamatosan csökkennek a lehetőségeink, így egy nagyon aktuális kérdés jelenleg számunkra, hogy a jogérvényesítés eszközével mi mint jogvédő szervezet mit tudunk csinálni. Az elmúlt fél évet részben azzal töltöttük, hogy a kialakult helyzetet figyelembe véve stratégiai válaszokat keressünk erre. Arra jutottunk, hogy a jog eszközei nagyon kevesek és egyre kevesebbek, és ennek okán el kell kezdenünk új eszközöket keresni, hogy ezekkel a társadalmi problémákkal foglalkozni tudjunk. Szociális munkás, közösségszervező és egyéb tudások behozására van szükség. Már hosszú évek óta érezhető volt egy organikus eltolódás ebbe az irányba, ami azt jelenti, hogy a jogi ügyeinket elkezdjük sokkal több terepmunkával megtámogatni, illetve elkezdjük olyanokban segíteni a képviselt családokat, amiket régebben alig-alig csináltunk. Például az, hogy éveken keresztül fogjuk valakinek a kezét és elkísérgessük ügyeket intézni, vagy adjunk pszichológust az érintetteknek, amikor az szükséges, ez csak kivételes esetekben volt a munkánk része. Mindezek folyamatosan, organikus módon váltak a tevékenységünk részévé, aminek mostanra lett egy protokolláris felvállalása is a szervezetben. Ez persze nem azt jelenti, hogy innentől kezdve nem végzünk jogérvénye-

sítést, hanem inkább azt mondanám, hogy mostantól nem pereket viszünk, hanem ügyeket, és ennek a kifejezés-váltásnak az a jelentősége, hogy nem a jogi eljárás az elsődleges célja a tevékenységünknek, hanem az, hogy a társadalmi problémát helyezük a fókuszba, és ahhoz keresünk eszközöket – mások mellett természetesen jogi eszközöket is.

Jelenleg roma témában kevés folyamatban lévő perünk van, de 1,5 éve elkezdtünk egy roma jogtudatosító projektet, ami jó példája, hogy a tevékenységünket milyen irányokba és hogyan próbáljuk kiterjeszteni akár a roma jogvédelem területén. A projekt arra épül, hogy egy évtizede tartunk rendszeresen roma közösségeknek képzéseket, melyekkel kapcsolatban az volt a belső tapasztalatunk, hogy nem igazán működnek. Az volt a megfajlásunk, hogy az a módszertan, hogy mi Budapestről érkezve, részben frontális képzési keretben megmondjuk a tutit, az egyszerűen nem tud működni, bármilyen interaktív módszerrel is próbálkozunk. Konceptiót váltottunk és kiválasztottunk három olyan helyben élő, karizmatikus, a közösség által is elfogadott roma embert, akiket arra kértünk fel, hogy legyenek ennek a projektnek ők maguk a trénerai, mérjék fel a saját közösségeik igényeit és az alapján közösen építsünk fel egy képzési rendszert. Ez egy pilot projekt volt, és az elmúlt 1,5 évnek az lett a tapasztalata, hogy bár nem történtek óriási változások, de az nagyon jól működött, hogy a résztvevőknek lett egy erős bizalma az irányunkba, valamint a személyes megbeszélések révén sok tudással gyarapodtak, akár a jog, akár az érdekérvényesítés területén, ami mindenképp nagy előrelépés. A folyamat során ténylegesen elkezdtek jogsegélyezni a közösségből beérkező ügyek mentén, például végrehajtási kifogásokat írni, vagy hatósági panaszbeadványt megfogalmazni, teljesen egyedül, ami szintén fontos előrelépés. Amikor ezt kitaláltuk, akkor fogalmunk nem volt arról, hogy ez mennyire fog működni, de a mérleg azt mutatja, hogy bár több szempontból sem az valósult meg, amit elterveztünk – tized olyan tempóban haladtunk, volt, aki lemorzsolódott –, de mégis történtek fontos előrelépések, melyek alapján kis újratervezéssel tovább tudjuk folytatni a programot. A folytatás az lesz, hogy mindegyik közösségben volt egy-két olyan ember, aki elkezdett a program hatására aktivizálódni, és most az a cél, hogy az eddigi trénerok az ő mentorálásukkal új trénereket képezzenek belőlük, hogy aztán a saját közösségeikben ők is megvalósíthassák ezt a folyamatot. Ezáltal a meglévő három közösség után további négy-öt új közösségbe jut el a program.

Az egész a hálózatosodás irányába halad, aminek hosszabb távon, reményeink szerint, lehetnek nagyon pozitív hatásai, amire majd tovább lehet építkezni.

Jegyzetek

¹ A TASZ jelenleg is működő *Egyenlőségprojektje* a társadalom leghátrányosabb helyzetű csoportjainak állami diszkriminációja ellen, az esélyegyenlőségük megteremtéséért dolgozik. A projekt két fő fókuszja a mélyszegénységben élő roma emberek, illetve a fogyatékkal élő jogainak védelme. A programról bővebben a TASZ weboldalán lehet olvasni: <https://tasz.hu/egyenlosegprojekt>.

² 2011-ben egy helyi férfi öngyilkosságára hivatkozva demonstrációt szervezett a Jobbik a helyben élő cigányság „bűnöző életmódot folytató tagjai ellen”, majd sok különböző szélsőséges csoport (Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület, Véderő, Betyársereg) 2011. március 1-jétől két héten át folyamatos megfélemlítő, zaklató, a helyi cigányság megbélyegzésén alapuló „járőrözést” tartott Gyöngyöspatán, amely során a szélsőséges csoportok a romák provokálásán és zaklatásán keresztül szították az etnikai feszültséget a településen. A romák zaklatása a 2011. április 26-án bekövetkezett tömegverekedésben csúcsondott ki. Az ügy részleteiről és az ott végzett jogérvényesítési folyamatról a TASZ weboldalán lehet bővebben tájékozódni: <https://tasz.hu/gyongyospata-per>.

³ 2012-ben, Orosz érpatricki polgármesterségének idején nagyon intenzív volt a gyermekvédelem aktivitása a településen. Az itt kezdeményezett ideiglenes hatályú gyerekkiemelések száma kilencszerese volt a hasonló lakosságszámú Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei településeken indult eljárásokhoz képest.

⁴ <https://tasz.hu/hianyzo-emlekek>

⁵ Az EU által finanszírozott *REILA* elnevezésű projekt keretében Magyarországon és Szerbiában mérték fel a romák igazságszolgáltatáshoz való hozzáféréseinek lehetőségeit. Ügyvédeknek, civil szervezeteknek és roma aktivistáknak szerveztek képzéseket, valamint terepmunkát végeztek. A programról és a kutatás eredményeiről az alábbi weboldalon számolnak be: <https://minorityrights.org/what-we-do/reila/>

„AKI HELYBEN VÉGEZ FEJLESZTŐ VAGY AKTIVISTA TEVÉKENYSÉGET AZ SZÜKSÉGSZERŰEN ÚJRATERMELI A HELYI VISZONYOKAT ÉS EZZEL AZ EGYENLŐTLENSÉGEKET IS”

BESZÉLGETÉS KOVAI CECÍLIA KULTURÁLIS ANTROPOLÓGUSSAL¹

Hain Ferenc–Balázs Anna–Kovai Cecília

■ Kovai Cecília a KRTK Regionális Kutatások Intézetének munkatársa (Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely), a Helyzet Műhely² tagja, *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság* című könyv szerzője. A magyarországi cigánysággal a tudományos megközelítés mellett gyakorlati munka révén is foglalkozott: dolgozott ifjúsági irodában, szociális cirkusz programban és részvételi akciókutatásokban is. A beszélgetés során kérdeztük a kutatási terep elmúlt évtizedekben történt változásairól, az identitáspolitika és a civil szervezetek egymásra gyakorolt hatásáról, valamint a helyi szereplők és a civil intézmények közötti viszonyrendszeréről.

– *A magyarországi cigánysággal hosszú ideje foglalkozol, mind tudományos, mind gyakorlati tevékenységeken keresztül. Hogyan látod a saját pozíciódat, hogyan viszonyul ez a két szerep egymáshoz, mennyire tudod összeegyeztetni a munkád során?*

Alapvetően tudományos oldalról közelíték, ugyan voltak időszakok, amikor a gyakorlati oldalon is tevékenykedtem. 7 évet dolgoztam egy külvárosi ifjúsági klubban kvázi szociális munkásként. De a tudományos és az ún. gyakorlati pozíciót nem nagyon kevertem direktben, elsősorban azért, mert ez a két típusú tevékenység esetemben két teljesen különböző intézményrendszerhez tartozott. Kutatóként az MTA kutatóhálózatában dolgoztam, szociális munkásként pedig egy külvárosi önkormányzat gyermekvédelmi intézményében. Ez két teljesen különböző intézményi logika, teljesen más elvárásokkal, szerintem ilyen módon nem nagyon tud keveredni a két pozíció, végül nekem is választani kellett.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a gyakorlati tevékenység és a tudományos kutatás összeegyeztethetetlen, például a részvételi akciókutatás műfaja pont arra az előfeltevésre épül, hogy a kettőnek együtt kell járnia. Én is részt vettem egy-két alkalommal ilyen projektben, ez az előző kettőhöz képest megint egy másik intézményrendszer, ezek kötődnek legerősebben a civil szervezetekhez, e szférában erőteljes a projektlogika, és az ezzel járó létbizonytalanság.

Szóval, összességében saját tapasztalataim alapján azt mondanám, hogy jelenleg Magyarországon ez a három pozíció intézményes szinten nem egyeztethető össze, csak a tudás- és tapasztalatátadás szintjén. Például szociális munkásként sokat merítettem a kutatói tapasztalataimból, és viszont. Illetve fontosnak tartom, hogy a tudományos munkáim elérhetőek legyenek a gyakorlati szakemberek számára, ahogy én is olvasom mondjuk a *Tanodaplatform* írásait, vagy elmegyek egy részvételi akciókutatásra épülő színházi előadására. De a tudásátadás sem mindig egyszerű, főleg, ha az két különböző intézményes mező között történik. Emlékszem, milyen bonyodalmakat okozott, amikor a szociális cirkusz programot csináltuk az ifjúsági klubban, amit egy civil szervezet szakemberei csináltak projekt-pénzezből. Nem volt könnyű összeegyeztetni a program civil, projektlogikához alkalmazkodó flexibilis jellegét egy önkormányzati intézmény sokkal rigidebb, nehézkesebb működésével.

De a kutatói munkából szerzett tudások megosztása sem magától értendő feladat, ugyanis a tudományos mező Magyarországon egyre inkább professzionalizálódik, ami egyrésztől dicséretes, másrésztől viszont egyre kevésbé díjazza a mezőn kívüli tudásmegosztásokat. Egy egyszerű példával élve, ha elmegyek mondjuk egy, a témámhoz kapcsolódó civil szervezet workshopjára, hogy ott megosszam a kutatásom eredményeit, azt a munkahelyemen nem fogják releváns teljesítményként elszámolni, mert ott szinte csak a szűk tudományos közegnek írott, angol nyelvű folyóiratcikkek számítanak. Szóval a pozíciók közötti mozgás nem egyszerű feladat, külön erőfeszítést igényel, mert nagyon kevés az olyan intézményesített gyakorlat, amelyeket követni lehetne.

Visszatérve az eredeti kérdésre, az én pozícióm tehát jelenleg alapvetően egy „hagyományos” kutatói pozíció, ebben szocializálódtam és ebben mozogok ott-honosan. Kisebbségi megszokásokkal több, mint 20 éve foglalkozom roma témájú kutatásokkal, ez elég hosszú időtáv, hogy nyomon lehessen követni a társadalmi változásokat.

– Az elmúlt két évtizedben, amióta hivatásszerűen ezzel foglalkozol, mik voltak azok a legfontosabb társadalmi változások, melyek a magyarországi cigányság helyzetét befolyásolták, alakították?

Sok jelentős változás történt. A 2000-es évek elején a vidéki cigány közösségek sokkal homogénebbek voltak a társadalmi helyzetüket tekintve. Ez azért is lehetett így, mert az államszocializmusból megörökölt asszimilációs paradigma sokkal erőteljesebben működött.

Ez azt jelentette, hogy a társadalmi felemelkedés többnyire együtt járt a cigányság „elhagyásának” a kényszerével, vagyis, ha valaki belépett egy alsó-közép vagy középosztálybeli pozícióba, új környezete hajlamos volt nem cigánynak tekinteni többé, szemet hunyni a cigány származás felett, mintha az eleve szégyenletes lenne. Maga a felfelé törekvő roma ember is igyekezett elválni az etnikai kötődéseit. Ez ma már sokkal kevésbé van így, kisebb városokban és falvakban is találkozni olyan vállalkozókkal, fodrászokkal, eladókkal, óvónőkkel, ápolónőkkel, akik cigánynak vallják magukat és sokszor élő kapcsolatuk van a közösséggel is.

Hogy ez a pozitív változás minek köszönhető, az egy szintén bonyolult kérdés, de a civil szervezetek több évtizedes jelenléte biztosan hozzájárult, ami szintén egy szélesebb strukturális változás következménye. Az asszimilációs paradigma a teljes foglalkoztatottsággal együtt járt az államszocializmusban, a cigányság proletarizációjának része volt egy erősen munkaerőhiányos időszakban. A rendszerváltás nagyon negatív következményekkel járt a romák többsége számára, rengetegen veszítették el a munkájukat, tehát az asszimilációs paradigma alapjai rendültek meg. Ugyanakkor az etnikai alapú szerveződés többé nem ütközött politikai akadályokba, sőt forrásokhoz való hozzáférést is jelenthetett adott esetben. Helyi szinten az a változás, hogy a cigány identitás erőforrásként és nem csak stigmaként érzékelhető, sokféle módon jelent meg, nemcsak a civil szervezetek megjelenésében, hanem például a különböző egyházi közösségekben, vagy a roma önkormányzatok tevékenységében is. Bár elsőre jelentéktelen eseményeknek tűnhetnek, de egy falusi roma nap, vagy a 2000-es évek elejétől zajló tehetségkutatók roma versenyzői, vagy a roma rap megjelenése mind-mind ebbe az irányba hatottak. De ez csak egy utólagos perspektívából rakható össze, ez egy hosszútávon zajló folyamat. Fontos mondani, hogy sokszor az aktuális perspektívából nem látható, hogy egy esemény vagy jelenség milyen nagyobb folyamat része, így a hatása is csak nehezen felmérhető. Például a 2000-es évek legelején ez az irány még alig volt érzékelhető helyi szinten, a civil jelenlét sem volt olyan erős, vagy legalábbis nem érezte hatását.

Aztán a 2000-es évek vége felé alapjaiban változott meg a helyzet. A belpolitikai és a gazdasági válság következményeként olyan társadalmi feszültségek robbantak ki, melyek a cigányságot erőteljesen érintették, mivel ezek a feszültségek és sérelmek a cigány-tematikán keresztül beszélődtek el a többség részéről. Hogy hogyan és miért vált a cigányellenesség a rendszerkritika nyelvévé a vidéki Magyarországon, arról Szombati Kristóf (2018) könyvét érdemes elolvasni. A szélsőjobb előretörése nagyon erős hatással volt a helyi cigány közösségekre is, hiszen végképp nyilvánvalóvá vált, hogy az asszimilációs stratégia nem tartható, és egyre nagyobb igény lett a cigány identitás megélésére, akár egy helyi tanodában, egy kis egyház istentiszteletén, egy roma közösségi házban, vagy a zenén keresztül.

Mindezek mellett zajlott egy erős demográfiai átalakulás, aminek következtében kisebb településeken a cigányság egyre inkább láthatóvá vált, miközben az asszimilációs kényszer pont a láthatatlanságot követelte.

Ez a változás átalakította a cigányság helyét a lokális viszonyokban, például növelte politikai jelentőségüket, hiszen egyre több a roma szavazó. Félreértést elkerülve, az nem feltétlen a roma választók érdekeinek figyelembe vételét jelenti, hanem csak azt, hogy a helyi hatalomnak a roma szavazatok megszerzésére stratégiát kell kidolgozni, ami lehet represszív stratégia is. De egyre több a roma gyerek is az iskolákban, ha egy kisvárost nézünk, ez az oktatás minden szintjén megjelenik az általános iskolától, a helyi gimnáziumig. Ez öröndetes folyamat, de a roma diákok számának növekedése, főleg kisebb városokban, egyfajta aspirációs pánikot válthat ki a középosztálybeli és/vagy többségi szülőkből, vagyis elviszik ezekből az intézményekből a gyermekeiket. Ezzel nemcsak új kirekesztő mechanizmusok indulnak el, de a helyi oktatási rendszer is összeomolhat, hiszen nem tudja többé ellátni funkcióját, azaz a helyi osztályszerkezet újratermelését. Szóval az, hogy ez a demográfiai változás milyen következményekkel jár majd, nagyban függ a szélesebb gazdasági és politikai folyamatoktól.

Visszatekintve döbbenetes látni, hogy az ország gazdasági állapota milyen szinten hat a nyílt rasszizmus megjelenésére. A 2008-as válság utáni években a hátrányosabb helyzetű vidékeken minden a cigány témáról szólt, aztán a 2015-től kezdődő konjunktúrával mintha hirtelen visszaszorult volna a „cigánykérdés” relevanciája. Ez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy a rasszizmus eltűnt volna, hiszen az mélyen be van ágyazódva a társadalom legmélyebb szöveteibe. A 2015 utáni konjunktúra egy újabb fordulópontnak tekinthető, mivel a vidéki cigány népességet erősen érintette, a munkaerőhiány miatt elkezdhettek stabilabb munkahelyeken dolgozni, amire ilyen mértékben a rendszerváltás óta nem volt példa. Ez egy teljesen új helyzet, aminek a társadalmi következményei még ismeretlenek. Nem beszélve arról, hogy a konjunktúra évei véget érni látszanak, az infláció és az energiaválság megint új feszültségeket kelthet. Mostani kutatásomban pont ezekkel foglalkozom.

– A tudományos tevékenységében vannak olyan központi témák, amiken keresztül az előzőleg bemutatott változások következményeit vizsgálod?

A kutatásaim során az egyik központi témám a közmunka lett. 2015-ben voltam egy Tolna megyei zárványfaluban, ahol szinte mindenki közmunkás volt, ebből született is egy tanulmány (Kovai 2016). A kutatás során azt tapasztaltam, hogy helyi szinten ez a program, amely nagyon sok kritikát kapott a liberális és baloldali értelmiségtől, elég népszerű, és van egy integrációs ereje. És akkor elkezdtem vizsgálni, hogyan működik ez a program és mi okozhatja az elcsúszást az értelmiség és a helyi szint érzékelése között. Van egyfajta civil ethosz, amely egy autonóm, emancipatorikus, alapvetően az oktatás útján való mobilitásra ösztönző elképzelés, ami egy más ember- és társadalomképpel rendelkezik, mint a helyi viszonyokra építő közmunka, ahol a lokális kapcsolatokban otthonosan mozgó helyi szereplők alapvetően inkább a hierarchikusabb, informálisabb és biztonságkeresőbb viszonyok mozgatójában érdekeltek. Rátaláltam James Ferguson (2013) tanulmányára,

aki egy dél-afrikai példán keresztül mutatja be azt a folyamatot, hogy a hierarchikus, paternalista kulturális és társadalmi működés a kényszerek mellett milyen mozgásteret kínál fel az alacsonyabb státuszú lakosságnak. Ezt próbáltam alkalmazni a magyarországi közmunka vizsgálatánál, hogy bemutassam, mit nyújt ez a program és miért vált ilyen népszerűvé azokon a helyeken, ahol nem nagyon volt más lehetőség.

Ezek mellett az elmúlt években a vidéki tanoda programokat vizsgáltam a zsugorodó városok társadalmi kontextusában, hogy az ott jelen lévő fejlesztő projektek során miként alakultak a célcsoport és a szakmai stáb közötti egyeztetési folyamatok.

Jelenleg pedig azzal foglalkozom, hogy a gazdasági konjunktúra hogyan hat a cigányság osztályhelyzetére, főként vidéki terekben. Egyfajta alsó-középosztályosodási folyamat indult meg a romák bizonyos rétegeiben, főként a munkaerőhiány, a demográfiai átalakulás és az újraparosítás következményeként. Azt nézem meg, hogy ez a folyamat hogyan alakítja át a helyi társadalmat és milyen hatással van az egyénre. Ez a kisléptékű társadalmi mobilitás az ún. „mélyszegénységből” az alsó középosztályba még kevésbé kutatott, szemben a nagy léptékű mobilitással, amit már sokan vizsgáltak.

– A tudományos kutatások sokszor tesznek láthatóvá olyan összefüggéseket, problémákat, amik a helyben dolgozó civil szervezetek működésével, hatékonyságával kapcsolatosak. Szerinted ezeknek a kutatásoknak van hatása akár a helyi, akár az országos civil szervezetek és aktivista csoportok működésére, van egyáltalán kapcsolat a két terület szereplői között? Van olyan tapasztalatod, amit fontosnak tartasz és mindenképp megosztanál?

Igen, van ilyen. Például a tanoda programok vizsgálatánál egy olyan megközelítést alkalmaztam, amire külföldi szakirodalmakban találtam rá (Ferguson 1994; Mosse 2005). Ezek azért tetszettek nagyon, mert segítenek kihúzni a méregfogát annak a destruktív kritikaiságnak, amely folyton azt vizslatja, hogy egy program mennyire termeli újra az egyenlőtlenségeket. Ez a megközelítés azt mondja, hogy mindenki, aki helyben végez valamilyen fejlesztői vagy aktivista tevékenységet, az szükségszerűen újratermeli a helyi viszonyokat és ezzel az egyenlőtlenségeket is, mert ha nem tenné, akkor nem is valósulhatna meg a program, hiszen a helyi viszonyok kilöknék magukból. Ilyen értelemben tehát le lehet számolni azzal a hamis illúzióval, hogy léteznek olyan programok, amelyek csak szubverzív jellegűek. Nincsenek ilyenek, egy program csak akkor tud megvalósulni, ha a helyi viszonyok részévé válik, egyszerre termeli újra és módosítja azokat, és pont ez a mozgás az érdekes, hogy mikor, miért, melyik történik, ami ráadásul sokszor kiszámíthatatlan. Szóval, ezt a felismerést szeretném megosztani, már csak azért is, mert gyakorlati szakemberként ez a tudás nekem is jól jött volna.

A tanodákról szóló cikkeimben (Kovai 2020; Kovai–Szóke 2021) azt mutattam meg, hogy melyek azok a külső kényszerek, amelyekbe a lokális civil szervezetek

és tanodák mindenképpen beleállnak azért, hogy egyáltalán létezhessenek. A kérdésem az volt, hogy ezeken a kényszereken belül hogyan hoznak létre szubverzív, vagyis a meglévő egyenlőtlenségeket kicsit elmozdító viszonyokat, vagy éppen ellenkezőleg, hogyan hozzák létre az egyenlőtlenségek új formáit, mert a kettő nem zárja ki egymást. A másik fő kérdés mindig az, hogy az adott szervezet tevékenysége hogyan része a nagyobb strukturális mozgásoknak, például az oktatás egyházasításának, vagy a civil szervezetek válságának. Azt, hogy mi a hatása egy civil szervezetnek, azt igazából úgy lehet feltérképezni, ha egy nagyobb strukturális rendszerbe helyezzük bele és azon keresztül vizsgáljuk meg, hogy milyen mozgásterük van. Ez a megközelítés lehetőséget ad arra, hogy a kritikai megközelítést egy nagyobb értelmezési keretbe ágyazva ne a legkisebb helyi szereplőkön, az egyéni szinten gyakoroljuk, hanem az őket befolyásoló strukturális szinten.

Tehát, amikor egyének tevékenységét vizsgáljuk, akik helyben aktívak és meghatározóak, akkor fontos megnézni azt, hogy ők honnan nőttek ki, milyen intézményrendszerbe ágyazódva tevékenykednek, milyen diszkurzív keretben vannak otthon, és a többi. Például az egyik tanodát, ahol kutattam, egy helyi roma nő működtette, akinek kisvárosi értelmiségiként voltak kapcsolatai a balliberális értelmiséggel és a társadalomtudományok körül szerveződő civil élettel a kilencvenes évektől kezdve. Ő egy roma munkáscsaládból jött, de a civil szervezeteknél tevékenykedő, főleg urbánus értelmiségi közegben szocializálódott helyi roma értelmiségivé. Ő az itt megtanult értékeket vitte tovább és képviselte a tanodában, amelyek elsősorban egy értelmiségi középosztálybeli habitusra jellemzőek. Ugyanabban a városban a másik roma civil szervezetet egy roma férfi vezeti, aki teljesen más mobilitási pályán fut, ennek megfelelően más értékeket visz tovább, más narratívákon és intézményeken keresztül. Ez a férfi szintén egy munkáscsaládból jött, akik alól kihúzták a gyárat. Ő a kisebbségi önkormányzatok világában találta meg a társadalmi mobilitás lehetőségét. Ez egy nagyon maszkulin világ, ahol az érdekképviselő az erőforrásokhoz való hozzáférés eszköze. A két szervezetet összehasonlítva azt vizsgáltam meg, hogy ezeket a helyben aktív szereplőket mi mozgatja, honnan szerzik az erőforrásaikat, és ezek milyen mozgástereket és kényszereket jelentenek számukra. Nagyon szépen láthatóvá vált, hogy van ez a két szereplő, akik közül az egyik egyfajta értelmiségi ethoszhoz és a civil szférához kötődik, míg a másik a nemzetiségi önkormányzathoz, amely inkább a pártpolitikához kapcsolódik, és ebből következőleg a két szervezet tevékenysége hogyan lesz más, milyen különböző ethosz mozgatja őket (Kovai 2020).

– A saját tereptapasztalataid alapján hogyan látod, az általad vizsgált civil szervezetek mennyire tudnak integratívan működni, vagy éppen fordítva, mennyire vált meghatározóvá számukra az etnikai alapú szerveződés?

Ez a kérdés pont ahhoz kapcsolódik, amiről az előbb beszéltem, hogy a helyi szervezeteknek kényszerűen be kell ágyazódnia a helyi viszonyokba. A tanodák példájánál maradva, azokon a helyeken, ahol erős az etnikai elkülönülés, nem igazán

tudnak nyitni, egyszerűen azért, mert helyben cigány-programként könyvelődnek el. Az elmúlt időszakban a gyereknevelés piacán olyan szintű versengés alakult ki, hogy egy tanodának például esélye sincs a nyitásra. Emellett nagy erőforráshiány is van, azok az intézmények, amelyeket én vizsgáltam, nem a nagy donoroktól kapják a pénzt. Ők mind kis halak, így nincs nagyon beleszólásuk a történésekbe, ma már például olyan szintű az oktatási szegregáció, hogy azzal végképp nem tudnak helyben mit kezdeni. Ugye, ahogy az oktatáskutatásokból tudjuk, az ún. „képesség szerinti szelekció” minden szinten áthatja az oktatási rendszerünket, ami valójában társadalmi helyzet szerinti szelekció, és mivel a romák a társadalom alsóbb rétegeiben felülreprezentáltak, így kialakul ez a masszív etnikai elkülönülés, a kapcsolódások egyre szűkülő lehetőségeivel. Ez a realitás, ezt egy civil szervezetnek felülről lehetetlen feladat.

Az egyik tanoda vezetője például megszervezte a költészet napját a helyi könyvtárban, próbálta meghívni rá a város iskoláit, ami eleve jelentős plusz munkát jelent, és végül egyedül egy német tagozatos iskolából jött el egy osztály. Ő helyben ennyit tudott tenni, és ez is hatalmas vállalás. A másik tanoda a cigánytelephez van közel, így oda is maximum azok a nem cigány gyerekek járnak, akik hasonlóan szegény környezetben élnek. Olyan szintű a verseny az oktatási intézményekért, hogy a már kicsit felfelé mobil cigány családok se veszik igénybe a tanodát, mert elsajátítják a helyi középosztály stratégiáit, amihez tartozni akarnak, így inkább fizetnek és keresnek valami más alternatívát. Annyira erős a stigma és az iskolák közötti verseny, hogy kényszerpályán tudnak csak mozogni ezek a helyi civil szereplők, ráadásul folyamatosan küzdeniük kell a túlélésért és a fennmaradásért, amibe a kifelé nyitás már nem fér bele.

– Az etnikai alapú szerveződés kapcsán az intézményrendszer magasabb szintjein komoly vita folyik a roma és pro-roma szervezetek szerepe, hatása és hitelessége kapcsán. Erős kritika fogalmazódott meg azzal kapcsolatban, hogy a pro-roma szervezetek hogyan járultak hozzá ahhoz, hogy a roma civil társadalom fejlődése nem a roma közösségekben történt, ami szorosán összekapcsolódik a politikai reprezentáció kérdéseivel, mint például: Ki képviselheti a cigányságot?, Ki határozhatja meg a politikai napirendet?, Hogyan és kik képviselhetik a civil szervezetekben a cigányság különböző értékeit, tapasztalatait? Szerinted ennek a vitának van hatása a helyi intézmények működésére, értékrendszerére? Mit tapasztalsz, mennyire van jelen ez a diskurzus a terepen?

Egyelőre azt látom, hogy ez a diskurzus ilyen formában nem csorog le az intézményrendszer magasabb szintjeiről a helyi szintekre. Helyben azok válnak láthatóvá és fontossá, amelyekben van erőforrás, illetve olyan intézményi struktúra van mögötte, amelynek segítségével alulról feljebb lehet kapaszkodni. És ez nem roma kérdés, hanem ez minden szegénységben élő, stigmatizált közösségben így működik. Ha az identitáspolitikához kötődő hangokra gondoltok, én úgy látom, ezek az intellektuális életben formálódtak egy diskurzussá, az akadémiai mezőben

és az intézményrendszerek felső szintjein, illetve a roma középosztály egy részénél. Azokban a közegekben, ahol én dolgozom, ilyen értelemben nincs roma középosztály, vagy elenyésző, ezért teljesen mások a stratégiák, inkább a helyi hierarchikus viszonyokhoz alkalmazkodnak. Szóval, ilyenkor mindig az a kérdés merül fel, hogy egy középosztálybeli roma aktivizmus mennyire tudja azokat képviselni, akik teljesen más társadalmi közegekben mozognak, mennyire tud saját osztályérdekein túllépni. Ez szintén nem roma kérdés, más aktivizmusok esetében ugyanúgy releváns.

Ebben a témában Pulay Gergőnek és Gagyí Ágnesnek (2018) van egy nagyon jó cikke, amiben azt mutatják be, hogy a cigánykutatók és az aktivizmus területén hogyan érhető tetten az a küzdelem, amely a cigány csoportok nevében és érdekében fellépő reprezentánsok pozíciója körül forog. Ők Bourdieu alapján azt mondják, hogy itt eleve egy törés történik, mivel azoknak, akik rendelkeznek annyi erőforrással, hogy belépjenek egy középosztálybeli közegekbe – bourdieui kifejezéssel élve „mezőbe” –, hogy a „cigányság képviselőjeként” jelenítsék meg magukat, a tétjeik ebbe a mezőbe helyeződnek, elszakadva azoktól, akiket elviekben képviselnek. Ez egy alap ellentmondás, ami teljes egészében nem feloldható.

– Ezek a reprezentációval kapcsolatos dilemmák mennyire vannak jelen az általad ismert helyi szerveződésekben? Van olyan tapasztalatod, ahol láthatóvá váltak a képvisellel kapcsolatos viták, és ha igen, milyen formában?

Úgy gondolom, a képviselő körüli viták a nagyobb szervezetekben jobban kijönnek, mert nagyobbak az erőforrásbeli különbségek. Nekem ezekről a szervezetekről kevés tapasztalatom van, nem is dolgoztam és nem is kutattam nagyobb civil intézményekben. Azok a szervezetek, amiket én vizsgáltam, nagyon kicsik, ahol informálisabbak a viszonyok, kisebb a szervezeti hierarchia, talán még fix fizetések is csak elvétve vannak, és ha vannak is, nagyon alacsonyok. De az osztályalapú etnikai hierarchia itt is jelen van. Egy civil szervezet létrehozásához és működtetéséhez tőke kell: kapcsolati, kulturális, gazdasági, tudásbeli stb., és minél nagyobb a szervezet, értelemszerűen annál több tőkére van szükség. És mivel viszonylag kevés roma származású ember rendelkezik ennyi tőkével – mivel egy elnyomott csoportról van szó –, jellemzően a nem romák vannak az intézményrendszer felső szintjein. Ebből aztán adódhat egy olyan konfliktus, hogy ha bekerül egy roma munkavállaló egy roma üggyel foglalkozó szervezetbe, akkor a szervezeti struktúrájának a legaljára kerül, kevesebb beleszólással, kevesebb fizetésért. Ez azért történik így, mert az adott szervezet része a társadalmi struktúrájának természeténél fogva, a szervezeti struktúra pedig mindig valamennyire leképezi a létező társadalmi viszonyok egyenlőtlenségeit. Ezért úgy tűnik, mintha a szervezet nem csinálna mást, mint újratermeli az egyenlőtlenségeket, hiszen a romák ugyanúgy az alsóbb pozíciókban kapnak helyet, mint a társadalomban. Ez így is van, mivel anélkül egyetlen szervezet sem létezne, hogy nem illeszkedik a fennálló hatalmi viszonyokhoz valamilyen szinten. Az osztályalapú etnikai hierarchia pedig Magyarországon annyira erős, hogy a legkisebb helyi szervezettől a nemzetköziig mindenki kényszerűen

alkalmazkodik hozzá. Viszont fontos látni a változásokat, ahogy azt is, hogy a változások sem feltétlen egyirányúak. A *Romaversitas* jó példa erre. A *Romaversitast* nem roma értelmiségiek hozták létre, aztán idővel fokozatosan átvette a roma értelmiség, amelynek a kinevelésében a szervezet munkálkodik. Tehát a szokásos etnikai hierarchiát sikerült felülírnia, hiszen romák lettek a vezetők, viszont az osztályalapú egyenlőtlenségekkel továbbra is számolniuk kell, mint minden középosztálybeli szerveződésnek, mert ezt egyszerűen nem lehet kikerülni. Tehát, ha azt kérdezzük, hogy a *Romaversitas* újratermelte-e az egyenlőtlenségeket vagy sem, akkor azt kell mondani, hogy ez nem egy eldöntendő kérdés egyetlen szervezet esetében sem.

A másik, amit fontos látni, hogy az is pozícióhoz kötött, hogy a szervezeteken belüli egyenlőtlenségek hogyan és mikor kapnak hangot, és egyáltalán kik azok, akik beszélhetnek. Szociológiai közhely, de mégis fontos magunknak elismételni, hogy az is erőforrás függvénye, hogy valakik mint egy csoport képviselői, megszólaljanak. Tehát azok, akik identitáspolitikai alapon követelnek nagyobb súlyt a roma szereplőknek a különböző intézményrendszerekben, eleve már hozzáférnek magához az identitáspolitikai diskurzushoz, tehát nagyrészt van kapcsolati tőkéjük, beszélnek nyelveket stb., azaz be tudnak szállni az erőforrásokért folytatott küzdelembe. Ez a küzdelem sem egy diadalmenet, sok konfliktust eredményezhet, és már létező vagy potenciális szövetségeket lehetetleníthet el. Azok a szereplők viszont, akik helyi szinten tevékenykednek és nincsenek ilyen erőforrásaik, más stratégiákkal igyekeznek az érdekeiket érvényesíteni, például jóban vannak a helyi polgármesterrel, vagy megtanulják az állami pályázatok logikáját.

Helyi szintről nézve a tőkeerősebb csoportok érdekképvisellete mindig egy olyan hatalommal bíró narratíva lesz, amely ha megjelenik a helyi viszonyokban, akkor ugyanúgy a saját logikáját fogja követni. A *Roma Activism* című kötetben (Becklvasiuc 2018) olvashatók nagyon jó esettanulmányok arról, ahogyan nagyobb strukturális erővel bíró diskurzusokat hirdető aktivisták elidegenednek a helyi kontextustól, mert nem képesek meghallgatni a helyi értelmezéseket és stratégiákat.

– A cigányság integrációjával, érdekképviselésével foglalkozó aktivistákkal és szervezetekkel szemben gyakran fogalmazódik meg éles kritikaként az általad is említett elidegenedés, miszerint nagyon nagy a távolság a kezdeményező és az általuk képviselni kívánt kezdeményezett csoport között. Mennyire érezhető ez a folyamat terepen, valóban ekkora a távolság a két csoport között? Szerinted milyen lehetőségek vannak ennek feloldására?

Attól függ, milyen szervezetekről beszélünk. Nem tőkeerős, kis helyi szervezetek kevésbé engedhetik meg maguknak ezt a távolságot, mert a létük függ attól, hogy valamennyire beágyazottak legyenek a helyi közösségbe. Nagyobb, főleg nemzetközi szervezetek esetében az ellenkező irány lehet a kényszerítő, hiszen nekik a nemzetközi intézményi mezőben kell mozogni, amelynek megvan a maga logikája, megvannak a saját tétjei, harcai, narratívái. A szereplőknek ezekben kell helytállni,

ha továbbra is hozzá akarnak férni a forrásokhoz és alakítani akarják a diskurzust. Az alsó szinteken lévők pedig mindig csak akkor fognak az adott intézménnyel és diskurzussal találkozni, amikor ez már van olyan erős, hogy helyi szintre is elérjen, és alakítsa a helyiek stratégiáit. Tehát, ez nemcsak távolság, hanem eleve egy egyenlőtlen viszony. Álmodozhatunk arról, hogy lesznek majd roma értelmiségiek, akik egyaránt otthonosan mozognak az EU-s bürokráciában és a borsodi roma-telep közösségében, vagy majd mondjuk Kazincbarcikán megszerveződik a helyi cigány szervezet, és majd Brüsszelben aszerint fognak döntéseket hozni, de ez soha nem lesz így, persze most szándékosan sarkítottam. Ezek akkora társadalmi távolságok, amelyeket lehetetlen bejárni, a szereplők viszont tudnak reflektálni a saját pozíciójukra.

Közben arról sem szabad elfeledkezni, hogy a részvételiség és a helyi igényekre építés ma már szinte normának számít a nagyobb projekteknél, az más kérdés, hogy az hogyan valósul meg. Márton Jocinak van erről egy nagyon jó írása a Mércén, hogy a részvételiség normává emelése valójában milyen nehézségekkel jár (Márton 2022). Helyi szinten én azt látom, hogy a „terep” szereplői mindig elkezdik a saját maguk logikája szerint használni a beérkező erőforrásokat és értelmezni a diskurzusokat, tehát az ún. „részvételiség” mindig megtörténik, csak nem reflektáltan és tudatosan. Egy másik elmélet, amit használtam a kutatásaim során David Mosse (2005) nevéhez kapcsolódik, aki nemzetközi fejlesztéseket vizsgált. Ő azt mondja, hogy nem a policy-n múlik az, hogy mennyire tud sikeresen megvalósulni egy fejlesztés, hanem a szereplők közti egyeztetési folyamaton. A helyi szereplők ugyanis mindig átértelmezik a projektek célkitűzéseit, sőt sokszor ignorálják is azokat. Az adott projektben dolgozók csak akkor képesek befolyást gyakorolni a helyi szintre, ha elképzeléseik lefordíthatóak az érintettek, a helyi célközönség saját szándékaira, ambícióira.

Tehát egy közös értelmezési keretet kell létrehozni, ami mindegyik fél számára ismerős, képes benne mozogni, megtalálja benne a saját drivejait. Nyilván megvan ebben az a veszély, hogy teljesen a helyi viszonyok logikája szerint fog működni a projekt, de ez az átértelmezés és ilyen módon a „részvételiség” mindig megtörténik.

Mosse (2005) pont a részvételiség normává válása kapcsán hoz egy számunkra is nagyon releváns példát, hogy a policy részvételiséget követelő gyakorlatai hogyan válnak paternalista viszonyokká olyan terepeken, ahol ezek a viszonyok a bejáratottak. Ez számunkra is nagyon ismerős jelenség vidéki terepeken. Ez nem azért alakul így, mert az adott projektben dolgozó középosztálybeli emberek ne lennének elég demokratikusak, vagy mert a „helyiek” képtelenek lennének a nem hierarchikus viszonyok megélésére, hanem, mert az osztályhierarchiát átjáró paternalista vagy klientalista viszonyoknak van egy nagyon erős funkciója és történetisége a társadalmi struktúrában, főleg vidéki terepeken. A másik kérdés az, hogy mit kezdjünk a részvételiség normája mögötti prekoncepcióval, mely szerint a hierarchikus, paternalista/klientalista viszonyok könnyen értelmeződnek eleve egyfajta antidemokratikus, meghaladni kívánt kapcsolódásként, ignorálva azok megélt tartalmait a közösség részéről.

Ezenkívül a részvételiség normája elfedheti az adott projektben tevékenykedők közt szükségszerűen fennálló egyenlőtlen viszonyokat, azt a hamis illúziót adva, hogy a projekt egyfajta béke szigeteként kívül áll a társadalmi struktúrán. Tehát a részvételiség normája csomó újabb kérdést felvet.

Mosse (2005) megközelítése azért is gyümölcsöző, mert a policyket meghatározó normákat – ami jelenleg a részvételiség – csak az egyik fontos tényezőként értelmezi a projektek folyamatában. Ő az egyeztetési folyamatra helyezi a hangsúlyt a különböző szintek és szereplők között, kezdve a donoroktól, a policyt kidolgozó szakértőkön és a helyi projektmunkásokon át a célcsoportig, amely egyeztetési folyamat során állandó módosulások történnek. Ez kutatói gyakorlatra átfordítva azt jelenti, hogy egy civil szervezet vizsgálatánál nem csak azt kell megnézni, hogy milyen volt például a szervezet oldaláról a policy, és az mennyire valósult meg hűen az eredeti elképzelésekhez, hanem azt is, hogy a helyi szereplők hogyan kezdenek el egyezkedni és hogyan alakítják át az eredeti elképzeléseket. Hol vannak azok a pontok, ahol az egyenlőtlen viszonyok újratermelődnek, mely pontokon van változás és miért. Mondjuk egy mikrohitelzési program esetében nem csak azt nézed, hogy az eredeti elképzelésekhez képest hány vállalkozás valósult meg és a hitel hány százalékát fizették vissza, hanem azt is, hogy a donorkok és a szakértők érdekei hogyan találkoztak vagy ütköztek össze, vagy a szervezet és a helyi szereplők találkozása hogyan és milyen irányokba módosította a programot.

– Ahogyan azt az előzőleg megosztott tapasztalataid is alátámasztják, a különböző szinteken és mezőkben dolgozók más-más elképzelésekkel és erőforrásokkal rendelkeznek, aminek következtében gyakran teljesen más stratégiai irányok és értékek mentén képzelik el a helyi szerveződések, fejlesztési projektek megvalósítását. Te látsz arra lehetőséget, hogy rövid- vagy középtávon ezek olyan formán összehangolódnak, hogy helyi szinten képesek legyenek a valódi igényekre és problémákra reagáló pozitív változásokat elindítani?

A különböző szintek mindig összekapcsolódnak, a kérdés az, hogy hogyan. Ami szerintem fontos, az egyfajta társadalmi önismeret,³ akár aktivisták, akár kutatók vagyunk, vagy civil szervezetnél dolgozó szakemberek. A társadalmi önismeret alatt azt értem, hogy reflektálunk a pozíciónkra, tudjuk, milyen kényszerek között mozgunk, akár a saját percepcióinkat illetően is. Ha például egy aktivista vagy egy szervezet nagyon nagy célokat fogalmaz meg, azzal túl nagy ágenciát ad az egyénnek és a szervezetnek, miközben a társadalmi struktúra a meghatározó. Még ha az egész struktúrát is szeretnénk megváltoztatni, mégis konstruktívabb alázattal elfogadni, hogy mi az, amit ebben a strukturális keretben meg lehet valósítani, mert így könnyebben örülünk a kisebb részeredményeknek, ami nagyon fontos, mert ezekben a szakmákban nagyon nagy a kiegész veszélye. Nekem a helyi szereplőkkel kapcsolatban van egyfajta elfogultságom, őket ismerem, azon a terepen a mozgok otthonosan. Így számomra az már nagy eredménynek számít, hogy ha valaki egy szegregálódó településen például csinál egy tanodát, ahol a társadalmi felemelke-

dés és a cigány identitás nem áll kizáró viszonyban egymással és ez felszabadítóan hathat azokra a gyerekekre, akik mindenhol azt kapják, hogy választani kell a kettő közül.

A másik helyzet az, amikor egy kívülről érkező szervezet az ágenciát és a hatalmat túlzottan egy helyi szereplőnek tulajdonítja, jellemzően a polgármesternek.

Ez érthető, hiszen a helyi mélyszegény cigány közösség perspektívájából valóban ő lehet maga a hatalom, másrésztől viszont ő is csak a szélesebb, átfogóbb strukturális kényszerek szerint mozog. Ebből a szempontból nagyon tanulságos Szombati Kristóf (2018) már korábban is hivatkozott könyve, amiben az egyik fejezet azt mutatja meg, hogy az oktatási integrációt előmozdító közpolitika hogyan generált újabb szegregációs hullámot a vidéki Magyarországon a 2000-es években. És történt ez nemcsak a közpolitika hibái miatt, hanem azért, mert a lokális hatalmi viszonyok logikája éppen az ellenkező irányba fordította a közpolitikát. A könyv azt mutatja be, hogy ez sem azért történhetett így, mert a helyi elit és középosztály esszenciálisan rasszista, hanem, mert a rendszerváltás óta halmozódó társadalmi problémák etnikai feszültségben csapódtak le vidéken. Persze tudom, hogy kvázi lehetetlen egy civil projektnek minden helyi szereplőt megszólítani és becsatornázni a munkájába, de azért érdemes egy szélesebb perspektívából ránézni akár az ellenségesnek tűnő helyi hatalom kényszereire is.

A harmadik, amit még szeretnék hangsúlyozni, hogy ugyan nagyon más, mint a civil szervezetek világa, de ha a helyi szerveződések nézzük, nem szabad kihagyni a politikai klientelizmus világát, vagyis azt, hogy a Fidesz, mint állampárt, hogyan szerzi meg a saját helyi grassroots szövetségeseit. Nem példálózni akarok, hogy a Fidesz mennyire jól csinálja, de azt látni kell, hogy a sikerük egyrészt abban is áll, hogy egy létező szervezeti struktúrát integráltak be: a kisebbségi önkormányzatokat. Az országos és megyei szintű roma önkormányzatok szervezeteit az a logika működteti, hogy ki és mennyi szavazatot hoz, vagyis hányan állnak mögötte a közösségből. A szavazatszerzés képessége legitimálja a szereplőket, és ez nagyon egyszerűen át tudott fordulni a helyi vagy országos politikai logikába, hogy ha én hozok szavazatot a polgármesternek, akkor ő képviseli majd a mi érdekeinket. Nyilván, hogy a „mi” az pontosan kiket is jelent, az folyamatosan csúszkál.

Ez a logika és habitus teljesen más, mint a civil szervezetek világában. Itt az érdekek mentén való döntés mindig nagyon explicit és maga az érdek is sokkal megfoghatóbb, azonnali szükségleteket jelent. Helyi szinteken a politikai klientelizmus és a civil fejlesztés szervezetei és ethosza egyszerre van jelen, pedig ezek nagyon különbözőek, más logikával, más értékrenddel, más intézményi és diszkurzív kerettel rendelkeznek, mégis helyi perspektívából ezek összefolyhatnak.

– Szerinted milyen szempontok figyelembevételére alapján érdemes az integrációs célú civil kezdeményezések hatásvizsgálatát elvégezni? E szempontok mentén az elmúlt időszakból mi volt számodra a legnagyobb hatással bíró, a leginkább pozitív irányba ható kezdeményezés a magyarországi cigányság ügyében?

Nehéz kérdés, de Setét Jenőnek az *Ide tartozunk* népszámlálási kampányát mondanám. Egyrészt azért, mert azóta eltelt annyi idő, hogy lehet látni a hatásait. Másrészt, mert eleve szerencsés kezdeményezés volt, hiszen viszonylag konkrét, megfogható feladatkörrel be lehetett vonni helyi embereket a roma közösségek-ből. Harmadrészt pedig azért, mert egy hosszabb folyamat része volt, ami az asszimilációs paradigma lassú felbomlását jelentette. Beszéltem már az asszimilációs kényszerről, aminek a lényege az, hogy akkor tud előrébb jutni az ember, ha maga mögött hagyja a cigányságát, ami egy szegyénteljes dolognak tételeződik. Az *Ide tartozunk* esetében azt láttam, hogy a társadalom sok szintjén megmozgatja az embereket, a roma témában aktív fővárosi értelmiségin át, a külvárosi, szegénységben élő srácokig, akikkel akkoriban dolgoztam, de a vidéki terepeimen is nagy aktivitást tapasztaltam ezzel kapcsolatban. Ez persze egy eseményhez kötődő, pontszerű kampány volt, de explicit módon kérdőjelezte meg a cigány–magyar etnikai hierarchia egyik évszázados alapját, az asszimilációs kényszert. Ezen kívül pedig az önszerveződés megtapasztalását adta olyan emberek számára, akiknek korábban ilyenben nem volt részük.

Összességében a 20 év tapasztalatai alapján azt mondanám, hogy az aktivitások hatását, legyen az civil, vagy bármi más, nehéz megítélni egy jelen idejű perspektívából. Az aktivitások társadalmi beágyazottsága is összetett, ennek megfelelően pedig hatásuk is váratlan fordulatokat vehet. Ez függ a globális gazdaság alakulásától, az állami politikai rendszereken át, egészen addig, hogy a helyi szereplők mely gyakorlatokban találják perspektívát. Például a 2000-es évek elején nem gondoltam volna, hogy az asszimilációs paradigmában élen járók lesznek a helyi roma közélet legaktívabb szereplői abban a faluban, ahol kutattam, de így történt. Persze akkor még fiatal kutató voltam és nem ismertem jól a szakirodalmat. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mindegy, mit csinálunk, csak azt, hogy még egy nagyobb civil szervezet is csak egy kis pont a rendszerszintű folyamatokban. Viszont „kis pontként” is megvan a rendszerben a saját pozíciónk, az ebből fakadó habitusunk, érdekeink, értékeink, amelyekre reflektálva talán el lehet kerülni a nagyobb hibákat.

Irodalom

- Beck, Sam–Ivasiuc, Ana (Eds.) (2018): *Roma Activism: Reimagining Power and Knowledge*. New York: Berghahn Books.
- Gagyai Ágnes–Pulay Gergő (2018): Szolidaritás, reprezentáció és képviselő a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban. *Replika*, 104., pp. 81–99.
- Ferguson, James (1994): *The Anti-Politics Machine: "Development", Depoliticization and Bureaucratic Power in Lesotho*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ferguson, James (2013): Declarations of dependence: labour, Personhood, and Welfare in Southern Africa. *Journal of Royal Anthropological Institute*, (19.), 2., pp. 223–242.
- Kovai Cecília (2016): Önellátó függőség: A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In: Kovács Katalin (Szerk.): *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum. pp. 137–160.

- Kovai Cecília (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan.
- Kovai Cecília (2020): Egy „elképzelt középosztály” és a lokalitás „valósága”. Tanodák mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, 30., (2.), pp. 72–95.
- Kovai Cecília–Kovai Melinda–Mészáros György–Neumann Eszter (2021): Szocioanalízis, avagy játék a társadalmi egyenlőtlenségekkel. *Fordulat*, 28., pp. 102–125.
- Kovai Cecília–Szőke Alexandra (2021): A „siker kovácsai”: a Biztos Kezdet gyerekházak és a tanodák intézményesülésének dilemmái. *Tér és Társadalom*, 35., (4.), pp. 166–189.
- Márton Joci (2022): Akiket az égvilágon senki nem kérdez meg jól: a részvételiség csapdái. *Mérce*, 2022. október 19. <https://merce.hu/2022/10/19/akiket-az-egvilagon-senki-nem-kerdez-meg-jol-a-reszveteliseg-csapdai/>
- Mosse, David (2005): *Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice*. London: Pluto Press.
- Szombati, Kristóf (2018): *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. New York: Berghahn Books.

Jegyzetek

- ¹ A beszélgetésben elhangzott kutatásokat az NKFIH támogatta és támogatja. A jelenleg zajló kutatás címe: *Mobilitási stratégiák és gazdasági ciklusok: hátrányos helyzetű roma népesség mobilitási stratégiái* (FK 138422).
- ² A Helyzet Műhely egy baloldali, kritikai társadalomtudósokat tömörítő csoport, aminek a hivatása, hogy a közép-kelet-európai helyzetet a saját jogán, az erre a társadalmi kontextusra kialakított fogalmak mentén értelmezze.
- ³ Lásd ennek kapcsán: Kovai Cecília–Kovai Melinda–Mészáros György–Neumann Eszter (2021): Szocioanalízis, avagy játék a társadalmi egyenlőtlenségekkel. *Fordulat*, 28., pp. 102–125.

„NEM LEHETSÉGES AZ ORSZÁG INTEGRÁCIÓJÁT VAGY SZOCIÁLIS FELEMELKEDÉSÉT JEANNE D'ARC-OKTÓL VÁRNI”

BESZÉLGETÉS BÉRES TIBORRAL, AZ AUTONÓMIA ALAPÍTVÁNY PROGRAMFELELŐSÉVEL

■ Béres Tibor több évtizede dolgozik a civil szektorban a romák integrációját elősegítő programokon. A hosszú évek során terepmunkásként, kutatóként és fejlesztési szakemberként is tevékenykedett. Beszélgetésünk során az integrációs célú programok kudarcairól és annak okairól, a jelenlegi támogatási rendszerek problémáiról, a terepi jelenlét fontosságáról és annak kihívásairól, valamint a gádzsó, pro-roma szervezeteket érő kritikák létjogosultságáról kérdeztük.

– 1990-ben jött létre az Autonómia Alapítvány, aminek közel 28 éve vagy a munkatársa, így szinte a szervezet teljes fejlődési folyamatának aktív szereplője voltál. A kilencvenes évek közepén, amikor csatlakoztál a szervezethez, hogyan láttad annak akkori működését, mik voltak a legnagyobb kihívások ebben az időszakban és mi volt a te feladatod?

Az Autonómia Alapítvány Bíró András kezdeményezésén alapult és azokon a módszertani elképzeléseken, amiket külföldről hozott. A szervezet kezdeti tevékenysége a rendszerváltást követő jogi, gazdasági és társadalmi állapotokra reagált. Ezt azért nagyon fontos kiemelni, mert ami abban az időszakban Magyarországot jellemezte, az nagyon más volt, mint amit most látunk. Gondoljunk például a jelenlegi túlszabályozott jogi környezetre, ami a civil szervezeti működés szempontjából is meghatározó. A kilencvenes években még nagyon más konstrukciókban lehetett finanszírozni a lokális projekteket és gyakorlatilag nem is lehetett vidéken találni bejegyzett civil szervezeteket, hiszen az egyesülési törvény is csak 1989-ben lépett hatályba, a vidéki közösségeknek pedig idő kellett ahhoz, hogy ezzel a lehetőséggel

élni tudjanak. A rendszerváltással az emberek nyakába nem csak a szabadpiac, a pénzügyi és vállalkozói függetlenség szakadt, hanem az ezzel járó pénzügyi fegyelmre vonatkozó elvárások is. Mindebből az is következik, hogy gyakorlatilag azt a pénzügyi fegyelmet, amit ma triviálisnak gondolunk, azt akkoriban nem lehetett elvárni. A kilencvenes években az alapítvány által teljesen újszerű módon elindított támogatási programok során mindezekkel együttesen kellett megbirkóznia azoknak a helyi roma közösségeknek, akiket az Autonómia finanszírozott. Amikor 1995-ben belecseppentem a szervezet működésébe, akkor kellett valamiféle normatív rendjét kialakítani a támogatási rendszernek, hogy legyen egy követhető és számonkérhető útja a kiosztott támogatásoknak.

Az Autonómia úttörő volt az egész támogatási rendszer kialakításának tekintetében Magyarországon. Ez a kezdetekben általában úgy történt, hogy a támogató kifizette a támogatottat és elmondta, hogy tessék, itt van a pénz, ebből vegyél tíz facsemetét és két ásót, és egy következő alkalommal megnézte, hogy mi valósult meg mindebből. Ez volt az elszámolás rendje. Ezt kellett '95-ben egy, a már a maihoz hasonló pályázatadási és elszámolási rendszerré alakítani, és innentől datálódik az is, hogy az Autonómia miért lett annyira más, mint a jelenleg megszokott, pályázatadási is foglalkozó szervezetek. Mi a támogatást és a pályázatos rendszert mindig partnerségi viszonyban képzeltük el. Nem csak addig tartott számunkra a támogatói tevékenység, amíg odaadtuk a pénzt és utána lenyomtuk mind a szakmai, mind a pénzügyi felelősséget a támogatottakra, hanem velük együtt valósítottuk meg az elejétől a végéig a programokat. Ezt a hozzáállást a mai napig rettentő módon hiányoljuk a rendszerből, ugyanis mind országosan, mind nemzetközi szinten azt látjuk, hogy a felelősséget folyamatosan a minél lentebbi szintekre hárítják.

– Az Autonómia a kezdeti időszakokban leginkább gazdasági projektek megvalósításán keresztül gondolta el a cigány közösségek integrációjának lehetőségét. Az erre az elképzelésre építő fejlesztési programok közül te is jónéhányban dolgoztál. Ezekkel a projektekkal kapcsolatban mik voltak a tapasztalataid? Mennyire látod ma működőképesnek ezt az elgondolást és az erre kialakított támogatási/hitelezési szisztémát?

A kertészeti programot 1996-ban én kezdtem el vezetni, de már előtte is futott a program. Ebben az időszakban helyi gazdasági projekteket, jobbára agrár-projekteket támogattunk, amelyek viszonylag kis léptékű ügyek voltak. Ezt a típusú elképzelést örököltük meg Bíró Andrásztól, ugyanis neki az volt az ideája, hogy ezen projektek által a részt vevő roma közösségek autonóm közösségekké fognak válni. A közgazdasági szakirodalomra építve azt az elképzelést modellezték a programjaink, miszerint az autonómiához a gazdasági önállóságon keresztül vezet az út. A hosszú évek során azonban szembe kellett azzal nézni, hogy ez az elmélet a fejlődő országokban elképzelhető, de Magyarországon teljesen más a helyzet. Ez az ország egy öszvér, mutáns ország abban a tekintetben, hogy van egy túlfeljuttatott állam, van egy valamiféle nyugatos piaci logika és emellett pedig egy ehhez felőni

nem tudó vidéki társadalom, amely nem képes versenyképesen beszállni a tranzakciókba. Ezt még bonyolítja, hogy a vidéki Magyarország tehetetlensége mára teljesen konzerválódott, amihez hozzájárult az elmúlt 30 év kiszámíthatatlansága és a vidéken is elképesztő mértékben jelen lévő morális és pénzügyi korrupció.

Mindezek alapján viszonylag gyorsan beláttuk, hogy ezekből a nagyon pici gazdasági projektekből, ahol például jó esetben megtermelnek annyi krumplit vagy borsót a támogatottak, ami picivel több annál, mint amit a család el tud fogyasztani, abból még nem lesz piacgazdaság. Figyelembe véve a gazdasági fenntarthatóságát ennek az elképzelésnek, kicsit leegyszerűsítve az látszott, hogy ha ezeket a terményeket megvásárolják a támogatottak a közeli szupermarketben, akkor jóval olcsóbban kijönnek, mint a finanszírozott módú termeléssel. Mindemellett azzal is sokáig áltattuk magunkat, hogy azok a képességek, amelyek a projektek végrehajtása során kialakultak ezekben a közösségekben, azok legalább ott maradnak helyben és hosszú távon konvertálhatóvá válnak. Ez sok helyütt talán igaz is volt, de az egy mélyebb analízist igényelne, hogy megnézzük, vajon a képességek és tudások a projektek nélkül is kialakulhattak volna.

A kezdeti időszakban a pályázati rendszerünk úgy nézett ki, hogy volt egy felső határ, a mindenkor 10 ezer dollárnak megfelelő forint. Ez azért alakult így, mert akkoriban főleg az Egyesült Államokból érkezett a projektjeink finanszírozásához szükséges forrás. Ideális esetben a kiadott támogatásnak az 50 százaléka volt a visszatérítendő, kamatmentes támogatás, a másik 50 százalék pedig a vissza nem térítendő, ezektől az arányoktól egyedi esetekben néha eltértünk. A visszafizetések tragikusak voltak és sok peres ügyünk lett, ami rettenetesen nyomasztó volt számunkra is.

Az Autonómia mindig is műhelyként definiálta magát és a kilencvenes évekre úgy tekintettünk, mint a kísérletezés időszaka. De ez a kísérletezés morálisan megterhelő volt számunkra, mert ha rossz egy támogatási rendszer, az a legritkább esetben a támogatottak felelőssége. A támogatási rendszerből fakadó hibákat nagyon-nagyon nem tisztességes leverni a támogatottakon, és ebbe volt, hogy mi is beleestünk. Ahogy a banki szektor is kihelyez egy-egy megfontolatlan hitelt, aminek a terhét nagy-nagy előszeretettel tolja rá a hitelezettek, ugyanez a módszer gyakran működik a támogatást osztó szervezetek esetében is. Ha mi például támogatást vagy hitelt adunk, és az nincs kidolgozva, vagy nem megfelelő a kiválasztás rendszere, mert például olyanoknak adunk, akiről lehet tudni, hogy nem lesznek jó hitelezettek, az sohasem az ő felelőségük és morálisan nem megengedhető, ha utána bepereled őket, mert nem tudják visszafizetni a kölcsönt. Ezt mi később tanultuk csak meg a saját kárunkon, és ennek hatására körültekintőbb eljárással sikerült elég szép arányú visszafizetéseket elérnünk a programok végére.

Mindehhez még hozzátartozik az is, hogy a kezdeti időszakban, amikor ezeket a támogatásokat futtattuk, akkor valami elképesztő pénzhiány volt azokban a közösségekben, és tulajdonképpen csak mi voltunk jelen támogatóként, illetve a Soros Alapítvány pályázati rendszerben osztott még forrásokat.

Mára már megváltozott a helyzet, mindenki pályázatokat ír ki, és nagyon izgalmas szakmai kérdéssé vált, hogy ennek van-e értelme. Véleményem szerint egyáltalán nem magától értetődő, hogy bizonyos fejlesztési forrásokat pályázati rendszerben kell allokálni, sőt, van, ahol ez kifejezetten kontraproduktív. A támogatás-menedzsment egy szakma, amit soha nem tekintettek annak. E helyett direktívák vannak, amiket olyan személyek és szervezetek alkotnak meg, akiknek általában se tudásuk, se tapasztalatuk nincs a célcsoportról és a feladról, amit finanszírozni kellene. De visszatérve a kilencvenes évek saját szervezeti tapasztalataihoz, összességében az mondható el, hogy szinte egyedüli szervezatként ezen a területen éltünk az autonóm döntések lehetőségével és viseltük is ennek a terhét, például azokban az esetekben, amikor nem jöttek vissza a pénzek, vagy nem olyan hatásúak voltak a programok, mint ahogyan azt elképzeltük. Rövidesen beláttuk, hogy ez a konstrukció rossz és ennek hatására alakult át a rendszerünk a kétezres évek elejére.

– A partnerséget a legtöbb civil szervezet kulcsfogalomként használja az integrációs célú tevékenységeinek bemutatásakor. Ti mit értetek partnerség alatt? Milyen terepjelenlét szükséges a valódi partneri viszony kialakításához és mik azok a tényezők, amelyekre a helyi jelenlét során a leginkább érdemes figyelni?

Amikor mi forrásokat kezelünk – pontosabban kezeltünk, mivel az ismert politikai okok miatt ez már inkább a múltunk része –, az alapvető, hogy a helyszínen megnézzük, mi a valóság, milyen közegben kellene a fejlesztésnek megvalósulnia.

A kilencvenes évek végétől az egész szektort eluralta a pályázatírói szakma. A pályázatírók meg ugye távolról írnak boldog-boldogtalannak fejlesztési pályázatokat, és maximum csak egyszer vannak terepen, amikor kiszámlázzák a díjukat. Számunkra az egy irányelv, hogy a fejlesztési pénzeket fejlesztési projektekre kell fordítani és nem íróasztalon összegányolt, egyébként zseniális szövegekre. Volt olyan időszak, amikor bizonyos irodáknak a szófórdulatait szótagszámra pontosan ismertük, amit *ctrl+c–ctrl+v* használtak különböző pályázatokban, hasonlóan ahhoz, ahogy manapság a helyi esélyegyenlőségi programok születnek.

Az Autonómiában azt gondoljuk, hogy a pénz, amit támogatásként adunk, az csak a fele a sikernek, a befektetés másik felének a támogatottól kell jönnie, ugyanis ha ő nem tesz bele kapacitást, elköteleződést – ami éppúgy tőke –, ugyanúgy nem fog történni semmi. Mindkét félnek a sajátjának kell gondolnia a projektet, mert e nélkül csak egy bürokratikus folyamat lesz az egész. Másrésztől meg nekünk mint pénzkezelőnek feladatunk is, hogy sajátunknak érezzük a projektet és felelősséget vállaljunk azért, ami a befektetett pénzzel történik, és ennek biztosításához minden esetben jelen kell lenni a támogatott projektek helyszínein is.

A saját programjaink monitorozása nagyon fontos számunkra, sok értékelést csinálunk, és ha van rá keretünk, erre külsőket kérünk fel. Emellett nagyon fontos, és talán ez a legnagyobb különbség köztünk és a többi szervezet között, hogy rettentően önkritikusak is tudunk lenni. Hiszünk abban, hogy amit elrontottunk,

abból tanulni kell és más is tanulhat belőle. Ez utóbbi sajnos kevésbé működik, mert ugyanúgy elkövetik más szervezetek ugyanazokat a hibákat, amiken mi már túlestünk. Erre kiváló példa, hogy éveken keresztül szenvedtünk a mikrohitel adaptációjával, és többször elmondtuk a tapasztalatainkat, miszerint az úgynevezett *bangladesi modell*, amit a Grameen Bank finanszírozott, az nem fog Magyarországon működni. Ennek ellenére a külföldi donorok nyomták, hogy ezt kell csinálni és természetesen azok a projektek, amik elindultak, rendszerint be is dőltek, mert a befektetett pénzt ellopták, vagy lefolyt a Dunán bármiféle fejlesztő hatás nélkül. Magyarországon a mikrohitelzés azért nem tud működni, mert a harmadik világhoz képest egyrészt a jogi környezet túlszabályozott, másrészt hiányzik az ott meglévő társadalmi szolidaritás, harmadrészt pedig – nagyon nehéz erről politikailag korrekt módon beszélni és nem is teszi meg senki – a magyar társadalomnak van egy beteg viszonya a közpénzhez, ami a mélyszegénységben élőkre is jellemző. Fontos tapasztalat, hogy ez utóbbi teljesen igaz a támogatásokra is, bármilyen forrásból is származzon. Nincs meg az a pozitív viszonyulás a szerződésben foglalt kötelekhez, aminek akkor is meg kellene lennie, ha a szerződés nem szabályozza ezeket a kérdéseket nagyon alaposan. Helyette egy kifejezetten Robin Hood-os, vagy inkább Rózsa Sándor-os attitűd van jelen, ami abból a gondolatból táplálkozik, hogy a bankoknak, donoroknak a forrása a gazdag emberek pénze, amivel szabadon lehet bánni. Nekünk is nagyon sok ezt alátámasztó személyes tapasztalatunk van az elmúlt 30 évből. És még mielőtt valaki azt mondaná, hogy ez milyen rasszista hozzáállás, az nézze meg, hogyan működik a magyar vállalkozói rendszer. Ez nem etnikai vagy osztályalapú probléma, ez jelen van az egész társadalomban.

*– Több éven keresztül tanulmányoztad a mélyszegény környezetben jelenlévő üzso-
rázás működését és azt, hogyan alakult át ennek rendszere és módszerei a 2010-es
évekre, amikor a pénz mellett az élelmiszerral való visszaélés is megjelent.¹ Van
olyan tapasztalatod, hogy a civil szervezetek által érkező tőke kapcsán is hasonló
visszaélések történnek? Ha igen, szerinted mit lehet ez ellen tenni?*

Persze hogy vannak visszaélések, nekünk is volt nem egy olyan tapasztalatunk, amikor azt láttuk, hogy akit elkezdünk támogatni, az rögtön megpróbálja valahogyan konvertálni azt a tőkét, amit mi odavittünk. Ez azonban nem kapcsolódik az uzsora kérdéséhez, az egy másik társadalmi probléma.

A visszaélésekről szólva fontos néhány kérdést tisztázni. Az egyik kérdés, hogy annak az embernek, aki valamelyik programunk során a partnerünk lett, a megjelenésünk előtt milyen hatalmi pozíciója volt a településen, majd ennek összefüggésében meg kell vizsgálni azt, hogy mit tett vele a támogatás, jelenlétünknek és tevékenységünknek milyen hatása volt rá: mennyire volt már eleve hajlama arra, hogy inkorrekt módon járjon el, vagy épp a mi támogatásunk „korrumpálta”. A másik kérdés, ami még az előzőnél is fontosabb és még kevésbé megfogható, hogy milyen volt annak az embernek a lelke. Ez nem egy tudományos kategória, de a világ nem is írható le minden esetben tudományosan. Ezt az Autonomiánál úgy

szoktuk mondani, hogy mi azokat az embereket keressük, akiknek látjuk a tüzet a szemükben és – bármennyire is patetikusan hangzik – nem romlott emberek. Mindez nehezen kezelhető indikátorként, de mégis azt gondolom, hogy a mi munkánk szempontjából ez sokkal fontosabb bármelyik tényezőnél. Ha megtörténik a visszaélés, akkor az előbbieket figyelembe véve, az válik a legfontosabb kérdéssé, hogy hibáztunk-e a kiválasztás során és azért történt meg a baj, vagy azért, mert a jelenlétünk rontott a helyzeten, és annak következményeként alakult ki. Ha ez utóbbi, akkor van igazán elrontva a program.

Fontosnak tartom még egyszer kihangsúlyozni, hogy amit itt a roma közösségek kapcsán látunk, az éppúgy jelen van a többségi társadalomban is, ráadásul ez nemcsak az elmúlt évekre jellemző, hanem az egész jelenkori történelmünkre igaz. Emlékezzünk csak vissza az egzisztencia hitelre, meg a privatizációra, hogy az hogyan működött Magyarországon. A gondos TSZ-elnök gyakorlatilag hazatalicskázta a teljes földterületet és a hozzá tartozó gépparkot. Ez így működött mindenhol és ebből a cigányság teljes mértékben kimaradt. Ha valami földhöz is jutottak, nem voltak eszközeik annak művelésére. Amikor az Autonómia valamilyen projekt keretében vett például egy egyesületnek egy traktort, akkor azzal egy ideig művelték a közös földet, de egy idő után az elnök, akinek gyakran csak egyedül volt traktoros jogosítványa, elkezdett bérbe is dolgozni más helyeken. Inkorrekt ez a módszer? Az. Létrejött helyben egy cigány vállalkozó, ami részben a program célja volt? Igen. Ez volt a szándékunk? Nem. Jót tettünk ezzel a helyi társadalomnak? Nem biztos, hogy nem. Ezt a példát azért tartom fontosnak, mert pontosan megmutatja, hogy nincsenek fekete-fehér esetek.

Mindezeket megtapasztalva az évek során igyekeztünk sokkal jobban figyelni arra, hogy kivel működünk együtt. A civil szervezeteknek ugyanis ez a fajta választási jogköre és lehetősége megvan, amit szerintem érdemes használni. Ez persze számunkra már csak a múlt, hiszen ilyen típusú programjaink már hosszú évek óta nincsenek és talán nem is olyan a társadalmi közeg, hogy szükség volna rájuk.

– Az egy természetes folyamat, hogy a szervezetek életében vannak olyan projektek, amik végül kudarccal zárulnak, és ahogy azt említetted az Autonómiánál több esetben ti is a saját károtokon tanultátok meg, hogy mi az, ami működik, és mi az, ami nem. A fejlesztési programoknak a támogató szervezeteken túl van egy másik főszereplője is, maga a támogatott közösség. Egy-egy elbukott program során mi történik a célcsoporttal, illetve nektek van valamilyen stratégiátok az ilyen esetek következtében kialakuló károk enyhítésére?

Nagyon sok olyan történet van, ahol alighanem turbulenciát okoz a civil szervezetek jelenléte. Ezt a fajta negatív hatást, talán a szociális bolt példájával tudom a legérzékletesebben bemutatni, amivel kapcsolatban nekünk is van személyes tapasztalatunk, és több másik példát is láttunk, ahol különböző külső támogatásokból kezdték el ezt a tevékenységet. A szociális bolt mint elképzelés, teljesen szembe megy a piac- és a vidékfejlesztés logikájával. A kiinduló helyzet az, hogy

egy faluban van egy-két kisbolt, ami épp, hogy ki tudja tartani a fejét a vízből és ezt úgy tudja megtenni, hogy viszonylag magasabb áron adja a termékeit. Itt figyelembe kell venni, hogy egy kisbolt, amiben egyébként is kicsi a forgalom a település lélekszámából adódóan, soha nem fogja tudni árszabásában felvenni a versenyt egy élelmiszeráruház-lánccal. Ráadásul a működési költségeken túl, amit saját magának kell kitermelnie, sokkal magasabb beszerzési költségekkel is dolgozik, tehát mindebből egyértelműen az következik, hogy drágábban tud működni. Mit lát ebből a helyben élő? Kifizet néhány ezer forintot, hogy bemenjen a közeli nagyvárosba bevásárolni és ott minden sokkal olcsóbb, és ez alapján azt érzi, hogy a kisboltos csal és átveri. Majd jön a szociális bolt, ami külső támogatást használva képes időlegesen lenyomni az árakat. A kisboltos helyben nem tud ezzel versenyezni és végül hagyja az egészet és bezár. Viszont a szociális bolt csak addig képes működni, amíg érkezik elegendő külső forrás, és amikor elfogy a támogatás – ami minden esetben megtörténik –, akkor a szociális bolt is bezár és végül teljesen bolt nélkül marad a település. Ezután megjelennek a mozgó árusok, akik még a helyi kisbolthoz képest is magasabb árakon és sokkal kisebb választékkal működnek, vagy – erről írtam egy tanulmányt pár éve (Béres 2015) – a település lakosságának az igényeit az ún. boltocskázók szolgálják ki, akik tulajdonképpen uzsorások. El is neveztem ezt a tevékenységet az uzsora 2.0 verziójának.

A szociális bolt és az ehhez hasonló elképzelések azért nagyon érdekesek, mert megmutatják azt, hogy nem olyan nagyon könnyű pozitívan beavatkozni egy település életébe. Ezek többnyire mind jószándékú kezdeményezések, de ahogy a szociális bolt, éppúgy a szociális szövetkezet, vagy a különböző nagyigényű fejlesztési programok azért bukhatnak meg, mert nem veszik figyelembe a helyi gazdasági törvényszerűségeket, vagy a helyi ellenállás létezését, vagy a helyi társadalom szereplőit és működésüket. Az a tanulság, hogy a helyi jelenlétet, ami minden esetben egy beavatkozás, nagyon alaposan meg kell előre tervezni, a lehető legtöbb nézőpontot figyelembe véve. Utána pedig pilot-olni kell az elképzelést, nem rögtön nekiesni egyszerre több településnek, mint ahogy ez jelenleg a Máltánál, az ún. FETE-program esetében zajlik.

Mi az Autonómiánál a saját kárunkon tanultuk ezt meg és most már tudjuk, hogy minden esetben figyelembe kell venni a helyi dinamikákat, amik nem derülnek ki háttérdokumentumokból, mint amilyen a helyi esélyegyenlőségi program. Időt kell eltölteni a helyszínen és fel kell mérni azt, hogy milyenek a helyi hatalmi viszonyok, milyen a támogandó közösség, elfogják-e bírni a projekttel járó felelősséget, és a többi. Ez az egyik része, amivel be kell biztosítani a projektet, a másik meg az, hogy tudomásul kell venni, hogy bármilyen jelenlétnek és tevékenységnek következményei vannak és az ezzel járó felelősséget vállalni kell, amit legkönnyebben úgy lehet, ha aktív szerepet vállal benne az érkező civil szervezet is. Minden esetben, ha egy mélyszegény környezetben pénz jelenik meg, az konfliktusokat generál. Az Autonómiánál ezzel tudatosak vagyunk és mi beleállunk ezekbe a konfliktusokba, szerepet vállalunk a mediálásban és törekszünk arra, hogy ezeknek a konfliktusoknak a megjelenését minimalizáljuk.

Ugyanakkor, és talán ez a legfontosabb és ezzel kellene ennek a kérdésnek a tárgyalását kezdeni, nagyon nagy hiba volna többet várni a civil szervezetek által futtatott programoktól, mint amennyit azok valójában el tudhatnak érni. A magyar társadalom általános válságát, az intézményrendszerek teljes lepusztíttóságát, ami vidéken még jelentősebben jelen van, a magukra hagyott kistérségek problémáit nem tudja és nem is tudhatja egy civil szervezet által megvalósított fejlesztés megoldani. Azaz legelőször azt kell tisztázni, mielőtt bárki ilyesmibe kezd, hogy mi is a társadalmi szerepe, funkciója ezeknek a tevékenységeknek. Könnyen előfordulhat, és ezt látom ma, hogy ez a szerep az általános válságra adott „felületi kezelésben” merül ki, ami mindenkinek rossz.

– A szociális bolt példáján keresztül látszik, hogy egy-egy jószándékú kezdeményezésnek milyen káros, visszafordíthatatlan és nem tervezett hatásai keletkezhetnek egy településen. Bizonyos terepeken megszokott, hogy párhuzamosan több civil szervezet és csoport is tevékenykedik, amelyek gyakran teljesen különböző elképzelések és módszertanok mentén dolgoznak, ami még tovább bonyolíthatja a helyzetet. Mit gondolsz a különböző civil stratégiákról, módszerekről? Szerinted mire lenne ahhoz szükség, hogy a vágyott célok megvalósulhassanak és a lehető legminimálisabb károkozás történjen?

Nyilván vannak azok a szervezetek, akik teljesen felelőtlenül odarohannak egy településre és csak még nagyobb bajt okoznak, de vannak jó példák is természetesen. Az Autonómia bizonyos szempontból egy rossz példa, amiért van is lelkiismeretfurdalásunk. Nálunk a probléma abból adódik, hogy mi projektalapon működünk, ami azt jelenti, hogy nem tudunk egy hosszútávon is tervezhető együttműködést kialakítani a közösségekkel, hanem addig tudunk egy helyen maradni, amíg arra van forrásunk. Körülbelül 5 év a maximum, amit egy-egy közösségben jelen tudunk lenni, és azt látjuk, hogy ez talán arra elégséges, hogy megmozduljon valami, de tartós változást elérni ezeken a nagyon-nagyon rossz helyzetű terepeken ennyi idő alatt nem lehet. Ebből kifolyólag mi inkább *pilot*-olunk, tehát kipróbálunk módszereket és megnézzük, hogy azoknak milyen hatásai vannak.

Tőlünk eltérően vannak olyan szervezetek, amelyek folyamatos jelenlétet biztosítanak egy-egy közösségben, de szerintem az is problematikus. Egyfelől azért, mert néhány kivételtől eltekintve, mint az *Igazgyöngy*, az *InDaHouse* vagy a *Van helyed*, Budapesthez vagy a centrum-településekhez kötődnek, pedig az igazán nagy probléma általában ezektől a városoktól sokkal távolabb van. Másfelől meg nem lehet egy civil szervezettől elvárni, kiváltképp a jelenlegi finanszírozási környezetben és kormányzati szakpolitikák híján, hogy egymaguk húzzák ki ezeket a közösségeket a szarból. Ha most csak azokról a civilekről beszélünk, akik jól működnek – róluk szívesebben beszélek –, akkor látni kell, hogy ezeket fenntartani heroikus erőfeszítés, amit olyan személyek csinálnak, akik az egész életüket erre tették fel, ami senkitől sem elvárható. Ettől nehéz ezt szakmának tekinteni és ezért nehéz adaptációról, standardizálásról és hasonlókról beszélni. Egyszerűen nem

lehetséges az ország integrációját vagy szociális felemelkedését Jeanne D’Arc-októl várni. Az az ország, amelyik azt gondolja, hogy ez működni fog, az nagyon pofára fog esni: egy társadalom lelkét Jeanne D’Arc lehet, hogy fel tudja emelni, de a mélyszegénységből nem tudja kihúzni a szegényeket. Ez a komoly problémám azokkal, akik odamennek egy-egy helyre és gyakorlatilag ott élnek, amivel elképesztő hőstettet visznek véghez, de ettől nem fog változni semmi, legfeljebb néhány telepen az ezerháromszázból. Ráadásul azokat a módszereket, meg tapasztalatokat, amiket összegyűjtenek a tevékenységük során, azzal nem történik semmi, mert nagy ívben szarik rá a szakmapolitika. Tehát összességében ez így magasztos és gyönyörű, de féltő, hogy makroszinten teljesen hiábavaló.

– *Azt mondd, hogy senkitől nem elvárható, hogy egy-egy településen állandó jelenléttel, folyamatos szélmalomharcot vívva megpróbáljon helyi szinten változásokat elérni. A 2000-es években az Autonómiának volt egy Pakiv nevű képzési programja², ahol a résztvevőkkel szemben megfogalmazódott egy olyan követelmény, hogy a program végével menjenek vissza a saját településeikre és ott próbáljanak meg fejlesztő tevékenységet végezni a tanultak alapján. Az előző gondolattal összefüggésben te erről az elképzelésről mit gondolsz, mennyire volt reálisan elvárható a Pakiv-programnak ez a követelménye?*

A Pakiv-program arra a hiányra reagált, hogy mind a mai napig irgalmatlan nagy vákuum van a roma társadalomban az autonóm, fiatal értelmiség tekintetében. Az volt a célunk, hogy roma fiatalokat képezzünk, akik majd a program által a roma elit szerepének a betöltésére és vezetésére vállalkoznak. Ehhez több dologra volt szükség, amit a program során biztosítani igyekeztünk. Ilyen az intellektuális háttér, ami tudást, stabilitást és biztonságot ad. Elengedhetetlen a független egzisztencia, amit ösztöndíj formájában biztosítottunk 2–3 éven keresztül a támogatottaknak. Ezentúl kulcsfontosságú az angol nyelvtudás és a kiterjedt kapcsolatrendszer, hogy ne csak a hazai, hanem a nemzetközi szinten is jelen tudjanak lenni. Végül pedig egy erős roma identitás is szükséges. Itt kaptuk egyébként gádzsó szervezetként a legélesebb kritikát, miközben nagyon sok roma értelmiségi is részt vett a programban és az ösztöndíjasok is négy országból érkeztek, akik hozták a saját identitásukat és közösségi értékeiket.

A Pakiv részéről volt egy olyan elvárás, hogy a képzés után a közösen tanultakat alkalmazva kezdjenek el a saját közösségeikért dolgozni, de nem feltétlen az volt a követelmény, hogy menjenek vissza a falvakba – ráadásul többen nem is vidékről érkeztek –, hanem inkább az, hogy országosan töltsenek be az ügy kapcsán meghatározó pozíciókat. Az őszintén egy nagyon cinikus hozzáállás lett volna, hogy miután értelmiségi pályára állítunk fiatalokat, azt mondjuk nekik, hogy menjetek vissza, ahonnan jöttetek és váltsátok meg a világot. Lehet, hogy szükség lenne vidéken ilyen fiatalokra, de szerintem az is épp elég nagy siker, hogy a program által autonóm értelmiségiként tudnak véleményt formálni és valamelyik szegmensében az életnek meg tudják mutatni magukat és az értékeket, amiket vallanak.

– *Említetted, hogy gádzsó szervezetként érték kritikák a szervezetet a Pakiv-programmal kapcsolatban. Mennyire általános, hogy e címke kapcsán, illetve ezzel összefüggésben ér titeket bíráló és mit gondolsz ennek a jogosságáról?*

Ez a kritika az irányunkba folyamatosan jelen van. A saját definícióm szerint mi egy pro-roma szervezet vagyunk és jelenleg ezek a szervezetek vannak többségben a roma integráció területén. Van néhány kivétel, de nagyon-nagyon kevés azoknak a roma szervezeteknek a száma, amelyek képesek hosszú távon fennmaradni és elég láthatóak lenni, ami probléma.

Az e kérdéskör mentén megfogalmazott kritikát abszolút megértem, és nagyon nehéz erre úgy válaszolni, hogy ne húzzam ki a gyufát a velünk kapcsolatban kritikus embereknél. Több okot is fel tudok sorolni, amiért igazuk van, de szerintem, ahogy mindennek, ennek is több oldala van. Teljesen jogos, hogy mérhetetlen igazságtalanságként élik meg a roma értelmiségiek, hogy mi erőforrások felett diszponálunk, és amikor megkapjuk ezt a vádat, akkor tisztában vagyok azzal, hogy joggal követelik azt a pozíciót, hogy ők romaként hadd hozzanak döntéseket a források felett. Ennek azonban az a technikai akadálya, hogy ha mi szerezzük a pénzt, akkor mi vagyunk érte felelősek és ezt a felelősséget nem tudjuk átruházni.

A kritikának a másik fontos eleme, hogy a gádzsó szervezetek mennyiben és hogyan alakítják a roma reprezentációt, ami egy nagyon aktuális vita. Én személyesen is nagyon sokat kapok a pofámra emiatt, ahogy más szervezetek is, néha okkal, néha talán kicsit túltolva. Nagyon fontos kérdés, hogy milyen roma reprezentációval találkozik a többségi társadalom és ebben egyértelműen nekünk, pro-roma szervezeteknek is meghatározó szerepünk van. Nem véletlen, hogy az Autonómia a kezdeményezője az *Egalipe* nevű ernyőszervezetnek, amibe roma és pro-roma szervezeteket invitálunk, hogy legyen egy közös álláspont ezekről a kérdésekről, úgy, hogy az semmiképp ne menjen szembe a roma értelmiség által jóváhagyott narratívával, elképzelésekkel.

– *Azt mondd, hogy nagyon kevés olyan roma civil szervezet van, amely képes hosszú távon és láthatóan jelen lenni. Szerinted ennek mi az oka, és mire lenne szükség ahhoz, hogy ez megváltozzon?*

Számos okot tudnék említeni, hogy miért nem tud igazán egy ütőképessé roma elit kialakulni, ami aztán létrehozza és fenntartja saját szervezeteit. Előtte azonban szükséges kimondani a félreértések elkerülése végett azt az alapigazságot – amit Kerényi Gyuri³, aki sokszor megfordult itt az Autonómia körül, mondott –, hogy a roma társadalom életében semmi különleges, specifikus nincsen. Minden rossz dolog, amit a roma társadalmon belül tapasztalunk, az éppúgy jelen van a magyar társadalom egészében is, legfeljebb kicsit extrapolálva látjuk a roma közösségekben ugyanazokat a problémákat. A következtetéseim tehát éppúgy igazak a többségi társadalomra vonatkoztatva is.

Az egyik ok, hogy a roma értelmiség nagyon gyakran már egy olyan beszéd-módot folytat, ami egyszerűen sokak számára érthetetlen. Itt most nem csak a telepen élő romákra gondolok, hanem a vidéki nem romákra egyaránt. Sokszor azt érzem, hogy a CEU-n iskolázott, szofisztikált gondolkodásmóddal rendelkező roma fiatalok már maguk is belezavarodnak a nyakatekert mondandójukba és a végén még önmagukkal is ellentmondásba keverednek. Ha az egyébként fontos állításait nem tudják három mondatban, érthetően elmondani azok számára, akiket elvben képviselnek, akkor eleve veszett az ügy. Ehhez kapcsolódik az is, hogy nagyon sokszor azt tapasztalom, hogy az értelmiség hártja is azt a felelősséget, hogy neki bárkit képviselnie kelljen, de közben egy kényelmesebb akadémiai vagy kulturális pozícióból azért véleményezi a többek között a romák ügyében, de nem nevében megnyilvánuló gádzsó szervezeteket. Leggyakrabban ezzel a két úttal találkozom a roma értelmiségen belül. Vannak, akik nem akarnak vezetővé vagy élcsapattá válni és inkább csak kívülről véleményeznek, és vannak, akik vállalják ezt a szerepet, de a beszédmódjuk annyira távoli és érthetetlen, hogy én alig értem meg őket, nemhogy a saját közegük.

Nehéz és talán nem is feloldható az a dilemma, hogy a képviselni kívánt közeg már nem a sajátjuk, mert eltávolodtak onnan. Aki tízen–huszonévesen elhagyja azt a közeget, elveszíti a valós kapcsolódást az ott maradtakkal, jelenlét hiányában pedig ellehetetlenül a megértés. Teljesen természetes és maximálisan érthető az eltávolodás folyamata és bizonyos szempontból ez így van jól. A mélyszegény környezet nagyon lehúzó és eszem ágában nem lenne azért bárkit is hibáztatni, hogy egy ilyen helyzetből kimenekül, ha megteheti. De ezzel párhuzamosan látni kell azt is, hogy jelenlét nélkül nincs képviselet, pláne azokon a helyeken, ahol már helyi közösségekről sem beszélhetünk, mert minden kohéziós erő és szolidaritás megszűnt. A jelenlétet így részben a gádzsó szervezetek tudják biztosítani, amit sajnos el kell fogadnia mindenkinek.

Irodalom

- Béres Tibor (2015): Az élelmiszer-uzsoráról. *Esély*, 26., (5), pp. 93–102. o. http://www.esely.org/kiadvanyok/2015_5/2015-5_3-1_Beres_Elelmiszer-uzsora.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 09. 21.)
- Béres Tibor–Lukács György (2008): Kamatos pénz a Csereháton. *Esély*, 19., (5), pp. 71–97. http://www.esely.org/kiadvanyok/2008_5/BERES.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 09. 21.)
- Kerényi György (1997): Szegregáció Tiszavasváriban: Ballagás külön utakon. *Magyar Narancs*, 1997. 06. 19. https://magyarnarancs.hu/belpol/szegregacio_tiszavasvariban_ballagas_kulon_utakon-61554 (Utolsó letöltés: 2022. 10. 13.)

Jegyzetek

- ¹ Lásd ennek kapcsán az interjúalany két tanulmányát: Béres–Lukács 2008; Béres 2015.
- ² Lásd az Autonómia Alapítvány honlapján a Pakiv-program bemutatását: <http://autonomia.hu/hu/programok/pakiv/>
- ³ Kerényi György újságíró, aki több médium alapításában is részt vett, többed magával ő indította útjára a Rádió C-t, ami Magyarország első roma rádiója volt. Ezentúl a kötetben tárgyalt két Tiszavasvári esemény közül, a kettősballagásról ő tudósított elsőként (lásd Kerényi 1997).

„Rendteremtési akció” a Széles úton
Fotó/Magócs Márton (Abcúg)

„A POZITÍV ETNIKAI TUDAT A VÁLTOZÁS KULCSA”

BESZÉLGETÉS BÍRÓ ANDRÁS POLGÁRJOGI AKTIVISTÁVAL

„It's perfectly legitimate to use identity as a means of social mobilization to push back against marginalization.”

(Francis Fukuyama)

■ Bíró András alternatív Nobel-díjas polgárjogi aktivista, az Autonómia Alapítvány alapítója. A rendszerváltás óta civil szervezeti vezetőként és aktivistaként foglalkozik a magyarországi cigányság helyzetével. A beszélgetés során arról kérdeztük, hogy az elmúlt 30 év tapasztalatai alapján hogyan látja a cigányság integrációjának folyamatát, az Autonómia projektjeinek hatását, valamint a civil szervezetek és a roma értelmiség szerepét.

– A rendszerváltást megelőzően több évtizedet éltél külföldön, majd a nyolcvanas évek végén visszaköltöztél és megalapítottad az Autonómia Alapítványt, ami Magyarországon elsőként kezdett el civil szervezeti formában a romák társadalmi integrációjával foglalkozni. Hogyan jött az alapítvány gondolata és miért a romák lettek az elsődleges célcsoportjai a programjaitoknak?

A rendszerváltást megelőzően fogalmam sem volt a romákról, annyit tudtam, hogy vannak közöttük zenészek, de ezen túl semmilyen tudásom nem volt arról, hogy mi a történelmük, hogyan élnek, milyen kapcsolatban állnak a többségi társadalommal, milyen nehézségekkel küzdenek. Még a visszaköltözésem előtt egy rövid hazalátogatásom alkalmával felkerestem egy régi barátomat, aki történetesen zsidó volt. Ezt azért fontos megjegyezni, mivel származása okán áldozata volt annak a faji alapú üldözésnek, amiről mindannyian tudjuk, hova vezetett.

A beszélgetésünk során mellékesen odavetette: *csak nem képzeled, hogy az unokám egy cigány gyerek mellett fog ülni az iskolapadban?* Megdöbbenésem elnémított. A repülőn Mexikóba visszafelé megfogadtam, hogy ha ne 'adj Isten valaha

is hazajövök, akkor ez ellen kell tenni, hiszen, ha egy baloldali, marxista értelmiségi ezt gondolja, akkor az átlag magyarban még mélyebb lehet a cigányellenesség.

Végül 1986-ban hazaköltöztem. Az IUCN¹ azzal bízott meg, hogy a Rockefeller Brothers Fund (RBF) anyagi támogatásával és szakemberek bevonásával készítsek jelentést az itthoni környezetvédelem állapotáról. Majd a rendszerváltás éveiben több amerikai alapítvány feladatának tartotta, hogy régióinkban támogassa a demokratikus fordulatot. Ekkor keresett fel engem is az RBF képviselője, Bill Moody, hogy arról érdeklődjön, milyen projekteket lenne érdemes támogatni. Itt volt az alkalom, hogy a repülőn hozott elhatározásomat valóra válthassam. Felvázoltam a roma civil mozgalom támogatásának szükségességét, és javasoltam e célból egy alapítvány létrehozását. A javaslatot elfogadták és így jött létre az Autonómia Alapítvány, melynek a beindítására és működésére az RBF 50 000 amerikai dollár támogatást adott.

Az alapítvány elnevezésében az autonómia szó, mint *epitheton ornans* magyarázatra szorul, mivel sokan az erdélyi magyarság autonómiáját segítő szervezetre gondolnak. Fiatalkorom vallásos kommunizmusán túljutni radikális szembenézést követelt meg, mely folyamat során bizonyos fogalompárok tisztázásra kerültek, mint a politikum és a politika, az autonómia és a függőség, a demokrácia és az államszocializmus. Arra a következtetésre jutottam, hogy a politikum, az autonómia és a demokrácia háromszöge felel meg leginkább aktivista természetemnek. A politika szférájában a pártideológiák és praktikák a hatalom megszerzését célozzák és pártfegyelmet követelnek. A politikum ezzel szemben az állampolgárok pártoktól független közpolitikai tevékenységének a tere, amihez autonómiára van szükség. A politikum a közjót szolgálja, amiben a civil társadalomnak kiemelkedően fontos szerepe van a részvételi demokrácia alkalmazásával kialakuló autonóm egyének és csoportok közössége révén. A társadalmunk történelmi és jelenkori fájó valósága az autonómia deficitje, ezért érdemel prioritást.

– *Az alapítvány indulásakor milyen elképzelések vezettek, milyen célokat fogalmaztatok meg és milyen eredményekre, hatásokra számítottatok? Illetve hogyan kezelték azt a deficitet, ami a célcsoporttal kapcsolatos információ, tudás és kapcsolat hiányából eredt?*

A cél, ahogyan már említettem, a marginalizált helyzetű cigányság társadalmi integrációjának az elősegítése és az egyenjogúságuk előmozdítása volt. A hogyanra a választ pedig a döntéshozatalban való részvétel gyakorlatának elsajátításában neveztük meg. Az volt az elképzelés, hogy azt a módszert használjuk itthon is, amit korábban már Mexikóban sikerrel alkalmaztam a szegényparasztok körében². Ennek lényege, hogy a projekt főszereplője a célcsoport és nem a projektet létrehívó intézmény.

A fő gondolat az volt, hogy kizárólag helyi, többségükben vidéki roma civil szervezetek lesznek a partnereink, tehát nem egyének, nem családok, hanem szervezetek. Tisztában voltunk azzal, hogy a civil szervezeti működés teljesen ismeretlen

terep a cigányság számára, de ebben az időben a magyar társadalom egésze számára sem volt ez másképp. Abban reménykedtünk, hogy a létrejövő szervezetek működése során elindul egy olyan demokratikus belső mozgás, gyakorlat, amely vitát és dialógust generál, például amikor elnököt választanak, vagy kialakítják a közös célokat. Ezzel pedig elkezdődik egy tudatosodási folyamat, amely nem jel-szavak puffogatásában merül ki, hanem abban, hogy a csoport a valós társadalmi és gazdasági helyzetére reagálva kialakítja céljait, melyek eléréséhez a szervezetet eszközként használja. Nem kétséges, ez a fajta hozzáállás a kilencvenes évek elején messze-messze túl korainak bizonyult, ma talán sikeresebb lehetne.

A cigánysággal kapcsolatos tudásomat a közös munka folyamán szedtem össze, tapasztalati alapon. Nem tudtam például azt a létfontosságú ténytet, hogy a roma csoportok a századokon át tartó vándorlásuk folyamán a környező közösségeknek nyújtott szolgáltatásokból tartották fenn magukat és számukra az egyéni tulajdon, mint például a ház, a föld ismeretlen fogalom volt. Ezzel is radikálisan eltértek a földhöz kötött, magát zömében mezőgazdaságból fenntartó többség életformájától. A romák megélhetési technológiája is hozzájárult kirekesztettségükhöz, ami marginalitásba száműzte őket. Mindezekkel szoros összefüggésben, az iparosodás és az urbanizálódás terjedésével – amelyből a romák teljesen kimaradtak –, az időpercepciójuk és a pénzhez való viszonyuk változatlan maradt. A tezorizálás sosem vert gyökeret e közösségekben, hiszen az állandó bizonytalanság állapota, amikor nem tudom eszem-e holnap, irracionálissá tette a takarékoság gondolatát is. Bizonyos értelemben nemcsak a társadalom taszította ki a romákat, hanem életformájukkal maguk is hozzájárultak kirekesztésükhöz. Az *Annales* folyóirathoz kapcsolódó francia történészek már a múlt században a társadalomtudományok interdiszciplináris módszerének gyakorlásával, a braudel-i³ „*longue durée*” (hosszú táv) fogalmának bevezetésével megvilágították, hogy a kultúrák egyes jellegzeteségei századokon átnyúlóan fennmaradnak. Ezzel fontos lenne szembenézni, hogy a problémát és a kontextust jobban megértsük, még akkor is, ha ez borzolja az érzékenységeket. A politikai korrektség túlhajtása sokszor eltakarja az empirikus valóságot és a pozitív változás akadályává válik.

A kezdetekben persze nem voltunk mindezen tudások birtokában. Az alapítvány ismertségének megteremtéséhez az *arab telefon* módszerére hagyatkoztunk, ugyanis a kirekesztett közösségekben az információk sokszor száj-tól-fülig terjednek. Azt akartuk tudatni, hogy létezik egy alapítvány, amellyel a romák felvehetik a kapcsolatot, hogy aztán támogassa projektjeiket. Az elképzelésünk arra épült, hogy teret és támogatást adunk a romák kezdeményezéseinek, mindezt abban a reményben, hogy a partnerség dinamikája majd felülírja a tanult tehetetlenség mintáit, amelyek a szegénységből és a marginalitásból erednek.

Talán kézzelfoghatóbb lesz, ha egy példával illusztrálom a módszert. Jelentkeztek valahonnan vidékről egy roma, aki hallott a támogatási lehetőségről. Megkérdezzük tőle, hogy milyen célt szolgálna a támogatás. Arra nem is gondolt, mondja, ő csak azt hallotta, hogy van pénz a romák számára. Azonnal tisztáztuk, hogy az alapítvány nem adományoz, hanem visszafizetendő kölcsönt nyújt olyan csoportos

tevékenységre, amely a mélyszegénységet igyekszik megszüntetni. Sarkalatos pontja filozófiánknak, hogy nem adományozunk, ami a függőségi viszonyt reprodukálja és az adományozottat passzívításra ítéli, hanem visszafizetendő kölcsönt biztosítunk, ami tervezésre, felelősségre és autonómiára serkenti a támogatottat. Szintén alapelvünk a partneri viszony pedagógiájának alkalmazása a paternalizmus helyett. A projekt mikéntjét illetően nem voltak feltételeink, mi egyenrangú partnerként abban segítettük a támogatottakat, hogy kitalálják, mit szeretnének tenni és annak megvalósításához mire van szükség. Kezdetét vette egy dialógus. Ha disznókat akartak nevelni, akkor végig beszéltük annak a feltételeit. Az alapítvány *monitorjai* a csoportokkal való kapcsolat során mindig csak kérdéseket tettek fel, ugyanis megtiltottuk nekik, hogy tanácsot adjanak. A *concientización*⁴ alkalmazásával az volt a célunk, hogy „kiprovokáljuk” partnereinkből a kezdeményezést és a problémamegoldást, ezáltal elősegítve a fejlődést. Mind a mai napig az az általános gyakorlat a jellemző, hogy a fehér, tanult, okos emberek megmondják a romáknak mitől döglök a légy, ami fenntartja a függőség állapotát. Mi ezt igyekeztünk felülrni.

A terv összeállítását követően indult el az operatív tervezés, melynek része volt a támogatás gyakorlati feltételeinek megtárgyalása. Kizárólag bejegyzett és bankszámlával rendelkező civil szervezettel kötöttünk megállapodást, ami elemi könyveléssel is járt. Az utóbbi sokszor ellenkezést váltott ki, azonban e nélkül nem lehet becsületes viszonyt kialakítani.

Ez volt az a folyamat, ami elindíthatott egy általános és radikális tudatváltozást, amely egy olyan világot nyithatott meg a támogatottak számára, amit addig sosem tapasztalhattak.

– A kezdeti időszak tevékenységei alapján az alapítvány nem az érdekvédelem vagy az érdekérvényesítés útján képzelte el a magyarországi cigányság integrációjának az előmozdítását, mint ahogy az a legtöbb ebben az időszakban létrejött civil szervezetet jellemezte, hanem a gazdasági autonómia megteremtésén keresztül. A mai tudásod alapján hogyan értékeled ezt az időszakot, mennyire volt működőképes ez az elképzelés?

A tevékenységünk harmadik évében a támogatások visszatérítési rátája 70 százalékos volt. Senki sem hitte el, hogy a cigányok vissza fogják fizetni a kölcsönt. A barátaim hülyeségnek tartották, hogy az alapítvány pénzt ad a cigányoknak, de nem volt igazuk. Néha kiderültek lopások, ekkor feljelentést tettünk, hiszen közpénzről volt szó.

Az előzőleg bemutatott példán tovább haladva a kezdeti támogatási projektjeink során mindig személyesen vittük el a szervezeteknek a támogatási összeget és közösen leszámoltuk a pénzt az összes résztvevő előtt. Erre azért volt szükség, gondoltuk, hogy mindenki tudja és lássa, hogy ez nem magánpénz és nincs körülötte semmi titok. Az volt a reményünk, hogy ennek a tudatosításával a közösség majd kontrollálni fogja a felhasználást, ezzel ugyancsak növelve az öntudatosodást. Ez a gyakorlat sajnos elporladt az évek során. Az, hogy kölcsönt ajánlottunk fel és

nem adományt, azt továbbra is abszolút helyesnek tartom, de abban reménykedni, hogy egy gazdasági céllal elinduló szervezkedés majd egy politikai vagy etnikai tudatba fog átmenni, az túlzottan idealista elképzelés volt, ahhoz évtizedek, akár évszázadok kellenének.

Sajnos az is egy téves elképzelés volt, hogy önmagában ez a program tudatváltozást eredményezhet. Abban reménykedtem, hogy ha egy szervezet létrehozásához minimum tíz ember szükséges, akkor a között a tíz ember között elindulhat egy demokratizáló folyamat. Persze pillanatok alatt kiderült, hogy mindenhol van egy vezető figura, aki rokonsági alapon kezd el szervezkedni, így az egész intézményesülés továbbra is az informális keretei között maradt és a megszokott, ismert családi mintázatokat követte. Azt gondoltam, hogy ami Mexikóban sikerült, az itt is biztosan fog, de nem vettem számításba, hogy a magyarországi cigányság körülményei és történelmi tapasztalatai eltérőek a mexikóitól. Ilyen értelemben tehát az a cél, hogy a tudatra hatva kialakuljon egy olyan roma elit, amely alulról jöve képviselheti saját közösségét, szintén a projekt egyik téves elképzelésének bizonyult. A roma társadalom belső rétegződése, hierarchiája, a hatalmi pozíciók öröklődése ugyanis sokkal mélyebben gyökerezik ahhoz, hogy egy sikeres projekt változást hozzon ebben.

Az is egy helytelen elgondolás volt, hogy a projektek során majdhogynem megtiltottuk, hogy a helyi polgármesterekkel kapcsolat alakuljon ki, mert nekem az volt a meggyőződésem, hogy ezek a szereplők funkciójuknál fogva veszélyeztetik a romák autonómiájának kialakulását. Ma már tudom, hogy ez tévedés, hiszen ha a társadalmi integráció a cél, akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni a helyi hatalmat, sőt párbeszédet és együttműködést kell kialakítani velük.

Amit viszont sajnos sikerült elérnem ebben az időszakban, az az országos roma civil szervezetek vezető figuráinak az ellenszenvé, akik konkurenst véltek felfedezni bennem, már csak azért is, mert az alapítvány pénze nem a fővárosiakhoz, hanem a helyi szervezetekhez került.

– Ez az időszak egybeesett a nemzetiségi önkormányzatok létrehozásának az időszakával, amelynek az eredeti elképzelését tekintve volt egy hasonló szándéka azt illetően, hogy létrejöjjenek a kisebbségi csoportoknak a saját képviselői intézményei. Te mit gondolsz erről a rendszerről, létrejöttének volt valamilyen hatása a ti tevékenységetekre?

Dehogy volt ez a szándék. Az Antall-kormányt az érdekelte, hogy a magyarok Erdélyben, meg Felvidéken kulturális autonómiát kapjanak. A nemzeti önkormányzatokat azért hozták létre, mert naiv módon hittek a reciprocitás lehetőségében (tele volt történészekkel a kormány), azaz abban, hogy ha a magyar kormány kulturális autonómiát biztosít a kisebbségeknek, akkor az érintett államok is tiszteletben tartják majd a magyar kisebbségek kulturális autonómiáját. Csakhogy ez egy *kolibri-szalámi* javaslat (1 kolibri + 1 ló húsa keverve), ami nyilván nem győzhette meg a románokat, akik 30 ezren voltak itt, míg a magyarok Erdélyben közel 2 millióan.

A nemzetiségi önkormányzat rendszere lehetővé tette a kisebbségi kultúra gyakorlását, a saját nyelv fennmaradását, a nemzetiségi oktatás létrehozását. Ez a fehér kisebbségek esetében valóban működni is látszott, de a saját állammal nem rendelkező cigányságra egy pillanatra sem gondoltak, és kényszerből ragasztották oda a törvényhez az etnikai jelzőt. A cigányság problémája ugyanis nem szűk értelemben vett kulturális kérdés, a lényegre, mint a kirekesztettség, a szegénység nem adott választ a törvény, de úgy tett, mintha törődne e kisebbség sorsával.

A nemzetiségi önkormányzat rendszere már az elején ellehetetlenítette a roma civil szerveződések perspektíváját is. Annak idején havi 3 000 forinttal járt az önkormányzati tagság, és az nagyon nem volt mindegy, hogy ezt a teljes nélkülözésben élő cigány ember megkapja vagy nem. Ebben a helyzetben az már csak egy sokadlagos kérdés volt, hogy kitől jön a pénz és mit kell azért csinálni. Ebben a függőségi helyzetben nem volt elvárható, hogy majd a nemzetiségi önkormányzat tagjai elkezdjenek harcolni a roma autonómiáért. Az is fontos szempont, hogy ezzel az intézménnyel egy egyszerű roma falusi ember számára a cigány önkormányzat lett a legitim, amelyet elvben ők választanak, és a civil szervezetek pedig felesleges intézményekké váltak a szemében. Voltak persze ritka esetek, amikor alkalmas személyek kerültek a helyi kisebbségi önkormányzatokba, de országos szinten általánosan a csicska-reprezentáció lett a jellemző. Ezzel tehát már a kezdetekben államosították a roma mozgalmat, ami különben sem volt erős, akkor sem, éppúgy, ahogy ma sem.

– *1997-ben a Magyar Tudomány című folyóirat 6. számában, Kemény István szerkesztésében egy tematikus blokk jelent meg a magyarországi cigányság helyzetéről. Ebben neked is megjelent egy írásod, amiben részben az Autonómia Alapítvány addigi tevékenységét értékeled. Akkor konklúzióként úgy zártad a számvetést, hogy „a pozitív kibontakozás legjelentősebb akadálya egy modern, a demokratikus módszereket elsajátított, fiatal roma aktivista generáció hiánya” (Bíró 1997). Az alapítvány 2001-ben indította el a Pakiv elnevezésű programját, ami részben ennek a hiálynak a betöltésére irányult. Hogyan látod most, mennyire sikerült ezt a hiányt betölteni, milyen akadályai voltak és vannak a helyi roma érdekvédők, közösségi vezetők kibontakozásának?*

Mint ahogy minden csoportban és közösségben, a cigányság esetében is megvannak azok a hatalmi viszonyok és belső hierarchiák, amelyekkel fontos tisztában lenni. Emellett van egy másik jellegzetesség, amit nagyon fontosnak tartok, hogy abban a 600 évben, amit a cigányok Európában töltöttek, nem tudott kialakulni a közös etnikai tudat. A közösségiség és a szolidaritás az mind a mai napig pusztán rokonsági szinten létezik.

Ez azért is lényeges, mert én abban hiszek, hogy a pozitív etnikai tudat a változás kulcsa. Ennek a lényegi része abban rejlik, hogy a cigányokat etnikai alapon, a bőrszínük okán diszkriminálják, ami egy olyan kötőanyag lehet, amely összetartja a cigányságot egy állampolgárságon alapuló etnikai tudatosságban, ami politikai

kifejezőmódot találhat magának. Ezt láttuk, igaz más történelmi tapasztalatokra épülve, az Egyesült Államokban a fekete polgárjogi mozgalom példaértékű kibontakozása során. Ez egy olyan tudatváltozás következménye volt, amelynek hatására kiálltak a fekete amerikaiak amellet, hogy ők már nem rabszolgák, hanem amerikai állampolgárok, akiket ugyanazok a jogok illetnek meg, mint bárki mást. Percepcióm szerint az erős etnikai tudat egyesülve egy demokratikus mozgalommal a helyes út az integráció felé, és ezt bizonyítja a fekete amerikaiak példája, még akkor is, ha mindez a rasszizmust nem volt képes kiiktatni a társadalomból.

– *2014-ben megjelent egy kötet Az áldozati szereptől a polgári tudatig címmel (Guy 2014), ami a 2011-ben megvalósított A roma integráció útja nevű műhelyvitára épült, amiben nemzetközi roma aktivisták és szakértők vettek részt, köztük részben a Pakiv-projekt néhány résztvevője is. A vita egyik központi témája az etnosz és a démosz közötti megkülönböztetés és a kettő közötti választás dilemmája volt, ami olyan kérdések mentén tematizálódott, mint az etnikai vagy állampolgári jogok prioritásának kérdése, vagy az etnikai vagy polgári politizálás közötti választás problémája. Te hogyan látod ezt a dilemmát, milyen lehetőségei és korlátai vannak az etnikai alapú szerveződésnek?*

Szerintem nem vagy- vagy, hanem és. Az, hogy a képlet melyik eleme kerekedik felül, azt a kialakult történelmi momentum dinamikája, dialektikája határozza meg. Az az igazi feladat, hogy hatékony mozgósítással és tudatosítással az érintett kisebbségek releváns tömegei láthatóvá váljanak. Ez pedig az aktivisták minőségén, hitelességén, elfogadottságán múlik. A kirekesztettség miatt az etnosz-tudat szolgálja az alapot, de mindez zárványba kerül, ha nem elegyedik az állampolgári jogok követelményével. Az interjú címe szerintem már önmagában is megvilágítja e dilemmával kapcsolatban kialakult álláspontomat.

A hivatkozott kötetben a cigányság áldozatiságának témája nívumnak számított, ennek létét több roma vezető tagadta, illetőleg méltatlannak, sértőnek tartotta, hogy erről publikus beszéd folyjon. Az áldozatisággal történő szembenézés, pontosabban az azon történő túllépés elemi fontosságú egyéni és kollektív szinten egyaránt. Ugyanis, aki áldozatnak tekinti magát, az lemond a változás reményéről, mert meg van győződve arról, hogy külső erők (Isten, a gádzsók, az ellenség) döntenek a sorsáról. Fatalista, öngyűlölő, állandóan bűnbakot keres, „okosban” igyekszik előre jutni, és mindezzel újratermeli az önbecsülése hiányából fakadó függőségét. Visszatérve az amerikai feketék felszabadulási mozgalmának példájára, visszaköszön a *BLACK IS BEAUTIFUL!* jelszó, hiszen az nem csak öntudatot és önképet erősített, hanem igaznak is bizonyult. Megjegyzem, az áldozatiság betegsége nem csak a roma közösségek privilégiuma, a sírva vigadó magyarok számára sem idegen.

Vannak azért biztató elmozdulások. A mostani legfiatalabb roma értelmiség elitje úgy tűnik, már kevésbé szenved az áldozatiságban és számára már természetesebb az egyenlőségi viszony többségi kortársaival. Látni a fordulatot a roma

mozgalomban is. A szervezetek értékrendszerébe és munkamódszerük gyakorlataiba beépült a többségi civil mozgalmakkal való kooperáció. Ezt a fordulatot Setét Jenő hozta meg, aki ugyan a régebbi generáció szülöttje, de jó érzékeléssel nyitott a szövetségi gyakorlat irányába. Ezért is oly fájdalmas eltűnése.

– Az együttműködések, szövetségek kialakítását te is kulcsfontosságúnak tartod és azt tapasztalod, hogy jelenleg elindult egy pozitív folyamat ennek elérésére. Mindközben az ezzel kapcsolatos diskurzusban ma is nagyon hangsúlyozottan jelen van a roma és pro-roma szervezetek, csoportok, aktivisták szembeállítása. Te mit gondolsz erről a kérdéssel, ez nem pont a szövetségkötés és a kölcsönös szolidaritás megerősödését gátolja?

Nem egy lombik folyamat ez, sőt sokszor rendkívül fájó, igazságtalan és komplikált, mint a társadalmi folyamatok általában. Azt sem látjuk, ki léphet Jenő helyébe. Azonban abból – bocsánat a kifejezésért – a székrekedéses állapotból, úgy tűnik, kikerülőben van a mai roma értelmiség jelentős hányada, amit az áldozatiság hártározott meg. A civil társadalom egészére igaz az, hogy a tudatváltozás/változtatás tekintetében gyerekcipőben jár. Az orbáni viszolygás a civiliségtől pedig inkább blokkolja, semmint serkenti a különben sem izmos civil társadalom mozgását, a pedagógusok tiszteletet parancsoló kitartásának kivételével.

– A magyarországi és a kelet-európai kontextust ismerve szerinted mire lenne jelenleg a leginkább szükség, milyen irányokba lenne érdemes tovább haladni az elmúlt 30 év tapasztalatai alapján?

Ez egy nagyon-nagyon fontos és nagyon-nagyon nehéz kérdés. Íme, egy nem magyar példa, a francia sárga mellényeseké. Mozgalmuk nem egy kérészéletű fel-lángolás volt, ami általánosan jellemző a civil vagy oppozíciós mozgalmakra, hanem sikerült hónapokon keresztül olyan erővel tematizálni a közbeszédet, hogy felvetődött, vajon nem kellene-e politikai párttá szerveződni céljaik eléréséhez. A mozgalmon belül kialakult tömeges, demokratikus vita végül elutasította ezt az alternatívát, mivel civil erő akartak maradni. Mára a mozgalom szinte teljesen eltűnt.

A dilemma részeként, azt keretezve ott van a globalizáció, a klímaváltozás, a menekült krízis, a Covid, az orosz agresszió, a képviseleti demokrácia modelljének megkérdőjelezése, a terrorizmus, a gender forradalom, a mesterséges intelligencia előnyeinek és veszélyeinek a kérdése, amelyek mind egy mega-krízis részletkrízisei, egy eddig ismeretlen mega-szorongást eredményezve. 97 évesen bevallom, gondolkodásom és cselekvésem paraméterei mintha használhatatlanná váltak volna, mivel az emberi faj fennmaradásának kilátásai mindinkább elhalványodni látszanak. Ezzel a jövővel fenyeget nap mint nap számítógépem monitorja. Azt látom, hogy az autokrata rendszerek sikerét a növekvő létbizonytalanságra adott talmi válaszok, hamis hírek és tetszetős konspirációs elméletek magyarázzák, a társadalom jelentős részét infantilizálva.

Az autonómia éltető ereje, amelyet életem során hirdettem, még a nyugati, tradicionális demokráciákban is porladozik. A társadalom három hatalmi ágának, a politikának, a gazdaságnak és a civil szférának az egyensúlya mintha felborult volna. Demokráciában a civil társadalom feladata a másik két hatalmi szektor elhatalmasodását korlátozni és növelni az állampolgár szerepét a döntéshozatalban. A globalizáció mágnese hatásával szemben ez a felállás is a működésképtelenség határát súrolja. A globalizált világban a domináns érv a profitmaximalizálás, amit a társadalom nem csak elfogad, hanem legitimál is. Az Egyesült Államokban, ahol konszenzuálisak a többszáz éves demokratikus tradíciók, felhergelt fehér tömegek támadják a néphatalom szimbólumát, a Kongresszus épületét, hogy erőszakkal megváltoztassák a választások eredményét az ország történelmében először. Ugyanekkor a kaliforniai egyetemek diákjai a transznenűek részére elkülönített vécék létrehozásáért tüntetnek.

– *Egyetértve azzal, hogy a globális krízissel és a nagy társadalmi folyamatokkal foglalkozni kell, de kicsit visszakanyarodva a magyarországi helyzetre, fontos arról is beszélni, hogy mindezekkel párhuzamosan a vidéki cigányság helyzete is egyre kilátástalanabbá válik. Sokszor megfogalmazódott kritikaként, hogy nagyon nagy a távolság a vidéken élő cigány közösségek és az elvben őket támogató és képviselő civil aktivisták és szervezetek között, és úgy tűnik, hogy ez a távolság egyre csak nő. A roma és pro-roma értelmiség leginkább a nagyvárosokban és külföldön végez olyan értelmiségi tevékenységet, amelyek a vidéken élők számára nehezen fognak rövidtávon pozitív változást hozni. Szerinted, hogy lehetne ezt a szakadékot áthidalni, mire lenne szükség?*

Ez a 44 millió dolláros kérdés, amire nem tudom a választ. Elfogadható, ha valaki egyéni karriert akar befutni és nem kívánja etnikumának komplex problémáit a hátán cipelni. Nem muszáj mindenkinek visszamenni a cigánytelepre és ott szervezkedni, de így is vannak egypáran például a *Pakiv*-tanítványok közül, akik hűek maradtak eredeti elkötelezettségükhöz. Ha egyáltalán lehet reménykedni valamiben – s ez a többségi társadalomra nézve is igaz –, akkor az a legfiatalabb, a gyökereikhez hű roma aktivisták, Gramsci⁵ megfogalmazásában az „organikus értelmiségiek” szerepvállalása.

Irodalom

- Bíró András (1997): *A demokratikus deficit és a roma civil szervezetek*. In: Kemény István (Szerk.): A legnagyobb kisebbség. Tanulmányok a cigányokról. *Magyar Tudomány*, Új folyam XLII., (6.), pp. 724–728.
- Freire, Paulo (1970): *Pedagogy of the Oppressed*. Translated by Myra Bergman Ramos. New York–London–New Delhi–Sydney: Bloomsbury
- Gramsci, Antonio (1975): *Quaderni del carcere*. Torino: Giulio Einaudi editore.

Guy, Will (Szerk.) (2014): *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Budapest: Pakiv Európai Roma Alap–Kossuth.

Jegyzetek

¹ The International Union for Conservation of Nature, magyarul Természetvédelmi Világszövetség. E szövetségnek a magyar kormány is tagja, amely végül az elkészült jelentés publikálását letiltotta.

² Bíró András a hetvenes években Santa Cruz de Miramarban kezdett el a helyi közösséggel dolgozni, akik osztrigahalászatból éltek, ami sok munkát és aránytalanul kevés pénzt biztosított számukra. A közös munka és Bíró „provokációjának” hatására a helyiek az osztrigagyűjtés mellett megtanultak halászni, majd létrehoztak egy szervezetet, ami mindannyiuk számára kedvezőbb és fenntarthatóbb feltételeket biztosított. Bíró András a mai napig működő halászati szervezetet tartja a leghasznosabb és legsikeresebb projektjének.

³ Fernand Braudel (1902–1985) francia történész, az Annales iskola kiemelkedő figurája

⁴ Szó szerinti fordításban *tudatosítást* jelent spanyolul. Paulo Freire, brazil pedagógus és filozófus, a kritikai pedagógia meghatározó alakja, *Az elnyomottak pedagógiája* (Freire 1970) című könyv szerzője, aki több országban folytatott alfabetizációs tevékenységet, amellyel kapcsolatban az írástudás közösségi, demokráciaépítő funkcióit hangsúlyozta. Az írástudatlan szegényekben a betűvetés elsajátításának útján keresztül tudatosította társadalmi elnyomásukat.

⁵ Antonio Gramsci, marxista újságíró és teoretikus, az Olasz Kommunista Párt egyik alapítója, aki utolsó 10 évét börtönben töltötte. Gramsci (1975) *Börtönfüzetek* (1929–1935) című munkájában hosszú fejezeteket szentel annak, hogy megrajolja az olasz értelmiség különböző típusait – a hagyományos és klerikus értelmiségit, az „új rendiség” értelmiségijének képzésével létrejövő „organikus” értelmiségi alakját. Munkájában a sztálini proletárdiktatúra helyett a munkásság hegemoniájáért állt ki.

„JELENLEG AZ EGÉSZ TÁRSADALOMSZERKEZET ALKALMATLAN ARRA, HOGY STRUKTÚRÁKAT LEHESSEN ÉPÍTENI”

BESZÉLGETÉS POLGÁR ANDRÁSSAL, A POLGÁR ALAPÍTVÁNY AZ ESÉLYEKÉRT ALAPÍTÓJÁVAL

■ Polgár András üzletember és társadalmi befektető, aki a rendszerváltás óta a magyarországi civil szektor egyik meggyőződéses mecénása, a Tiszavasváriban végzett munkánkat is támogató Polgár Alapítvány az Esélyekért alapítója. Polgár Andrásról kérdeztük, milyen szempontok és elképzelések vezérik a civil szektort a donori oldalon, támogató szemmel nézve mi számít sikeres és eredményes projektnek, valamint milyen dilemmák nehezítik a magántőke társadalmi hasznosulását.

– A rendszerváltást követően az állami szférából kilépve saját vállalkozást építettél, majd ezt követően elkezdted kialakítani a támogatói tevékenységed. Mi indított el ezen az úton és miért a magyarországi cigányság ügyét választottad?

Sokan érdeklődtek már erről, és magamnak is többször feltettem ezt a kérdést. Kész panelem nincsen, általában az éppen aktuális hangulatom befolyásolja, mi jut eszembe erről. Nem emlékszem olyan időszakra az életemben, amikor ne lettem volna érzékeny a köröttem zajló igazságtalanságokra, vagy a méltatlan különbségek ne zavartak volna. A szocializmus gyermekeként én elvben egy egyenlőségre alapozott világban nőttem föl, persze, ma már látjuk, hogy se annak, se az utána következőnek nem volt sok köze az egyenlőséghez.

Városi gyerek vagyok, Budapest belvárosának a kellős közepén születtem, ahonnan nagyon sokáig nem is kellett kimozdulnom. Ennek dacára, még ha akkor láthatatlanok is voltak számomra a város–vidék, vagy a roma–nem roma csoportok közötti különbségek, azt azért érzékeltem, hogy még a belvárosban is mennyire más egyik vagy másik utcában élni.

A hatvanas években szerzett általános iskolás tapasztalataim alapján ezt nem úgy érzékeltem, hogy vannak családok, ahol éheznek, hanem úgy, hogy döbbenetes módon a tanárok különbözőképp kezelik a gyerekeket. Ezt valószínűleg nem a jövedelmi helyzet határozta meg, hanem az, hogy a szülők mennyire tudtak jelen lenni az oktatási intézményben. Azon szülők gyerekeivel, akik különböző okokból ezt kevésbé teheték meg, a pedagógusok rosszabbul bántak. Ez önmagában is nagyon furcsa volt számomra, persze ez nyilván nem úgy merült fel bennem, hogy a tanulási esélyek és a hozzáférés között mekkora szakadék van, de azt pontosan érzékeltem, hogy mekkorák a különbségek például a tárgyi feltételek között: van könyv, nincs könyv, van saját szoba, nincs saját szoba, van íróasztal, nincs íróasztal. Az ezzel való szembesülés kellemetlen érzés volt, szégyenérzetet keltett bennem. Valószínűleg tudat alatt már ekkor elkezdtek érdekelni a társadalmi egyenlőtlenségek.

Telt-múlt az idő, és a nyolcvanas évek második felében úgy döntöttem, ideje valami önálló dolgot csinálni, kiszakadtam az államigazgatásból és attól némileg elkülönülve megpróbáltam a „félállami” vállalati szférában azokat a repedéseket tágítani, amelyeket a rendszerváltást megelőző évek lehetővé tettek. Az érdekelt, hogyan lehet céget építeni, hogyan lehet azt, amit kvázi a tudományban és az ideológiában megtanultam és a nagy álmódosítások közepette elképzelttem, a gyakorlatban is megvalósítani. Megpróbáltam az elméletet aprópénzzé váltani, amit az elején nagyon élveztem. Aztán eljött a pillanat, amikor rettenetesen elkezdtem unni azt, hogy csak azért csinállok valamit, hogy még több pénzt termeljek. Ennek hatására előjöttek bennem újra azok az energiák, amik még a hogyan lehet a szocializmust jól csinálni időszakban ösztönöztek, a szép elvek, de pocsék megvalósítás ellentmondásait kiküszöbölendő. Az érdekelt, hogyan lehet társadalmilag jól és fenntartható módon hasznosítani a tőkefelhalmozás során piaci alapon megtermelt pénzt, szem előtt tartva, hogy építsek és ne romboljak általa.

Nekem ekkor még eszem ágában sem volt saját szervezetet alapítani, az volt az elképzelésem, hogy megkeresem azokat az alapítványokat, szervezeteket, civil szereplőket, akik majd mindezt megcsinálják helyettem, én pedig magának a civilségnek a működésével foglalkozom majd, és azzal, hogyan és mi módon lehet a magántőkét – önként és dalolva, állami presszió nélkül – a legjobban társadalmiasítani.

– Milyen elképzelések és szempontok vezéreltek a civil szereplők megkeresése során?

Az már az indulásnál biztos volt, hogy olyan szervezeteket, embereket, szakértőket keresek, akik valamilyen módon a társadalmi egyenlőtlenségekkel, igazságtalanságokkal és azok enyhítésével foglalkoznak. Nekem nem igazán volt korábban közöm a cigánysághoz, kapcsolatam és tudásom is alig, de az teljesen nyilvánvaló volt számomra, hogy a kiszolgáltatottság és annak minden megnyilvánulása – a rendszerváltást követően meg aztán különösen – őket sújtja a leginkább, ráadásul a legvisszataszítóbb módon, etnikai alapon. A hatékony társadalmi befektetéssel

kapcsolatban az az alapállásom, hogy arra kell a pénzt költeni, ami relatíve a legnagyobb hasznossággal tud járni, vállalva azt, hogy ez a legnagyobb kockázat is egyben, hiszen nincs rövid távon látványos eredmény, látszólag akár az egész veszendőbe megy. A legnagyobb hiátust a cigányság képviselőjében éreztem, így egyértelmű volt számomra, hogy ezzel kell foglalkozni. Ez az ügy akkoriban – egy nagyon szűk réteget leszámítva – senkit nem érdekelt, és azt gondoltam, ami mára be is bizonyosodott, hogy ez még hosszú ideig nem is lesz a civil szféra fókuszában.

Adott volt tehát az ügy, de nem értettem hozzá, fogalmam sem volt, hol és miként érdemes és szabad beavatkoznom. Így jöttem-mentem, emberekkel kezdeményeztem beszélgetéseket, egyikük adott a másiknak és így tovább. Mindeközben rájöttem, hogy maga a rendszer, ami azóta csak romlott, nem képes kitermelni profi donorszervezeteket. Miután nincsen egy magától értetődő és hosszú távon is biztos alapokon álló, célra orientált garantált forrás, a civil szervezeteknek folyton azt kell kutatni, hogyan és mire lehet pénzt szerezni. Nem a pénz és a donor keresi az elköltésre legérdemesebb célokat és azok megvalósítóit, hanem a jobbítók, a támogatottak futnak a pénz után. A Nagy Testvér határozza meg mire ad, a civilek pedig kénytelenek alkalmazkodni, és arra kérni, amire kapnak. Emiatt egy idő után, akármilyen jó céllal is indulnak el ezek a tudással és tette készséggel rendelkező civilek, a fenntartási kényszer hatására kénytelen-kelletlen olyan dolgokkal kezdenek el foglalkozni, amit nem a szakmaiság vezérel, hanem az, amit fölülről rájuk erőltetnek. Ez kicsit olyan, mintha azért gyújtánánk tüzet, hogy aztán hívhassuk a tűzoltókat.

Számos nagyszerű aktivistával, felkészült civil emberrel, alapítvánnyal, egyesülettel találkoztam, de olyan csoportot vagy szervezetet mégsem találtam, akikre igazán jó érzéssel, az általam választott ügyre szánt pénzt bíztam volna. Én nem 5–10 millió forintokat szerettem volna akciókra, egymástól elszigetelt projektekre osztogatni, hogy most elmegyünk egy-egy romatelepre, ahol csinálunk néhány tanfolyamot, okoskodunk és megmondjuk, hogyan kellene élniük az embereknek, aztán majd 2 év után eljövünk, 'oszt jónapot, rosszabb helyzetet hagyva magunk után, mint amilyen a dicsőséges bevonulásunkkor volt. Azt tapasztalom, hogy az esetek többségében fölülről kiagyalt, következmények nélküli „projektekre” egyszerűsödik az esélyegyenlőség elősegítésének mímélése. Ennek én nem akartam részese lenni. Szolgálni szerettem volna a célokat és nem kitézni. Ez viszont az érintettek és az őket segíteni hivatott szakemberek dolga, nem az osztogatóé.

– Miután nem találtál olyan szervezetet, akire rábízta volna azt, hogy elindítsa azt a hosszútávú folyamatot, amibe szívesen befektetted volna a pénzed, 2007-ben létrehozta a saját intézményed. Az alapítvány első időszakát tekintve hogyan értékeled az ott folyó munkát, sikerült elindulni abba az irányba, amit elképzeltél?

A keresgélés időszakában valaki, talán a CFCF (Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány) alapítója összehozott a később létrejött alapítványunk első vezetőjével, aki a megismerkedésünk pillanatában kijelentette, hogy azért jött, mert

ő lesz annak az alapítványnak a vezetője, amit én most itt létre fogok hozni. Valószínűleg tudta, hogy engem nagyon érdekel az oktatás, a gyerekek esélyegyenlőségének kérdése. A felkérésére végül azt mondtam, ha ennyire biztos a dolgában, akkor gyérünk, csináljuk meg! Így lett az alapítvány, ami az ő javaslatára a nevemet használva, Polgár Alapítvány az Esélyekért néven kezdte el a működését.

Az alapítvány első vezetője egy igazán elhivatott, remek ember, rengeteget tanultam tőle, és az alapítvány is neki köszönheti, hogy egy új szemléletű, speciális módszertannal a pro-roma ügy egyik úttörője lehetett. Tíz év után az első vezetőnk a csapatával kivált a Polgár Alapítványból és Új Start Alapítvány néven folytatta a megkezdett utat, amit egyébként azóta is támogatok. A váltás szükségszerű lépés volt, mert egyszerűen másként képzeltük el a következő évek feladatait. 10 év elteltével azt éreztem, hogy amit az akkori munkatársak elindítottak jó gyakorlatként mintaszerűen működik, de én szerettem volna tovább lépni, más irányokba próbálkozni. Egyre inkább azt éreztem, hogy az alapítvány elszigetelten teszi a dolgát, bármennyire is hasznos a tevékenysége, nem tudja a hatókörét tágítani. Számomra a többi roma és pro-roma szervezettel való együttműködés mindig is kulcsfontosságú volt. Mániákusan keresem a társakat, szövetségeseket, mert nemcsak, hogy egy fecske nem csinál nyarat, de a mi világunk egyik fő problémája pont az, hogy kis szigetként működünk, ahol – akarva-akaratlanul, zömében kormányzati vezényszóra – kényszerűen marakodunk az élénk vetett koncert.

Az eredeti elképzelésem is arra épült, hogy ha sikerül jó gyakorlatokat kialakítanunk, azt a mindenkori kormányok boldogan felkarolják, más civil szereplők is hasznosítják, mi pedig léphetünk tovább, arccal az újabb jó gyakorlatok megalkotásának irányába. Ezzel szemben még az alapítványban sem vált gyakorlattá az együttműködés, és hiába talált ki a vezetés jobbnál jobb dolgokat – többek között az adományozás módszertanát, vagy azt, hogyan kell ösztöndíj-programokat létrehozni és működtetni –, mindezeket képtelen volt továbbadni. Márpedig tudom, hogy azzal az egész probléma-halmazhoz képest kerekítési hibányi pénzzel, amit én ebbe az ügybe képes voltam és vagyok önerőből befektetni, nem lehet társak nélkül széleskörű, szabad szemmel is látható hatást gyakorolni erre a vacak világra. Nagyon fontosak a helyi kezdeményezésű programok és azok támogatása, de ezek a társadalom minden szintjén szolgáló entitások (központi hatalom, helyi önkormányzatok, civilek) összefogása nélkül képtelenek elindítani valódi társadalmi változásokat.

A *Kiútprogramot*¹ együtt alapítottuk Felcsuti Péterrel, aki elsőrendű bankszakember és mindig a józan realitások talaján áll. Vissza-visszatérő baráti vitánk, vajon mitől hatékony és sikeres egy program. A magam türelmetlenségében én úgy gondolom, ha egy program nem tud előre menni, fejlődni, terjeszkedni, akkor nincs értelme a dolognak, változtatni kell, be kell vonni másokat, vagy váltani kell és egészen új dolgot kell kitalálni. Ezzel szemben Péter azt mondja, ha csak két emberen tudunk segíteni, akkor már sikeresek lehetünk. Ezt persze én is elismerem és fontosnak is gondolom, hiszen ha az általunk a *Kiútprogramra* fordított pénzből évente 30–50–100 ember értéket teremtő munkához jut, ennek révén pedig

a gyerekeik is jobb helyzetbe kerülnek, az természetesen összehasonlíthatatlanul hatékonyabb és olcsóbb, mint a társadalmi szinten méregdrága, pazarló, cselédsorban tartó közmunkaprogram. De ha az így elköltött pénzt egyszerűen odaadnánk ugyanazoknak az embereknek a kezébe és még dolgozniuk sem kellene érte, vajon akkor is ugyanoda jutnának-e? Ez számomra a hatékonyság egyik kulcskérdése.

A kezdeti időszakban az alapítvány tevékenysége nagyon determinált volt, és ez hozta elő a váltási kényszert bennem. Az első 8–10 évben több száz millió forintba került az alapítvány működtetése, ami – kivált, ha ehhez intézményes támogatás nem járul – sok pénz, de a probléma nagyságrendjéhez képest nagyon csekély. Az elképzelésem az volt, hogy felkutatjuk a legégetőbb szükségleteket, a helyi kezdeményezéseket felkarolva felmutatjuk a megoldási jó gyakorlatokat, ezeket pedig az állam, a mindenkori kormányzat magáévá teszi, a központi költségvetésbe integrálja a közpénzek elosztása során, hiszen alapvetően állami feladatokról van szó, a civileknek pedig nem az állam helyett, hanem a mindenkori kormányzatok mellett, őket segítve és képbe, helyzetbe hozva kell utat törniük, érdeket képviselniük. Azt gondolom, az állam feladata, hogy ösztöndíj- és mentor programokkal esélyt teremtsen a roma gyerekek számára, azaz integráljon ahelyett, hogy a központilag vezérelt szegregálás által épp az utolsó esélyeket is ellopja tőlük. Mint beigazolódt, ez egy nagyon naiv elképzelés volt. Az ösztöndíjprogramokat és az adományozói tevékenységeket ugyan továbbra is legitimnek tartom, de ezek nem azok a feladatok, amiket én valóban a magaménak gondolok. Ez a ránk kényszerített róbertbácsizás nem nekem való, én önzőn és nagyravágyón a megálmódott világmegváltás oltárán szeretnék áldozni azzal, hogy az alkalmatlan rendszer fellazításán munkálkodom.

– A rendszerváltást követően sok szervezet jött létre, akik a magyarországi cigányság ügyét igyekeztek felkarolni, például a Soros Alapítvány és az Autonómia Alapítvány, akik már a kilencvenes évek óta aktív szereplői az integrációs törekvéseknek. Az elmondottak alapján kulcsfontosságú számodra az együttműködés. Gondolkoztál azon, akár a mikrohitelzés kapcsán, amivel például az Autonómiának már korábbról voltak tapasztalatai, hogy a meglévő civil szereplőkkel hogyan tudnál az ügy érdekében együttműködni?

Amikor elkezdtem a közszolgálati kötelességeimet – ha nem is hivatásszerűen, de legalább szisztematikusan – komolyan venni, az első ember, akivel találkoztam, Bíró András volt, akinek a mai napig nagy tisztelője vagyok, és azt gondolom, nélküle nagyon más, rosszabb lenne ez a világ. Ennél fogva az Autonómia Alapítvány számomra már archimédeszi pont volt. Amikor Andrással kapcsolatba kerültem, már nem ő vezette a szervezetet. Az Autonómia akkoriban a maga programjait csinálta, szorosan kötődve az OSI-hoz, éppen ezért úgy éreztem, hogy a támogatásukkal csak vizet öntenék az óceánba. De igazán a részükről sem éreztem az olthatatlan együttműködési szándékot. A *Kiútprogram* előkészítése során például hosszan beszélgettem az Autonómia egyik munkatársával, aki az ottani mikrohitelzéssel

kapcsolatos programot vitte, és bár mostanra nagyon megkedveltem, tisztelem és ettől függetlenül is jó szakembernek tartom, de akkor ellenségesnek vagy legalábbis gyanakvónak éreztem a tevékenységünkkel szemben. Az volt a benyomásom, hogy őszinte érdeklődésemet, tanulni vágyásomat az általa képviselt alapítvány törekvéseibe, programjaiba való beavatkozásnak érezte.

A *Kiútprogram*nak a mikrohitelezés volt az alapja, ezért is mentem el az Autonómiához, tanácsot kérni és tanulni az ő tapasztalataikból. Ők maguk a mikrohitelezési programjukat nem tartották sikeresnek. Persze itt is felmerül a kérdés, vajon mi számít sikeresnek és eredményesnek a szervezet és a benne dolgozók elképzelései szerint. Az Autonómia azért nem tartotta sikeresnek ezt a programját, mert a hitelezettek nagy része nem fizette vissza a pénzt. Ha úgy gondolkodunk erről, hogy a hitelezésnek az a lényege, hogy én odaadom, te meg visszaadod, akkor valóban sikertelenségről beszélünk, amikor nem jön vissza a kölcsön. Mi ezt kicsit másképp gondoltuk. Már eleve abból indultunk ki, hogy számunkra nem a hitelek maradéktalan visszafizetése az egyetlen cél, legalább annyit számít a hitelből megvalósuló vállalkozás hosszútávú működőképessége, az, hogy a befektetett pénz révén elindul-e egy pozitív változás az adós és családja életminőségében. Az Autonómia nyilvánvalóan azzal küzdött, hogy ha olyan személy számára ad pénzt, akiről biztosan látszik, hogy vissza tudja majd fizetni, akkor az már nem az a célcsoport, akit a szervezet az általa megvalósított programokkal támogatni akar. Ha a kölcsönök közvetlen megtérülése az elsődleges indikátor, a dilemmát nem lehet feloldani, az egy fából vaskarika. Ezzel szemben az általunk elképzelt szociális mikrohitelezésnek az üzleti filozófiája, hogy kis pénzekkel is lehet eredményt elérni, ha a hitel mellé a vállalkozást segítő mentorálás is társul. Eleve számoltunk hitelezési veszteséggel, amit tudatosan vállaltunk és azt egyfajta támogatásként fogtuk fel. Számunkra a sikert a vállalkozás működése és nem a kölcsönök maradéktalan megtérülése jelentette. Az Autonómia programja viszont – feltehetőleg a donor elvárásai miatt – ezt nem engedhette meg magának, és valószínűleg emiatt gondolták úgy, hogy a mikrohitelezés nem tud jól működni és ezért igyekeztek minket is lebeszélni róla.

A Soros Alapítvánnyal más volt a helyzet. Velük is igyekeztem partnerségre lépni, ám hiába volt meg a kölcsönös szimpátia a korábbi magyarországi vezetőkkel, a nemzetközi gigaszervezeteknél megszokott módon, a döntések nagyon lassan és nem a helyi szinteken, a helyi vezetők által születtek. Ez koncepcionális kérdés, hisz számunkra a kezdetektől kőbevésett alapelv, hogy a helyi kezdeményezésekre kell építeni és nem kívülről meghatározni a segítség fókuszát és módját.

A civil testvér-szervezetekkel való együttműködés kudarcot vallott, aminek az egyik okát abban látom, hogy még az ugyanazon a terepen és témában dolgozók is foggal-körömmel ragaszkodnak a saját maguk programjaihoz, amelyek sokszor a donzorok elvárásainak alárendelten működnek, így pedig eleve kötött pályán kell mozogniuk. Ez ellehetetleníti, de legalábbis nagyon megnehezíti az együttműködések és szövetségkötések kialakulását. Végeredményben porszemekké válunk egymás gépezeteiben.

– Sokan, sokszor nevezik meg azt a problémát, hogy helyi szinteken nem tudnak létrejönni azok az együttműködések és szolidaritási hálók, amik feltételei lennének annak, hogy egy-egy ügy eredményesen legyen képviselve. Az előzőek alapján azonban az látszik, hogy ez a fajta kapcsolódás a hierarchia legmagasabb szervezeti szintjein, a donori, támogatói oldalon is hiányzik, miközben alapvető és egyre súlyosabb probléma az erőforrások szűkössége. Korábban te is említetted, hogy egy személyben lehetetlen azokat a strukturális változásokat elindítani, melyek a valódi változáshoz szükségesek. Ha nincs együttműködés a szervezetek között, akkor mi más adódik, amivel eredményesnek lehet lenni? Hogyan látod ezt a kialakult „vetélytársi helyzetet” a donor oldalon?

Sajnos nem váltottam be azt a magamnak tett ígéretet, hogy megkutatom és átgondolom mindezt, tehát most csak a benyomásaimat tudom elmondani mindenféle tudományos megalapozottság nélkül. Azt gondolom, hogy itt is rendszerhibákkal találkozunk. Ha maga a rendszer, a társadalmi közakarat kényszerítené ki a mindenkori kormányzattól az esélyegyenlőségre való törekvést, akkor is lennének az eltérő módszerek és eszközök tekintetében viták, de akkor lenne egy közös alap, amin el lehet indulni. Ez ma Magyarországon teljesen hiányzik. Jelenleg a társadalomszerkezet alkalmatlan arra, hogy struktúrákat lehessen építeni. Fejétől bűzlik az egész. Atomizálttá válik minden, nincs meg az a biztonság, hogy ha valami bizonyítottan jól működik, valami eredményes, akkor azt befogadják a donorkok vagy éppenséggel a közdonor, pedig ennek a történetnek erről kellene szólnia.

Én leginkább sok-sok adót szeretnék fizetni, abban bízva, hogy az adópénzeink a társadalmi változást és fejlődést szolgálják. Nekem a napi 87 telefon, üzenet, hogy ég a ház és azonnal pénzre van szükség, borzalmas lelki teher, mert nem akarom, és azt gondolom, hogy nem is a feladatomban eldönteni, ki maradhat életben és ki dögöljön éhen. A mecenatúrának, a civil aktivitásnak nagy jelentősége és szerepe van egy demokratikus társadalomban, de ha a fundamentális társadalmi kérdések, mint a szegénység, a szegregáció, az esélyteremtés a civilek aktivitásán múlik, az éppen a lehetetlen küldetésstudata miatt, a leglelkesebb támogatókat is az örületbe kergeti, letargiába taszítja. Miután jelenleg mégiscsak ez a helyzet, meggy a marakodás a koncert. Ha a rendszer racionálisan működne, azaz a célokat és az eszközöket össze lehetne hangolni, akkor gyümölcsöző együttműködések is születhetnének. Az én következtetésem az, hogy miközben a civil szférában nagy-szerű emberek dolgoznak, együttműködni ebben a rendszerben mégsem tudnak.

A Polgár Alapítványban a kezdetektől fogva mindenki által képviselt alapvetés, hogy nem a Jurányi utcából, meg a Fővám térről kell megmondani, hogy Tiszavasváriban, Igriciben vagy Tomoron mit kell csinálni, hanem helyben kell esélyt teremteni, hogy az ott élők tudják megfogalmazni, mire lenne valóban szükségük. Ezt az elgondolást nem csak mikro-, hanem makroszinten is érvényesnek gondolom. Az alapítvány jelenlegi *Ügykoalíciós tevékenysége*² pontosan erről szól, ezt az elvet próbálja intézményesíteni. Az alapítvány munkatársai egy-egy olyan ügy képviselőjét igyekeznek megalapozni, ami mind helyben, mind országosan érinti

az alapítvány által képviselt embereket. Ilyen ügy például az oktatás vagy az energiaszegénység. Az *Ügykoalíció* alapelve, hogy helyben és országosan is minden érdekeltet be kell vonni a folyamatba: civileket, tudósokat és politikusokat egyaránt. Ez jelenleg egy kísérlet, de már most látszik, hogy ez a nagy együttműködés a már emlegetett befogadó közeg hiányában nem könnyen valósítható meg. Az *Ügykoalíció*s elképzeléssel nem találtuk fel a spanyolviaszt, de újra és újra bebizonyosodik, hogy azért nem tudnak létrejönni az együttműködések, mert mindenki kényszerűen a maga dolgával van elfoglalva, küzd a fennmaradást, a túlélést jelentő minden egyes fillérért. Az alamizsnát osztó állami emlékmű lógó, jobb sorsra érdemes civil intézmények a túlélésért szétadminisztrálják magukat, miközben nem marad idejük és energiájuk az eredetileg megálmodott hivatásuk, a nemes céljaik szerinti tevékenységekre. Hiszem, hogy el lehet vetni egy-egy magot, ami elindíthat folyamatokat, de az államilag megnyomorított civil szféra jelenleg nem igazán alkalmas táptalaj.

Mindig nagyon vigyáztam arra, hogy az alapítvány közvetlen pártpolitikai ügybe ne keveredjen, mert ez is gátolja az együttműködés kialakulásának lehetőségét. De van egy pont, amikor ezt a semlegességet már nem lehet megőrizni, mert ha nem állunk ki bizonyos ügyek mellett, akkor nemcsak az arcunkat és a hitelességünket veszítjük el, hanem magát az ügyet is feladjuk. Ma már az is óriási dilemma, mit szabad kezdeni azzal, ha kormányzati oldalról jön a jóhiszeműnek tűnő megkeresés egy-egy programunk befogadásával kapcsolatban, ami jelenleg egy nagyon aktuális és égető kérdés számomra. Egyfelől éppen az a célunk, hogy olyan programot alkossunk, amibe majd beszáll a mindenkori kormányzat, másfelől, sajnos gyanítható, hogy a civilségünket és a függetlenségünket egy vazallusi rendszer kiépítésére akarják felhasználni.

A *Kiútprogram* esetében az egyik legfontosabb elem, hogy kik és milyen módon kerülnek be, hiszen az egész arra épül, hogy azokat az embereket juttassuk lehetőséghez, akik a leginkább rászorulnak és akiknek más alternatívájuk nincsen. Nyilvánvalóan tartunk attól, ha ezt átveszi valaki más, és nem körültekintő a kiválasztás során, vagy ne adj' Isten, más kiválasztási szempontokat akar érvényre juttatni, akkor a programba való bejutás megint királyi kegygé válik. Sajnos több jel mutat arra, hogy a kormányzati helytartó helyi szinten nem a megfelelő célcsoportot választaná, hanem az önjelölt helyi vajdákat, uzsorásokat, általuk megerősítve a saját hatalmát, befolyását. Ezzel pedig az egész program értelmét veszítené. Nagyon nehéz dilemmák ezek. Látszólag együttműködési kérdésről van szó, de ez ennél bonyolultabb és ezerszer is meg kell gondolni, mi a helyes lépés, miközben én továbbra is tartanám magam ahhoz, amit már sokszor leírtam és elmondtam: a cél érdekében az ördög öreganyjával is képes vagyok összeállni. Itt azonban nem a színekről van szó, hogy ki a jobb-, ki a baloldali, hanem arról, hogy a hatalom nem a szegény emberek érdekében, hanem a szegények ellen lép fel, sokkal inkább a kiszolgáltatottságukat kihasználva, őket minden eszközzel a nyomorban és a kilátástalanságban tartva. A hatalomnak a programjai hadrendbe állításával az a célja, hogy biztos szavazatokat szerezzen és eddig ez a módszer nagyon hatékonynak bizonyult.

– Említetted, hogy a támogatói tevékenységedet egyfajta társadalmi befektetés-ként képezed el és az a célod, hogy a lehető legjobban hasznosuljon a pénzed. Az alapítványi munka során gondolkodsz indikátorokban, amiket szigorúan mérsz és számonkérsz?

Szigorú számonkérés ebben a vonatkozásban nincs, hiszen én magam sem vagyok a bölcsek kövének birtokában, nem tudom mihez mérni a teljesítményünket. Szeretném, ha lennének jól artikulálható indikátoraink, de a mi eredményeink, sajnos, vagy épp hál' Isten, nem mérhetőek kilóban vagy méterben. Életminőségről, a gyerekek szüleiknél szebb életének esélyeiről kell számot adnunk.

A *Kiútprogramban* például vannak mérhető indikátorok, látjuk, melyik család, mennyit termel, mennyi pénzt keres, mennyit törleszt az adósságából. De a lényeg nem az egyszeri kereset, hanem hogy hány olyan ügyfelünk van, akiknek sikerült kikapaszzkodni a teljes kilátástalanságból, házat venni a faluban, kijutni a cigánytelepről, jobb iskolában tudni a gyerekeiket. Mert ez azt mutatja, hogy ez a módszer, ez a gyakorlat működik, és ami még fontosabb, fenntartható. Ehhez képest, hogy vissza tudták-e fizetni az általunk nyújtott hiteleiket, lényegtelen. Az egy másik kérdés, mindez mennyibe kerül és ez alapján mi számít eredménynek. Alapító társam – bankári múltjának látszólag nagyon is ellentmondó, mégis ízig-veéig pragmatikus – válasza, hogy az eredmény és a siker nem a pénz megtérülésének értelmében jelenik meg, hanem hogy hány embernek lett jobb vagy könnyebb az élete. Én ennél ideologikusabb, idealistább, ha tetszik, nagyravágyóbb vagyok. Én a *sto gyelaty* kérdésre akarom megtalálni a választ. Ha azt látom, hogy a szegénység, a szegregáció, a hova-születésből adódó esélytelenség rendszerhiba, akkor nekem a rendszeren kell változtatnom. Ebből kifolyólag soha sincs felszabadult sikerélményem az egyéni életmentés során, mert közben a többi tíz- és százezer esélytelen gyerek menthetetlen sorsa nyugtalanít, okoz lelkiismeret-furdalást. Ezzel, aligha megbo csátható módon, a munkatársaimnak is megkeseríttem az életét, nagyon nehéz téve számukra ezt a munkát. Ez az elvárás valószínűleg százszor frusztrálőbb, mint bármely indikátor szigorú számonkérése. Jó lenne ezzel a szemlélettel előbb-utóbb leszámolni, máskülönben csak a kilátástalanság marad. És mégis, szerintem ez a dacos elégedetlenség visz előre.

Ösztönös beidegződésem a zsigeri tisztelet és szorongás a nálam szegényebbek, kiszolgáltatottabbak iránt. Ezt Amerikában *fehér bűntudatnak*³ szokták nevezni. Én egy kiszolgáltatott roma embernek minden szavát szentírásnak veszem. Úgy érzem, bűnrészes vagyok a kiszolgáltatottságában, ezért nincs jogom kételkedni az igazában. Ebből kifolyólag, ha én vezetném az alapítványt és döntenék a pénzköltésről, pillanatok alatt kiürülne a kassza és teljes lenne a csőd. Szerencsére nem én döntök, és bízom abban, hogy a felkent szakemberek, akik meghozzák a döntéseket, sikeresek lesznek, pozitívvá tudják tenni az indikátorokat, és a nap végére eléri, hogy a kezdeményezéseink egyike-másika világot váltson. Ez az egész kicsit olyan, mint *üzleti angyalnak* lenni: van 100 projektterv, de az ember már az indulásnál tudja, hogy maximum kettő lesz az, ami majd igazán sikeres tud lenni,

az a kettő viszont kárpótol az összes többi bukásáért. Az a rafinált a dologban, hogy azt előre nem lehet tudni, melyik kettő lesz az, így végig kell csinálni az összes kiválasztott projektet. Az eredmény sok-sok kudarc árán születik meg, amely során szem előtt kell tartani azt is, hogy mindez üzletileg is fenntartható maradjon, hogy a forrás mindaddig kitartson, amíg kiderül, melyik az a kettő, amire tovább lehet építkezni. Ebben a megközelítésben nem az a bukás, hogy 98 kísérlet teljes csóddal zárul, hanem az, ha már az indulásnál lehetett volna tudni, hogy ezekből nem lesz semmi.

Akár beismerjük, akár nem, donornak, mecénásnak, támogatónak lenni hatalom, ami motiváló. Rossz időben, rossz helyen és többnyire rosszul tesszük a dolgunkat, de tisztában vagyok velem, hogy hatalmamban áll befolyást gyakorolni. Megpróbálok ezzel a hatalommal nem visszaélni, hanem inkább használni általa.

Jegyzetek

¹ A *Kiútprogram* 2010-ben indult el egy nonprofit vállalkozásként, amelyet a Polgár Alapítvány az Esélyekért és néhány magánszemély hívott életre. A program célja, hogy a vidéki mélyszegénységben élők számára olyan segítséget nyújtson, amely által őstermelővé vagy családi vállalkozóvá válhatnak a támogatottak, így teremtve meg a megélhetéshez szükséges munkát. A segítségnyújtás két fő eszköze a munkába integrált képzés-tanácsadás, valamint a fedezet nélküli, kis összegű hitel. A programról bővebben a projekt weboldalán lehet tájékozódni: <https://kiutprogram.hu/>.

² Az alapítvány átszervezését követően az új vezetőség kezdte el kifejleszteni az *Ügykoalíció* elnevezésű módszertant, ami a cigánység érdekérvényesítésének megerősítését igyekszik szolgálni. A programról bővebben az alábbi weboldalon lehet informálódni: <https://polgaralapitvany.hu/ugykoalicio/>.

³ Az eredeti angol szakkifejezés a *white guilt*, amit magyarul fehér büntudatnak vagy fehér lelkiismeretnek fordítanak. A kifejezés arra a meggyőződésre utal, hogy a fehér emberek kollektív felelősséget viselnek a más etnikai csoportokhoz tartozó emberekkel szembeni történelmi vagy a jelenkori rasszista bánásmódból eredő károkért.

A KÉT ESET KAPCSÁN MEGVALÓSULT CIVIL SZERVEZETI TEVÉKENYSÉGEK ÉRTÉKELÉSE

■ Elérkeztünk oda, hogy a településtörténeti kontextus ismeretében, a két vizsgált esemény kapcsán a helyi és helyben dolgozó érintettek és aktorok tapasztalatainak, illetve a felkért hozzászólások számbavétele után, valamiféle összegzéssel álljunk elő a címbéli felvetés, az 1997-es ún. „különballagás” és az egykori érpataki polgármester 2016-os „rendteremtési akciója” nyomán keletkező civil szervezeti boom és ezek települési hatásai kapcsán.

A két eset vonatkozásában a feltáró munka egyfajta lezárásaként az alábbi kérdésekre próbálunk meg válaszokkal szolgálni:

- mennyiben játszhatott szerepet a civilek jelenléte és tevékenysége a történetek alakulásában,
- mit lehetett volna esetleg másképp csinálni,
- mi az egyes szereplők felelőssége?

A szemléleti alapvetéseinket tárgyaló első kitérőben két szempont mentén ígértük a település történetének – számunkra itt és most fontos – aspektusait rekonstruálni: a települési politikum, illetve a társadalmi integráció települési alakulása szerint.

Hannah Arendt (1991) számára „az új társadalmi kezdeményezések” jelentik a politikum igazi mibenlétét. Ezt példázza a településen – ahogy azt a település történeti kontextus bemutatása során érintettük – a régióban egyedülálló 1850-es parasztlázadás és a két világháború közötti agrárszocialista szervezkedés. Szemben

ezekkel a gazdasági és hatalmi feszültségekkel terhes időkkel, a település „aranykorának” nevezett hetvenes és nyolcvanas években megyei szinten is kiemelkedő volt a helyi lakosok által végzett társadalmi munka értékteremtése. Ez – minden ellentmondásával együtt – a visszaemlékezők történetei és megélései alapján jól példázza azt, amit Hannah Arendt a közös politikai cselekvés örömeiként azonosított (Arendt 1991).

A település történetének változásaival párhuzamosan alakuló helyi politikumnak felsejlenek állandó elemei is. Carl Schmitt (1992, 2002) politikum meghatározásának a fókuszában a közösséget veszélyeztetők azonosítása és a hozzájuk való viszony kialakítása áll. A településen a vallási különbségekből eredő társadalmi feszültségek huszadik századi lassú felszámolódása mellett az etnikai kisebbségek irányába megnyilvánuló kirekesztő viszonyulás viszonylag állandó történeti tényezőként azonosítható. E tekintetben úgy tűnik, nem számít, hogy zsidókról vagy cigányokról van szó, és annak sem látszik a jelentősége, hogy baloldali vagy jobboldali városvezetése van a településnek, a helyben élő kisebbségekhez való viszonyulást általánosan az idegenkedés és a kirekesztés határozta és határozza meg.

Ami a helyi zsidóság viszonylatában napi gyakorlat volt a II. világháborút megelőzően, ahhoz nagyon hasonló intézkedési javaslatok fogalmazódtak meg a hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes évek szocialista tanács-, majd képviselőtestületi ülésein, sokszor olyan formában és nyelven, amit a 2010-es évek helyi Jobbikos városvezetése sem mert volna nyilvánosan vállalni.

Számos ezzel a tendenciával ellentétes egyéni példával találkoztunk a településen, ami a fentebbiekkel együtt – elsőre bármennyire is furcsának tűnhet – mégis azt erősítette meg bennünk, amit Hága Antónia is hangsúlyozott, hogy „*Vasvári nem (volt) egy rasszista település*”.

Túl sommásnak és talán leegyszerűsítőnek tűnhet ilyen általánosítóan állást foglalni ebben a csöppet sem egyszerű kérdésben. Különösen igaz ez – a korábbi részekben már bemutatott – Lengyel Gabriella kritikus véleményének ismeretében. Lengyel és Hága perspektívájának különbözőségében szerintünk fontos látni azt, hogy az eltérő települési jelenlétüknek fontos szerepe lehetett abban, hogyan látták ebben a vonatkozásban a helyeiket. Szintén releváns a már többször idézett egyik helybéli interjúalanyunk által megfogalmazott önjellemzés: „*Nem voltam rasszista, de rasszista lettem!*” Interjúalanyunk észrevétele – ebben az esetben – a helyzeti tényezők alakulásával párhuzamosan változó társadalmi integrációs attitűd dinamikus mivoltára hívja fel a figyelmet. A mi álláspontunkat ebben az összefüggésben inkább a települési léptékű, strukturális determináló szempontok és nem az egyéni, az összlakossági attitűd hangsúlyozásaként érdemes megfontolni.

Nem kerülhető meg azonban, hogy szemben jó néhány környékbeli településsel, ahol törekedtek legalább szektoriális, inkluzív, innovációs megoldások megvalósítására (lásd például a már idézett nyírbátori iskolai programot, vagy az elbukott, de legalább elindított tiszzaeszlári antiszegregációs lakhatási programot, vagy a közmunka vonatkozásában az innovatív tiszadai gyakorlatot [lásd Hain 2019]), Tiszavasvári történetében nem láttunk példát ehhez hasonló próbálkozásra.

A településen az idegenkedés, a távolságtartás és a kirekesztés vált a történetileg kialakult, állandó érvényű települési gyakorlattá. Ez a helyi politikum egyik, számunkra itt és most fontos sajátossága, ami megkerülhetetlen sarokpontja a két vizsgált esemény, illetve az ezekhez kapcsolódó társadalmi aktivizmus értelmezésének, értékelésének.

Ebben a kontextusban nyer értelmet Lengyel Gabriella két – korábban már idézett – megállapítása, miszerint az 1997-ben bekövetkezett különballagás és az ugyanabban az évben a szentmihályi telepen megvalósított 85 szocpolos lakás felépítése – bár közvetlen összefüggés nincs a kettő között –, de „*egy tőről fakadtak*”, ami alapján a szerző úgy véli, hogy a „*települési diszkrimináció a városfejlesztési politika szintjére emelkedett*” (Lengyel 2013: 61). Fontos kiemelni, hogy a települési politikum – Carl Schmitt-féle – helyi reflexe érdemileg nem tér(t) el az országosan megfigyelhető általános gyakorlattól, a fentebb bemutatott néhány Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei példa az, ami inkább kivételnek tekinthető.

A '97-es különballagás kapcsán a városban történtek értelmezése a települési politikum és a társadalmi integráció alakulásának vonatkozásában

A fentebbiekben azonosított településtörténeti politikum történetileg állandó, determináló hatása mellett esetlegesnek tűnő történeti elemek alakították a különballagáshoz vezető utat:

- az Alkaloida gyár köré felépített új városrész a szentmihályi szegregátum szomszédságában jött létre, ami a Pethe Ferenc Általános Iskola vonzáskörzetébe került. Ez teremtette meg a gyárban munkát kapó, értelmiségi beköltöző családok és az oláh cigány családok közötti konfliktus lehetőségét; illetve
- az eseményt megelőzően egy új, az előzőnél konfrontatívabb vezető került a szóban forgó iskola élére, aki az intézményen belüli dinamikát sem a tanárok között, sem tanár–diák vonatkozásban nem tudta hatékonyan kezelni.

Ha e két történés akár csak egyik eleme nem (így) valósult volna meg, valószínűleg a különballagás sem jött volna létre. Mindezen esetleges körülményeken túl, a témánk szempontjából sokkal fontosabbak azok a társadalmi, politikai és gazdasági változások, melyekre az azt megelőzőnek nem volt ráhatása. A kilencvenes évek második felére egy zsugorodásnak induló városban, a téveszek, ktsz-ek átalakulásával a romák egyre nagyobb része vált munkanélkülivé, miközben a Kádár-rendszerben a viszonylagos jólét eredményeként a hetvenes évek közepétől kezdődően a roma gyermekek száma robbanásszerű megnövekedett. A település, a fentebb azonosított települési politikum sajátosság mentén, az ismerős cselekvési mintát alkalmazta, ami az oktatási intézmények tekintetében a cigány gyerekek egyre fokozódó iskolai szegregációját eredményezte. A különballagás ennek a komplex jelenség-halmaznak tehát csak egy felszíni tünete volt, miközben egy rövid, de annál intenzívebb időszakra az országos érdeklődés fókuszába emelte a várost.

Ennek következményeként érkeztek meg a civil szervezetek, akik a saját működési logikájuk szerint, szintén máshonnan vett minták mentén igyekeztek megoldásokat hozni az általuk azonosított települési problémákra.

A település történeti kontextusát bemutató fejezetben áttekintettük a '97-es különballagást, annak előzményeit és következményeit, az érintettek tapasztalatait feltáró blokkban pedig hangot adtunk a kialakult első civil boom kapcsán helyben érintettek reflexióinak. Mindezek nem kevés tanulságot hordoznak a civil szervezetek integrációs célú helyi tevékenységei tekintetében.

A Partners Hungary Alapítvány (PHA) vonatkozásában Lengyel Gabriella is nagyon határozott kritikát fogalmazott meg. Szerinte jelenlétük nem volt több mint egy „*évek óta alakulató látszatkonszenzus megteremtése nem létező résztvevőkkel*”. A szervezet helyi tevékenységének hatását eredményét ekképp összegezte:

„[...] a PHA működése alatt alakult ki véglegesen a Keskeny úti szocpolos gettó, építették fel a Pethe Ferenc új cigányiskoláját, működése alatt jutott el a cigányok sötétedéskori kijárási tilalma a majdnem törvényesítésig. [...] A cigány férfiakat minden következmény nélkül verheti a rendőr, bármikor betörhet lakást ellenőrizni, éjszaka a telepen riasztólövéseket adhat le, villogtathatja, szirénázthatja a járőrökcsit. Az az önkormányzat, amely mindezt szó nélkül tűri, nem tekinti saját polgárainak a cigányokat, pedig ezt a helyzetet ő idézte elő, és ő tartósítja. És ehhez asszisztált a PHA.” (Lengyel 2013: 77–79)

Nehéz ezzel érdemben vitatkozni, mint ahogy azzal is, hogy az egykori PHA-programban részt vevő interjúalanyaink a történetek kapcsán a mai napig tartó csalódottságuknak adtak hangot, aminek jelzésértékű következménye, hogy még a program befejezése előtt szinte valamennyien végérvényesen felhagytak a közösségi munkával és az érdekérvényesítő tevékenységgel.

A Roma Polgárjogi Alapítvány (RPA) országos és stratégiai jelentőségű jogérvényesítésének, nagyon úgy tűnik, a helyi romák „fizették meg az árát”. Ahogy az érintetti reflexiókban olvasható, a bírósági folyamat következményeként a társadalmi feszültségek fokozódtak a településen, a cigány és nem cigány csoportok még élesebben fordultak szembe egymással, aminek hatására az integráció néhány helyben elkötelezettebb intézményi szereplője is végleg elfordult a romák integrációjának ügyétől.

Az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (CFCF) tevékenységének eredményét a település történeti kontextusát bemutató fejezetben, a '97-es különballagást követő folyamatokat bemutató részben áttekintettük, illetve az érintetteket megszólaltató rész bemutatta a szervezet céljait akadályozó, ekkora már megváltoztathatatlanak tűnő települési körülményeket. Az iskolai elkülönítést elmarasztaló, 2009-es újabb sikeres jogérvényesítési eljárás a település szentmihályi felében érdemben már nem tudott hatást gyakorolni, ugyanis a Pethe Ferenc Általános Iskola, mint az egyik szegregáló intézmény, a fenntartóváltással alapítványi kézbe került. A település másik végén, a szegregált környezetben működő állami fenntartású iskola tekintetében részsikernek tűnhet, hogy a per hatására felmenő rendszerben megszüntetik az intézményt, átirányítva a gyerekeket a központi iskolába.

A tagintézmények közötti szegregációra a gyerekek egy intézményegységbe terelése azonban nem megoldás, ugyanis a központi iskolában az intézményen belüli szegregáció váltotta fel a roma gyerekek tagiskolák közötti korábbi elkülönítési gyakorlatát.

Ennek aktuális következménye, hogy az intézményfenntartó megszüntette az iskolabuszt, így a városszéli cigánytelepről a központi iskolába átirányított gyerekek közül van, aki napi szinten, oda-vissza több mint 8 kilométert gyalogol az iskolába és haza. Ennek okán a bűdi roma szülők tiltakozásba kezdtek azt követelve, hogy gyerekeik számára nyissák újra a szegregált iskolát.

Tiszavasvári történetében mindkét iskolai szegregációs ügyben elindított jogérvényesítési eljárásra igaz, hogy jogi tekintetben fontos és sikeres eredménnyel zárult, de a helyi következményei kapcsán egy mondatban nem lehet lényegre törőbben a történeteket összefoglalni, mint amit Boros Ilonától idézve, a kötetben velem készült interjú címének választottunk:

„A romákat érintő legkomolyabb társadalmi problémák csupán jogi eszközökkel nem megoldhatók.”

A 2016-os „rendteremtési akció” értelmezése a települési politikum és a társadalmi integráció alakulásának vonatkozásában

A különballagás kilencvenes évek végi időszakához képest 2016-ra a település lényegesen rosszabb állapotba került. A város egy, a rendszerválást hosszútávon is megszenvedő régió depressziós járásközpontja lett, a leépült Alkaloidával, az elvándorolt vegyipari értelmiségi és szakdolgozók tömegeivel és a település atipikus zsugorodásának tüneteivel!

A két vizsgált eset között eltelt húsz évben a helyben élő romák (dez)integrációjának vonatkozásában a folyamatos erózió túl érdemi változás nem történt. Azonban a problémát övező és annak szerves részét képező társadalmi légkör változásának – az említett országos tendenciákon is túlmutató – egyértelmű jele volt a Jobbik települési szintű hatalomra kerülése. A történeti kontextus rekonstrukciója során az országos pártpolitika részeként, a 2018-as országgyűlési választásra készülődés elemeként értelmeztük a 2016-os érpataki polgármester vezette „rendteremtési akciót”, ami mögül a jogász végzettségű településvezető már a bírósági ítélet meghozatala előtt kihátrált.

Az ügy során a gyors jogvédői közbelépést a máshol megélt rossz tapasztalatok vezették. A jogi eljárást kezdeményező TASZ jogászai a korábbi gyöngyöspatai élményeik alapján léptek közbe a lehető leggyorsabban, hogy határozott fellépésükkel megakadályozzák az eset alapján vélelmezhetően kialakuló szélsőséges csoportok megjelenését, az esetleges helyi aktivizmusuk fokozódását, ahogy az Gyöngyöspatán történt. Ez a fellépés a jogérvényesítés működéséből következően nem tudott érzékeny lenni az integrációs deficitet okozó valódi problémákra, azonban a bizonyítottan jogszerűtlen, a nagypolitika által indukált „látszattmegoldási kísérletet” meg tudta állítani.

A jogi eljárással párhuzamosan alakuló civil szervezeti boom során megjelenő aktivisták és intézmények már az érkezésükkor ellentmondásos helyzetbe kerültek, ami abból következett, hogy a helyben megkezdett tevékenységeik bár közvetve kapcsolódtak az érpataki polgármester „rendteremtési kísérletének” egyes elemeihez, illetve az annak kapcsán láthatóvá váló néhány konkrét problémához, de figyelmen kívül hagyták és érdemben nem reflektáltak a romák (dez)integrációjának alapvető problémáira. Mindenképpen tünetértékű és szimbolikusan is kifejező, hogy a településen megjelenő civil aktivitások – ahogy ezt kifejtettük – nem az 1997-es és a 2016-os események kapcsán fókuszba került Széles-Keskeny úti oláh cigányok lakta szegregátumot célozták, hanem a település másik végén élő, az ügy kapcsán csak közvetve érintett romungró városrész lakosait.

Mellényúlás vagy félreértés? Véleményünk szerint ez a civil működési logika egy paradox, de kézzelfogható mozzanata.

E civil tevékenységek ráadásul a bemutatott érintetti és aktori reflexiók alapján a bűdi szegregátum számára sem hoztak bármiféle megoldást vagy segítséget az ott jelen lévő problémákra, viszont sok esetben új, addig nem létező nehézséget generáltak. Ez a paradox helyzet a turbulálódó, párhuzamos civil aktivitások következménye, ami egyrészt a cigányság integrációjával kapcsolatos különböző elvi és politikai elképzelésekből fakadt, másrészt pedig, ezzel szoros összefüggésben, az eltérő szervezeti célok, eszközök és módszertanok alkalmazásából, amit helyi szinten még tovább nehezített többek között a civil szervezetekre jellemző általános fenntarthatósági kényszer. Ez egyfajta versenyhelyzetet teremtett a civil szereplők között, ami a helyi cigányság és általa az elérhető források megszerzéséért, a romák integrációját szolgáló elképzelések érvényességének kizárólagosságáért, valamint a saját projektek és pozíciók hosszú távon biztosítandó fenttartásáért folyt.

Az érintetti tapasztalatokat összefoglaló fejezet végén hosszan idéztük egy, a 2016-os civil boom keretében a településen évekig a legintenzívebben jelen levő, mind a két nagy közvetítő szervezet által támogatott közösségsszervezővel készült életútinterjút, amiben a tiszavasvári tevékenysége kapcsán a helyi romákról, mint „*primitív szintre lealacsonyított emberekről*”, az őt delegáló és a munkáját koordináló civil szervezetről, mint „*magukat mindentudónak gondoló liberális szemléletű emberekről*”, a helyben dolgozó más civilekről pedig etnicizálóan, mint „*fehér emberekről*” beszélt, akikkel szemben – az interjú szerint – a közösségsszervezőnek érdekvédőként kell fellépni a terepen (lásd Kőrösi 2017). Ez az együttműködési attitűd úgy gondoljuk, nem kíván kommentárt. Jó volna, ha ez csak egy egyedi, kiragadott eset lenne a Tiszavasváriban dolgozó civilek tevékenységének vonatkozásában, de saját helyi tapasztalataink alapján, mi inkább az állatorvosi ló esetét látjuk ebben a megnyilvánulásban, ami az e kötet célja szerint problematizálni kívánt jelenségek egy igen keserű sűrítményének látszik.

A felelősség kérdése – Alakulhatott volna másképp? A két eset kapcsán általánosan megvonható tanulságok

Lengyel Gabriella 2000-es években végzett terepmunkája alapján így írt a Tiszavasváriban kialakult helyzet kapcsán a helyi szereplők felelősségéről:

„A helyzetet, ahová a város jutott, évszázadok ostobasága, szűklátókörűsége alapozta meg, de a mai tragikus állapot, a társadalmi béke teljes felbomlása a legutóbbi évtizedek városvezetései – és a velük együttműködő városi értelmiség tevékenységének az eredménye.” (Lengyel 2013: 79)

Az érintetti reflexiókban megfogalmazottak, valamint a településtörténeti kutatásaink alapján határozottan úgy gondoljuk, hogy Lengyel megállapításához képest, az akkori és a jelenlegi helyzetet kiváltó folyamatok és az abban szerepet kapó aktorok felelősségének kérdése ennél árnyaltabb megközelítést igényel.

A kétezres évek közepére a szocialista városvezetés elfáradt, elfogyott körülötte a levegő. Az országos pártpolitikai erőter változása mellett ez alapozta meg a 2006-os helyi hatalomváltást is. Mindeközben a régi búdszentmihályi közösség „saját, központi” iskolája és a városszéli, az Alkaloida dolgozók gyerekeinek és a szentmihályi telepen élő oláh cigány családok gyerekeinek helyet adó iskola közötti érdekkonfliktus a '97-es különballagás után is tovább fokozódott, amely során a település vezetése és intézményei még kitettebbé váltak a helyi társadalom nyomásának, érdekérvényesítő próbálkozásainak. A kilencvenes évek derekán az Alkaloida privatizációjával, a Bokros-csomag megszorító intézkedéseivel, a mi megfigyelésünk szerint sokkal kisebb volt a helyi politikai erőterben az önkormányzatnak és a polgármesternek a mozgáster, mint ahogy az Lengyel Gabriella számára, néhány évvel a történetek után, látszódnak. A kétezres évek második felében erre a települési dinamikára rakódott rá a nagytársadalmi cigányellenesség narratívája.

Azt gondoljuk, ahogy ezt az érintetti reflexiók is tükrözik, hogy egy körkörös csapdahelyzetbe kerültek a település szereplői. Ez koncentrált a településen az oktatási szegregáció kérdésében (is), amit a történeti mintázatok, mint a helyi politikum, a települési társadalmi csoportok viszonyrendszerének dinamikája, a kisebbségek irányába tanúsított idegenkedő, kirekesztő ismert gyakorlat alapvetően határozott meg. Véleményünk szerint minden helyi és helybe érkező szereplő részese és egyben aktora is volt az így kialakult helyzetnek, de azt gondoljuk, hogy se személyenként, se jól körvonalazható csoportonként nem okolható egyvalaki a történetekért.

Ha mégis felvethető egy szereplő, akinek megkerülhetetlen e folyamat kialakulásában a felelőssége, akkor az a mindenkori államhatalom. Nagyon messzire vezetne és nem is feladatunk itt és most kinyitni ezt a vitát, ezért csak a kötetben olvasható Horváth Aladár interjút idéznénk. Eszerint az e probléma kapcsán legaktívabb, Magyar Bálint nevével fémjelzett időszakban is kevés volt, amit az állam tett, az akkori elkötelezettségű intézkedések sem tudtak valódi áttörést elérni e társadalmi probléma kapcsán.

Mindezzel összecseng, hogy az általunk rekonstruált településtörténeti forgatókönyvnek évekkel később mi magunk sem látjuk a helyi szinten – akárcsak lehetőségként – az alternatíváját. A hatvanas évek elejére kialakult az ipari mezőgazdaság a településen, az évtized végén az Alkaloida fejlesztésével pedig az ipar növekedésének lehetősége. Ez teremtette meg azt a keretet, amiben a cigányság integrációjának lehetőségeiről, Hajnáczy Tamást (2017) idézve, a Kádár-korszakban kialakult felemás szektorális megoldásairól írtunk. Mindezzel együtt ez volt az az időszak, amit az emlékezőink – ebben a tekintetben is – „aranykorként” éltek meg. A rendszerváltást követően ahogyan a téeszek és a ktsz-ek, valamint az Alkaloida (nemzetközi konkurens vállalkozás felé történt) privatizációja végbement, az tulajdonképpen jelenleg végérvényesnek tűnően megpecsételte a város sorsát, a zsugorodás pályájára állítva a települést. A zsugorodás időszakában pedig egy, a Tiszavasvárihoz hasonlóan dezintegrálódó településen egy egyre nagyobb számú és fokozottan hátrányos helyzetű csoport társadalmi integrációja, a véleményünk szerint, nem tud reálisan megvalósulni.

Mindebből következik, hogy a települési vezetés, a helyiek, illetve a civilek szerepével és felelősségével kapcsolatban (is) kevésbé vagyunk meg- vagy elítélőek. Kovai Cecília állításával teljesen egyetértve gondoljuk azt, hogy minden helyben megvalósuló civil tevékenység „beavatkozás” és mint ilyen, sokirányú felelősséggel jár. Fontos kimondani, hogy 2016-ban, de különösen 1997-ben az érkező civilek jelenléte és helyi tevékenysége hozzájárult a Tiszavasváriban alakuló helyzet radikalizálódásához. Mindezzel együtt úgy gondoljuk, hogy a két eset kapcsán érdeemben, településtörténeti léptékben is meghatározó módon, nem befolyásolták a civil tevékenységek a helyben történeteket. Egy, a helyi sajátosságokat és a helyi szereplőket szem előtt tartó kezdeményezés is maximum a jelenlegi helyzeti károk valamifajta csökkentésére lehetett volna képes, de a romló tendenciák érdemi megváltoztatására, felülírására szerintünk nem.

Egy szempontrendszer a probléma áttekintéséhez és a kezdeményezett közös gondolkodáshoz

A 2010-es évek elején – a már többször hivatkozott – nemzetközi Pakiv-program keretében, Bíró András és munkatársai azzal a szándékkal kezdeményeztek fórumot, hogy megvitassák az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján a cigányság integrációját célzó civil folyamatok tanulságait, hogy arra alapozva szükségszerűen új megközelítéseket és irányokat javasoljanak. Nicolae Gheorghe vitaindító eszéjében úgy fogalmazott, hogy a „*mi felelőségünk, hogy elgondolkozzunk a tevékenységünkön és kritikus önvizsgálatot tartunk. Ha sikerült tisztáznunk ezeket a dolgokat, az a roma politikákról folytatott szélesebb vitához vezethet. Az egyik lehetőség ehhez az, ha felsoroljuk a kezdeti gondolatokat, és elgondolkozzunk azon, hol támadt szakadék köztük és a megvalósult eredmények között. [...] A roma civil társadalom építése és a roma szervezetek kultúrájának további fejlesztése*

érdekében az egyik első lépés a finanszírozók elvárásai, a kézikönyvek és tréningek szakmai nyelvét használó roma képviselők, valamint a helyi szintű közösségek élete közt húzódó szakadékok dokumentálása kell legyen.” (Gheorghe 2014: 104)

A Pakiv-program keretében kezdeményezett párbeszéd – ha el is indult – megrekedt és közel 10 év távlatából úgy tűnik, hogy a vita során feltett kérdések, megfogalmazott dilemmák jelentős része változatlan formában fennmaradt és se a szakmai, se a szélesebb nyilvánosságban nincs szó a civil szervezeteket és tevékenységeiket továbbra is feszítő problémákról.

A Tiszavasváriban generálódó két civil boom példáján keresztül arra tettünk kísérletet, hogy a Gheorghe által első lépésként azonosított réseket dokumentáljuk. Munkánk során megpróbáltunk rámutatni a létező civil gyakorlatok hibáira, hiányosságaira, mindezt a helyi folyamatban közvetve és közvetlenül részt vevő, összes érintett szereplő eltérő perspektívájának figyelembevételével.

Azt gondoljuk, hogy a két tiszavasvári eset számos tanulsággal bír, amely kiindulópontul szolgálhat egyfelől a Pakiv-program keretében rövid időre megindult diskurzus folytatásához, valamint annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a megváltozott tágabb társadalmi kontextusban, aktuálisan a NER-valóságban, hogyan lehet és hogyan érdemes civilként terepmunkát végezni.

A kötet zárásaként ehhez a párbeszédhez kínálunk szempontokat. Reményeink szerint e kérdések és problémák közös értelmezése és megválaszolása segíthet abban, hogy milyen új megközelítésekre és irányokra lenne szükség – a tág értelemben vett – a társadalmi integrációs célú civil aktivizmus eredményességének érdekében.

A szempontrendszer kialakításának módszertana

Bár vannak előzményei (lásd például Bakó 2022; Autonómia Tudásbázis), mégsem mondhatjuk, hogy Magyarországon kialakult gyakorlata lenne a civil szervezeti tevékenység hatékonyságmérésének, illetve az erről való közös gondolkodásnak. Bakó Csaba tavaly megjelent tanulmányában ennek kapcsán azt írta, hogy „a szervezetek egy része legfeljebb az elégedettséget méri, elenyésző azok száma, akik szisztematikusan és rendszeresen mérik és értékelik a rövid- és hosszabb távú hatásukat.” (Bakó 2022: 32)

Ebben az összefüggésben ez a kötet tulajdonképpen, a kötet eleji harmadik kitérőben leírt módszertani megfontolások alapján, egyfelől egy, az elemzési táv tekintetében szokatlanul hosszú perspektívájú, a kvalitatív tartalomelemzés módszerével végzett hatásmérés, másfelől az – ambíciói szerint – az elkövetkezőkben konszenzusosan kialakítandó hatásmérési módszertan (Bakó 2022: 40–41), a célok és keretek meghatározásához, az érintettek feltérképezéséhez, az eredmények, hatások azonosításához hozzájárulni szándékozó előkészítő anyag. Ez utóbbi célhoz kapcsolódóan készítettük a *Kritikus szempontokat* összegyűjtő és rendszerező táblázatot (lásd a fejezet végén).

A harmadik blokkban, ahogy a fejezet elején azt jeleztük és röviden le is írtuk, az Interpretatív Fenomenológiai Elemzés (IFE) módszerével állítottuk össze az érintetti reflexiókat, ahol a célcsoporttagok helyzetének érzékenysége, a források védelme, illetve a traumatizált emlékezők megszólaltatása tette speciálissá nem csak az adatfelvételt, hanem a prezentálás, a közlés módját is.

A negyedik blokkban a szerkesztett interjúk teljes terjedelemben történő közreadásával tulajdonképpen forrásközlő munkát végeztünk. A meginterjúvoltak minden esetben látták, véleményezték az elkészült szöveget, tulajdonképpen társszerkesztve azt. Volt, ahol a megszólaló munkatársai is véleményezték az elkészült szöveget, gyengítve annak személyes, erősítve a szakmai, konszenzusos jellegét.

A Kritikus szempontokat az e kötethez összegyűjtött releváns dokumentumok, illetve az érintetti reflexiók, valamint a felkért hozzászólók interjúinak tematikus tartalomelemzésével állítottuk össze, alapvetően a teljeskörűség igényével.

Az egyikünk forprofit szférában, az üzleti és ügyviteli folyamatok újratervezése (Business Process Reengineering – BPR) kapcsán szerzett tapasztalatai szolgáltak még szemléleti alapvetésül az itt elvégzett munkánkhoz, ami a teljes folyamat át- és újragondolásában, az ebbéli igény megfogalmazása kapcsán jelentett módszertani és elvi támaszt a munkánk során (lásd ennek kapcsán Srinivasan 2011).

Kritikus szempontok a civil tevékenységek újragondolásához a két tiszavasvári civil boom tapasztalatai alapján

A civil tevékenységek során az aktori és érintetti csoportok közötti viszonyrendszer

Ebbe a kategóriába gyűjtöttük össze a civil folyamatok során érintett összes résztvevői csoport között kialakult kapcsolódások problémáit. Az aktori és érintetti csoportok közötti viszonyrendszert sokszor egyirányú, egyenlőtlen, függőségi kapcsolatok jellemzik, ami együttműködési deficitet eredményez. E viszonyrendszer sok tekintetben kötött pályára kényszeríti a szereplőket, ami meghatározza a civil szervezetek helyi tevékenységének perspektíváit. Ez aztán minden szinten számos más probléma kialakulásához vezet.

<i>Probléma megnevezése</i>	<i>Hivatkozás</i>
1. Egyenlőtlen, függőségi viszonyrendszer az intézményrendszer szintjei, valamint a helyi munka során érintett aktorok között (donor szervezetek–civil szervezetek, civil szervezetek–civil szervezetek, civil szervezetek–civil szervezetek helyi munkatársai, civil szervezetek–helyi közösség, civil szervezetek–helyi hatalom, civil szervezetek–helyi társadalom)	1997-es különballagók tapasztalatai 1997-es helyi cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os helyi hatalom tapasztalatai 2016-os helyi társadalom tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú
2. Aktori és érintetti csoportok közötti együttműködési deficit elméleti szinten az együttműködés, mint alapkövetelmény jelenik meg, de a gyakorlatban szinte egyik szinten sem valósul meg	1997-es helyi cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os helyi társadalom tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú
2.1 donor és forráselosztó szervezetek és civil szervezetek között	Béres Tibor interjú Polgár András interjú
2.2. civil szervezetek egymás között	Lásd 3. és 9. pont
2.3. civil szervezetek és a civil szervezetek helyben alkalmazott munkatársai között	1997-es helyi cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai
2.4. civil szervezetek és a helyi célcsoport között	
2.4.1. nincs valódi kapcsolat a felek között	1997-es különballagók tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os helyi társadalom tapasztalatai Horváth Aladár interjú Boros Ilona interjú Béres Tibor interjú
2.4.2. célcsoport kiválasztását nem a probléma, hanem a saját szervezet kapcsolathálója és erőforráskészlete befolyásolja	1997-es helyi cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Boros Ilona interjú
2.5. civil szervezetek helyi munkatársa és a helyi célcsoport között a helyi kiválasztott reprezentánsok és a helyi célcsoport eltávolodik: érdekkonfliktusok alakulnak, amely során a meglévő együttműködések is felbomlanak	1997-es helyi cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú

2.6. civil szervezetek és a helyi hatalom között	
2.6.1. helyi hatalom ellenségként, illetve felelős-ként való beállítása	1997-es helyi hatalom tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú
2.6.2. nincs együttműködés, se tudás- és tapasztalatcsere	Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú
2.7. civil szervezetek és a helyi társadalom vélelmezett előítéletek okán egyáltalán nincs kapcsolat	1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os helyi társadalom Kovai Cecília interjú

Forráselosztás és forrástranszfer

A forráshiány – ugyan különböző mértékben, de – általánosan feszíti a civil folyamatokban részt vevő összes aktori és érintetti csoportot. A szűkös forrásokért versenyhelyzet alakul ki a szereplők között, amely folyamatban a donorkoknak és forráselosztóknak való megfelelési kényszer felülírja a szakmai szempontokat. Mindez további problémákat generál, ilyen a rövidtávú, projektalapú működés, az „ügyközpontú” beavatkozások, az irreális célok kitűzése. A forrástranszferrel általában az egyenlőtlen elosztás jellemzi, ami konfliktusokat hoz létre mind a szervezetek között, mind a helyi szinteken. A forráselosztással és forrástranszferrel kapcsolatban számos etikai kérdés is felmerül, amely kapcsán felvetődik a felelősségvállalás kérdése, problémája.

Probléma megnevezése	Hivatkozás
3. Verseny az elérhető forrásokért	2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú
4. Helyi projekt létrehozása az elérhető források megszerzése okán	1997-es helyi cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Polgár András interjú
4.1. „ügyközpontú” tevékenységek	1997-es különbözők tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek Horváth Aladár interjú Boros Ilona interjú Polgár András interjú

5. Donorok elvárásainak való megfelelési kényszer a szakmai elképzelések kárára	2016-os civil szervezetek tapasztalatai Béres Tibor interjú Polgár András interjú
6. Rövid futamidejű, projektalapú működés	
6.1. kitűzött célok néhány év alatt nem elérhetőek	Béres Tibor interjú Polgár András interjú
6.2. magára hagyott közösség a projekt végétével	1997-es különballagók tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai Béres Tibor interjú Polgár András interjú
7. Felelősségi kérdések a forrásközvetítésben	
7.1. mélyszegény környezetben konfliktusokat generál	1997-es helyi cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Béres Tibor interjú Polgár András interjú
7.2. forrásfelhasználással kapcsolatos felelősségvállalás hiánya: „felelősség letolása” a minél lentebbi szintekre	1997-es helyi cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Béres Tibor interjú Polgár András interjú
8. Egyenlőtlenség a forráselosztásban: lentebbi szintekre egyre kevesebb forrás jut	2016-os cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Kovai Cecília interjú Polgár András interjú Béres Tibor interjú

A cigánysággal és a cigányság integrációjával kapcsolatban létező eltérő, esetekben egymásnak ellentmondó civil elképzelések

A civil szervezetek és az aktivisták közötti együttműködési deficit és az elérhető forrásokért való küzdelem gyakran a cigánysággal és a cigányság integrációjával kapcsolatos eltérő kisebbségpolitikai, ideológiai elképzelések összeütköztetésének formájában tör felszínre a civil szerveződések intézményi hierarchiájának felsőbb szintjein. E folyamatban nem a helyi szinten megvalósítható közös cél elérése érdekében szükséges konszenzusteremtés válik meghatározóvá, hanem a saját elképzelések – egyedüli – létjogosultságának igazolása, ami újabb törésvonalakat hoz létre e szereplők között.

■ TAPASZTALATOK, KÖVETKEZTETÉSEK

<i>Probléma megnevezése</i>	<i>Hivatkozás</i>
9. Saját elképzelések egyedüli létjogosultságáért folyó küzdelem, „ellenfelek” delegitimálása	1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Horváth Aladár interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú Kovai Cecília interjú
9.1. roma és pro-roma aktivisták, szervezetek szembeállítása	2016-os civil szervezetek tapasztalatai Béres Tibor interjú Kovai Cecília interjú
10. Kisebbségi jogok, állampolgári jogok vs. szociális, gazdasági jogok prioritásának kérdése	1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os helyi cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek Horváth Aladár interjú Boros Ilona interjú Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú
11. Identitáspolitikai dilemmák	
11.1. a városi középosztály, értelmiség sajátja, helyi szinten kevésbé van jelen: képviselő és képviselt közötti eltávolodás	Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú
11.2. cigányságban rejlő erőforrás	1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Kovai Cecília interjú
11.3. etnikai szerveződés dilemmái	2016-os helyi társadalom tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Horváth Aladár interjú Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Bíró András interjú
12. PC beszédmód: problémák ki nem mondása és elfedése	Béres Tibor interjú Bíró András interjú
13. Részvételiség megvalósításával kapcsolatos értelmezések különbözősége	Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú
14. Adományozás, segélyezés dilemmái	2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Béres Tibor interjú Bíró András interjú Polgár András interjú

Elvek – stratégiák – módszertanok

Ebbe a kategóriába azokat a problémákat, dilemmákat soroltuk, melyek összekapcsolódva a fentebbiekkel a helyben megvalósított tevékenységek során válnak láthatóvá. A lokáltságban elérhető célok meghatározása, a terepjelenlét, a helyi tudások és a lokáltság sajátosságainak figyelembevétele, a tevékenységek során alkalmazott módszertanok, a helyi célcsoporttal való közös munka, a más civilekkel való párhuzamos munkavégzés, valamint a nem várt következményekkel való szembenézés és felelősségvállalás gyakorlatai alapvetően határozzák meg egy-egy helyi beavatkozás lehetőségeit, eredményességét.

<i>Probléma megnevezése</i>	<i>Hivatkozás</i>
15. Célmeghatározással kapcsolatos problémák	
15.1. helyi igények és sajátosságok figyelmen kívül hagyása, saját szervezeti (illetve donor) célok prioritizálása	1997-es különballagók tapasztalatai 1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai Béres Tibor interjú Polgár András interjú
15.2. helyben nem reális, nem megvalósítható célok kitzúzése	2016-os civil szervezetek Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Bíró András interjú Polgár András interjú
16. Tudás és terepjelenlét hiánya	
16.1. helyismeret és a helyi kontextus figyelembevételének hiánya: a település társadalmi, gazdasági, politikai sajátosságai	1997-es helyi hatalom tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Bíró András interjú
16.2. helyi társadalom tapasztalatainak figyelmen kívül hagyása	1997-es különballagók tapasztalatai 1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú
16.3. problémák helyi értelmezése és civil szervezeti értelmezése közötti eltérés	1997-es különballagók tapasztalatai 1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú

<p>16.4. célcsoporttól való elidegenedés</p>	<p>1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Horváth Aladár interjú</p>
<p>17. Módszertani kérdések</p>	
<p>17.1. külföldről importált, illetve más környezetben alkalmazott módszertanok helyi átfordítás nélküli alkalmazása</p> <p>17.2. helyi társadalom, helyi kontextus figyelmen kívül hagyása</p> <p>17.3. jogérvényesítés dilemmái</p>	<p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai Horváth Aladár interjú Béres Tibor interjú Bíró András interjú Polgár András interjú</p> <p>Lásd 16. pontban a tudás- és terepjelenté hiányánál</p> <p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezeti tapasztalatok Horváth Aladár interjú Boros Ilona interjú</p>
<p>18. Helyi roma vezetőréteg kialakításának kérdései</p>	
<p>18.1. helyi vezetők körültekintő kiválasztásának fontossága és felelőssége</p> <p>18.2. rokonság-alapú helyi szerveződések</p> <p>18.3. közösségi érdek és magánérdek összeegyeztetési nehézségei egy mélyszegény, kirekesztett környezetben</p> <p>18.4. helyi vezetők függőségi helyzetének figyelmen kívül hagyása</p>	<p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os civil szervezeti tapasztalatok Horváth Aladár interjú Béres Tibor interjú Bíró András interjú</p> <p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 2016-os civil szervezeti tapasztalatok Béres Tibor interjú Bíró András interjú</p> <p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezeti tapasztalatok Béres Tibor interjú Polgár András interjú</p> <p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezeti tapasztalatok Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú</p>

<p>18.5. helyi vezető pozícióhoz szükséges tudások biztosításának a hiánya</p> <p>18.6. cigány vezetők szerepével kapcsolatos összeegyeztethetetlen elvárások és annak saját életükre rótt következményei</p>	<p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú</p> <p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai Béres Tibor interjú</p>
<p>19. Egy célcsoportban és egy célközösségben a párhuzamos civil jelenlétből eredő problémák</p>	
<p>19.1. tevékenységek és célok összehangolásának hiánya</p> <p>19.2. érdekkonfliktusok és „versenyhelyzet” a párhuzamos munka során</p> <p>19.3. ideológiai konfliktusok a cigányság integrációjával kapcsolatban</p> <p>19.4. egymás tevékenységeinek „kioltása”, delegitímálása</p>	<p>1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai</p> <p>1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Horváth Aladár interjú Boros Ilona interjú Polgár András interjú</p> <p>Lás ennek kapcsán a táblázat 9-13. pontjait</p> <p>1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Horváth Aladár interjú Polgár András interjú</p>
<p>20. Nem várt következményekkel kapcsolatos felelősségvállalás hiánya</p>	
<p>20.1. célcsoport magára hagyása a tevékenység okán kialakult újabb konfliktusokkal, problémákkal</p> <p>20.2. problémák újratermelése</p> <p>20.3. helyi szereplők megbélyegzése</p> <p>20.4. helyi társadalom csoportjai közötti távolság megnövekedése, tevékenységek hatására egymás ellenérdekelt feleivé válás</p>	<p>1997-es különballagók tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Boros Ilona interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú</p> <p>2016-os civil szervezetek tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú</p> <p>1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es helyi társadalom tapasztalatai 2016-os helyi társadalom tapasztalatai Horváth Aladár interjú Kovai Cecília interjú</p> <p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 1997-es helyi hatalom tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai Kovai Cecília interjú</p>

<p>20.5. helyi társadalom cigánysággal kapcsolatos előítéleteinek radikalizálódása</p> <p>20.6. támogatásokkal kapcsolatos nem megfelelő keretek biztosítása, felelősségvállalás hiánya</p>	<p>1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es helyi társadalom tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os helyi társadalom tapasztalatai Kovai Cecília interjú</p> <p>2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os helyi társadalom tapasztalatai Béres Tibor interjú Bíró András interjú</p>
<p>21. Tevékenységek értékelésének, dokumentálásának, monitorozásának hiánya</p>	
<p>21.1. önkritika hiánya</p> <p>21.2. tapasztalatcsere és negatív folyamatok felvállalásának hiánya</p>	<p>Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú</p> <p>1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú Polgár András interjú</p>

Reprezentáció, képviselet, láthatósági kérdések

A reprezentációval és képviselettel kapcsolatos kérdések szorosan összekapcsolódnak az előzőleg megnevezett problémákkal. A civil szervezetek és a cigányság országos és helyi reprezentánsai számára a szimbolikus és anyagi támogatások megszerzéséhez a láthatóság biztosítása meghatározó feltétel. A saját tevékenységek, a célcsoport, valamint a célcsoport problémáinak a bemutatása és képvisellete hatalmi kérdés, amely folyamatban az aktori és érintetti csoportok egyenlőtlen hozzáféréssel rendelkeznek, ami elméleti és gyakorlati szinten is számos kérdést, problémát felvet.

<p>Probléma megnevezése</p>	<p>Hivatkozás</p>
<p>22. Ki képviselhet kit?</p>	<p>1997-es különbalogók tapasztalatai 1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Horváth Aladár interjú Boros Ilona interjú Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú</p>

<p>22.1. szakadék a képviselők és a képviseltek között</p> <p>22.2. identitáspolitikai dilemmák</p> <p>22.3. képviselőhöz szükséges feltételek a középosztály, értelmiség pozíciójához kötöttek</p>	<p>1997-es különballagók tapasztalatai 1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Horváth Aladár interjú Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú</p> <p>Lásd 11. problémakör</p> <p>1997-es cigány reprezentánsok tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai Kovai Cecília interjú Béres Tibor interjú</p>
<p>23. Civil szervezetek láthatósági kényszere</p>	
<p>23.1. „botránykeltés”, mint az ügyekkel és tevékenységekkel kapcsolatos láthatóság eszköze</p> <p>23.2. civil szervezetek beszámolóí során pozitív folyamatok hangsúlyozása, negatív folyamatok elhallgatása</p> <p>23.3. a „médiaképes”, jól kommunikálható ügyek vállalásának kényszere</p>	<p>1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es helyi társadalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os helyi társadalom tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai</p> <p>1997-es helyi hatalom tapasztalatai 1997-es civil szervezetek tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai Béres Tibor interjú Bíró András interjú</p> <p>1997-es helyi hatalom tapasztalatai 2016-os érintett cigányság tapasztalatai 2016-os civil szervezetek tapasztalatai</p>

Irodalom

- Arendt, Hannah (1991): *A forradalom*. Budapest: Európa.
- Autonómia Tudástár (é.n.): *Tudástár cikkek*. <https://autonomia.hu/hu/document/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 13.)
- Bakó Csaba (2022): A Társadalmi hatásmérésről – A civil-nonprofit szervezetek körében végzett hatásmérés projektek alapján. *Önkéntes Szemle*, 2., (3.), pp. 30–57.
- Bence György (2005): *A politikum sajátossága*. Mindentudás Egyeteme. pp. 337–348. <http://szociologiaszak.uni-miskolc.hu/segedanyagok/Bence1.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 07. 25.)
- Gheorghe, Nicolae (2014): Döntések, amelyeket meg kell hozni és költségek, amelyeket meg kell fizetni: Lehetséges szerepek és következmények a roma aktivizmusban és politikaformálásban. In: Guy, Will (Szerk.): *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Budapest: Pakiv Európai Roma Alap–Kossuth. pp. 43–106.
- Guy, Will (Szerk.) (2014): *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Budapest: Pakiv Európai Roma Alap–Kossuth.

- Hajnáczy Tamás (2015): A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély*, 26., (5.), pp. 54–92. http://www.esely.org/kiadvanyok/2015_5/2015-5_2-1_Hajnaczy_Partallam_ciganypolitikaja.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03. 06.)
- Hajnáczy Tamás (2017): „A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani.” – a szektorális cigánypolitika végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években. *Napi történelmi forrás*, 2017. 05. 06. <https://ntf.hu/index.php/2017/05/06/a-ciganykerdest-a-szocialista-humanizmusnak-megfeleloen-kell-megoldani-a-szektoralis-ciganypolitika-vegrehajtas-a-borsod-abauj-zemplen-megyeben-az-1950-es-evekben/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 06.)
- Hain Ferenc (2019): *Adalékok az „Érpataki Modell” történetéhez*. Budapest. <https://www.elterader.hu/kiadvanyok/hain-ferenc-adalekok-az-erpataki-modell-tortenetehez/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 13.)
- Lengyel Gabriella (2013): A cigány-magyar együttélésről. Tiszavasvári jegyzetek. In: Szuhay Péter (Szerk.): *Távolodó világaink*. Cigány néprajzi tanulmányok 16. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. pp. 57–80.
- Kőrösi Zsuzsanna (2017): *Interjú Dr. Horváth Ferencsel*. Memory of Nation. Romani Memory: Recollections of Roma from the Central European Perspective. Budapest: Post Bellum–1956-os Intézet Alapítvány. <https://www.pametnaroda.cz/hu/dr-horvath-ferenc-20170321-0> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 04.)
- Rácz József–Pintér Judit Nóra–Kassai Szilvia (2017): *Az interpretatív fenomenológiai analízis elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. Budapest: L’Harmattan.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris.
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. Budapest: ELTE ÁJTK.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma: Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris–Pallas.
- Srinivasan, R. (2011): *Business process reengineering*. New Delhi: Tata McGraw Hill Education Private Limited.

Jegyzet

¹ Ahogy korábban írtuk, a privatizáció során a gyár új tulajdonosa 5 éves továbbfoglalkoztatást vállalt, így az Alkaloidában csak 2001-ben kezdődtek el a nagyarányú leépítések. Így, bár régóta mutatkoztak problémák a gyár működése kapcsán, de a városban a rendszerváltás és a privatizáció hatása a többség számára csak késleltetve érkezett meg.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

■ Elsőként és mindenekelőtt Tiszavasvári lakosainak szeretnénk köszönetet mondani. Úgy gondoljuk, nem szorul magyarázatra, hogy szerkesztőként mi csak technikai munkatársai voltunk a kötet lelkét adó, a két vizsgált esemény kapcsán a tapasztalataikat és érzéseiket velünk megosztó érintettek itt olvasható emlékezetének. Az emlékezők közül valószínűleg csak kevesen fogják olvasni ezt a kötetet, ők élnek tovább azt az életet, aminek egy kis szeletét a velünk való beszélgetések révén a számukra ismeretlen olvasók részére is láthatóvá tették. A 2010-es évek utáni magyar társadalmi valóságban számunkra ez egy meghatározó élmény volt, amiért nagyon hálásak vagyunk a települési beszélgetőpartnereinknek.

Hálával tartozunk Makula Andrásnak és Makula Andreának, akik segítettek a különböző diákok és családjaik felkutatásában és a velük való kapcsolatfelvételben. A Búdon élő érintetteket Kóti Piroska közbenjárásával ismertük meg, amit itt is szeretnénk megköszönni neki.

A munkánk során számos fontos szakmai találkozásban volt részünk. Ezek közül kiemelkednek a felkért hozzászólókkal történt beszélgetéseink, melyek mindegyikéből nagyon sokat tanultunk. Külön köszönjük Kovai Cecéliának, hogy a lapszámban tematizált problémaegyüttes tudományos értelmezésében szerzőként is szerepet vállalt, valamint szeretnénk még kiemelni Bíró Andrást, akinek nem csak a közös munkáért tartozunk hálával, hanem a már sokszor hivatkozott *Pakiv-programért* és az annak keretében létrejött kötetért is, ami

szakmai munícióval és megerősítéssel szolgált számunkra az e kutatással kapcsolatos céljaink tekintetében is.

A kötetben is megemlékeztünk róla, de itt is el szeretnénk mondani, hogy ez a munka nem jöhetett volna ebben a formájában létre Havas Gábor közbenjárása és Lengyel Gabriella lánya, Borbála nagyvonalúsága nélkül, aminek köszönhetően hozzáférhettünk Lengyel hagyatékának Tiszavasvárihoz kapcsolódó anyagaihoz. Kivételes lehetőség, egyfajta kutatói kegyelmi állapot, hogy az általunk is ismert családok sokszor ma már nem élő tagjaival 15–20 évvel ezelőtt készült beszélgetések jegyzeteit olvashattuk, ráadásul a terepi kutatómunka ilyen nagyságának tollából.

Munkánkat számos magánszemély és szervezet segítette, akik közül név szerint szeretnénk megemlíteni Gulyás Mártont és szervezeteit, a korábbi *Slejm*-et, illetve a jelenlegi *Partizánt*. Köszönjük, hogy rendelkezésünkre bocsátották a 2016-os eseményeket követően készített, mindeddig nem publikált interjúikat és felvételeiket. Szeretnénk megköszönni a *Tiszavasvári Régen* nevű oldal helyi üzemeltetőinek, valamint a Nyíregyházi Zsidó Hitközségnek a rendelkezésünkre bocsátott képeket, dokumentumokat, amiket e lapszám összeállítása során is felhasználtunk.

Végül, de nem utolsósorban szeretnénk köszönetet mondani a Polgár Alapítvány az Esélyekért csapatának, akik anyagi támogatásukkal járultak hozzá a Tiszavasváriban végzett munkánkhoz, valamint köszönjük a Civil Szemle szerkesztőségének a publikálási lehetőség biztosítását és a sok-sok segítséget.

Balázs Anna és Hain Ferenc

Hain Ferenc–Balázs Anna

Tiszavasvári láthatatlan történetei

Az 1997-es ún. különballagás és az egykori érpataki polgármester 2016-os „rendteremtési akciója” nyomán keletkező civil szervezeti boom és ezek települési hatásai

A Civil Szemlének ez a száma egy tematikus lapszám, amely egy kelet-magyarországi kisváros, Tiszavasvári jelenkortörténetének két meghatározó eseményét – az 1997-es különballagást, és a 2016-os, az egykor érpataki polgármesternek a helyi városvezetéssel közösen létrehívott „rendteremtési kísérletét” –, illetve az ezek kapcsán kibontakozó civil aktivitások közép- és hosszútávú települési hatásait járja körbe. Mindkét eset egyedi sajátossága, hogy elérte az országos nyilvánosság ingerküszöbét, jó ideig témát biztosítva az érdeklődő közvélemény számára, melynek következményeként úgynevezett civil szervezeti boom-ok alakultak a településre érkező civil aktivisták és szervezetek megnövekedő jelenléte okán.

Mi, Balázs Anna és Hain Ferenc, e lapszám szerkesztői és nagy részének szerzői, magunk is a 2016-os események idején érkeztünk a településre. A lapszámot a Tiszavasváriban végzett civil közösségszervezői és a helytörténetet kutató kettős – a kezdeteket meghatározó résztvevői és ennek folyományaként érintetti, majd az azt követő megfigyelői – tevékenységünk tapasztalatai hívták életre.

A huszonhat, illetve a hét éve történt eseményeknek feltártuk a településtörténeti kontextusát, megszólaltattuk a két eset, valamint a hozzájuk kapcsolódó civil tevékenységek érintettjeit, illetve a helyzet értelmezéséhez szakértői interjúkat készítettünk. A két esemény vizsgálata során arra törekedtünk, hogy egy átfogó, több nézőpontot figyelembe vevő helyzetképet nyújtsunk. Véleményünk szerint a két vizsgált eset és annak települési perspektívája érdekes és megfontolandó tanulságokkal bír. A feltárt tapasztalatok alapján gondoljuk, hogy szükséges és fontos egy olyan problémaközpontú, reflexív diskurzus létrehozása, amely lehetővé teszi a cigányság integrációját segítő civil szervezetek tevékenységének és hatásának vizsgálatát és a folyamatok újragondolását. Összeállítottunk egy *kritikus szempontokat* tartalmazó gyűjteményt is. E szempontok szerintünk alapvetően határozzák meg a helyben végzett civil beavatkozások eredményességét és tematikus keretet adhatnak a közös gondolkodáshoz.

A kötet összeállításánál minket vezető céloknak különös aktualitást ad, hogy

- 1) közel 10 éve, az e lapszámban is megszólaló Bíró András, valamint néhány roma és pro-roma civil szakember párbeszédet kezdeményezett az ún. Pakiv-program keretében, hogy megvitassák a cigányság integrációját célzó civil folyamatok tapasztalatait, mert úgy vélték, hogy az erre a célra fordított támogatások hatástalanul elszivárognak. Többen úgy gondolták, hogy a roma integráció civil oldalról is válságba került, amiből – szerintük – a saját tevékenységek önkritikus vizsgálatán keresztül lehet kijutni. A Pakiv által kezdeményezett párbeszéd megrekedt, miközben az általuk tematizált problémák egy jelentős része változatlan formában fennmaradt.
- 2) e sorok írásakor, *Közös értékeink* néven éppen kiírás alatt és megvalósítás előtt áll az Európai Unió új, a tagállamok civil szervezeteit közvetlenül támogató programja.

A Magyarországon egyre nehezebb helyzetbe kényszerített civil társadalom számára új lehetőségek nyíl(hat)nak az EU-s forrással, azonban úgy gondoljuk – támaszkodva a Pakiv-program, valamint a saját kutatásunk tapasztalataira –, hogy a pályázat során kitűzött célok elérése érdekében (is) szükséges volna a társadalmi integrációt irányzó civileknek a tevékenységek közös újragondolása, az erről való szakmai párbeszéd kialakítása.

E lapszám ehhez kíván hozzájárulni a tiszavasvári tapasztalatok feltárásával és közreadásával.

Ferenc Hain—Anna Balázs

The invisible stories of Tiszavasvári

The segregated school leaving ceremony that Roma students had to endure in 1997 and the order-making action of the town's mayor of Érpatak, and the boom of non-governmental organizations that followed them, and their effects on settlements

This is a thematic issue of the Civil Review, which explores two significant events that have shaped the contemporary history of Tiszavasvári, a small town in Eastern Hungary. The first event was the segregated school leaving ceremony that Roma students had to endure in 1997. The second event was the appointment of the League of Honor, a radical right-wing group, to control law enforcement in 2016 by the town's mayor. This decision was evidently targeted at the community of the Vlach Roma settlement in the town. Both cases led to a boom of non-governmental organizations (NGOs) in Tiszavasvári.

We, Anna Balázs and Ferenc Hain, are the editors of this issue and authors of most of its chapters. We arrived in Tiszavasvári during the 2016 events, along with many other NGOs. This thematic issue is based on our local civil experiences. We first collected experiences as civic community organizers and after that as researchers of the town's local history and community memory. This double identity has enabled us to view the local contemporary historical phenomena from different perspectives.

We delved into the historical context of the events that took place twenty-six and seven years ago, spoke to the stakeholders involved in the two cases and the civil activities, and conducted expert interviews to help interpret the situation. During the examination of the two cases, we endeavored to provide a comprehensive overview that considered multiple perspectives. In our opinion, the two cases we examined and our "settlement-perspective" interpretation offer valuable insights to be taken into account.

This work is highly timely for two reasons:

- 1) Nearly 10 years ago, András Bíró (who was interviewed as an expert in this issue), and some Roma and pro-Roma civil experts initiated a dialogue in the framework of the Pakiv Program to discuss the experiences of civil processes aimed at the integration of the Roma community. They believed that the subsidies allocated for this purpose were being ineffectively leaked. Several people of them believed that Roma integration is also in crisis from the civil side, which – according to them – can be overcome through

a self-critical examination of their own activities. The dialogue initiated by Pakiv has stalled, while a significant part of the problems they thematized are here with us in an unchanged form.

2) As we write these lines, the European Union is unveiling a new program called “Our Common Values” in Hungary, which aims to provide direct support to civil organizations. This program presents new opportunities for civil society, which has been facing increasingly challenging circumstances in Hungary.

Building on the Pakiv Program and our research experience, we believe that civil actors working towards the social integration of Roma people must reflect on their operations and engage in dialogue to align with the goals and opportunities set forth in the tender.

The aim of this thematic issue of the Civil Review is to contribute to this effort by exploring and publishing our experiences in Tiszavasvári.

Balázs Anna az MKE Képzőművészet-elmélet, kortárs művészetelméleti és kurátori ismeretek szakon, valamint az ELTE Társadalmi befogadás tanulmányok szakon szerzett diplomát. Az elmúlt 10 évben számos kulturális és civil projektben és szervezetben dolgozott elméleti és gyakorlati területen egyaránt. Munkatársával, Hain Ferencsel hét éve van jelen civil közösség-szervezőként és kutatóként Tiszavasváriban. Érdeklődési területei: roma reprezentáció, társadalmilag elkötelezett művészeti gyakorlatok, társadalmi kirekesztés és csoportközi konfliktusok.

E-mail: balazsann@gmail.com

Anna Balázs earned a degree in Contemporary Art Theory and Curatorial Studies from the Hungarian University of Fine Arts, and in Social Integration Studies from Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary. Over the past 10 years, she has worked in numerous cultural and civil projects and organizations, both in theory and practice. Together with her colleague Ferenc Hain, she has been working as a civil community organizer and researcher in Tiszavasvári for seven years. Her areas of interest include Roma representation, socially engaged art practices, social exclusion, and intergroup conflicts.

E-mail: balazsann@gmail.com

Hain Ferenc a Budapesti Metropolitan Egyetem és a Wesley János Lelkészképző Főiskola oktatója, szociálpszichológus. Főbb kutatási területei: csoportközi viszonyok, a társadalmi együttélés konfliktusai; IKT-pszichológia; sport-pszichológia-inklúzió. Nyolc évet töltött az Érpatak, hét évet Tiszavasvári, illetve a két településen történtek tanulmányozásával és szociálpszichológiai megközelítésű megértésével.

E-mail: ferenc@hain.hu

Ferenc Hain social psychologist is a lecturer at the Budapest Metropolitan University and the John Wesley Theological College. His main research areas are: intergroup relations, social conflicts; Information and Communication Technologies & psychology; Sports & psychology & inclusion. He spent eight years researching Érpatak village, and seven years Tiszavasvári town studying the social processes of these two settlements from a social psychological point of view.

E-mail: ferenc@hain.hu

Kovai Cecília a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (KRTK) tudományos munkatársa, kulturális antropológus. Kutatási területe etnikai és osztályviszonyok összefüggései, ezen belül is magyarországi cigányság osztály helyzete, állami és civil fejlesztések és helyi közösségek kapcsolata, valamint a társadalmi mobilitás kérdései. Jelenleg a *Társadalmi mobilitás és gazdasági ciklusok: hátrányos helyzetű roma közösségek mobilitási stratégiái* című négy éves NKFIH kutatás kutatásvezetője (FK138422). Kovai Cecília e lapszámban megjelent kutatását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatja a *Társadalmi mobilitás és gazdasági ciklusok: hátrányos helyzetű roma közösségek mobilitási stratégiái (FK 138422)* című projekten keresztül.

E-mail: kovai.cecilia@krtk.hu

Cecília Kovai is a research fellow at the Centre for Economic and Regional Studies (KRTK), as a cultural anthropologist. Her research interests encompass ethnic and class relations, including the class position of Hungarian Roma, the relationship between state or NGO development projects and local communities, and social mobility. Currently, she is the principal investigator of the four-year National Research, Development and Innovation Office (NKFIH) research project entitled Strategies of social mobility and economic cycles: mobility strategies of disadvantaged Roma population (FK138422). Cecília Kovai's research published in this issue is supported by the (NKFIH) through the project entitled Strategies of social mobility and economic cycles: mobility strategies of disadvantaged Roma population (FK 138422).

E-mail: kovai.cecilia@krtk.hu

A Széles-Keskeny úti szegregátum
Fotó/Németh Dániel (Magyar Narancs)

CIVIL SZEMLE

LEGYEN 2023-BAN ELŐFIZETŐJE
a negyedévente megjelenő
Civil Szemlének!

RENDELJE MEG A CIVIL SZEMLÉT,
melynek előfizetési díja egy évre
3600 Ft

Előfizetés
Civil Szemle,
Erste Bank: 11600006-00000000-23902934

CIVIL SZEMLE
szerkesztősége

www.civilszemle.hu

Levelezési cím

1137 Budapest, Pozsonyi út 14. II./9.

Kérjük, megrendelését (amely tartalmazza a nevet, postázási címet
és a befizetés igazolását) – a gyorsabb ügyintézés érdekében – küldje be a
civilszemle@gmail.com
email címre

■ ■ A Civil Szemlének ez a száma egy tematikus lapszám, amely egy kelet-magyarországi kisváros, Tiszavasvári jelenkortörténetének két meghatározó eseményét – az 1997-es különballagást és a 2016-os, az egykor érpataki polgármesternek a helyi városvezetéssel közösen létrehívott „rendteremtési kísérletét” –, illetve az ezek kapcsán kibontakozó civil aktivitások közép- és hosszútávú települési hatásait járja körbe. Mindkét eset egyedi sajátossága, hogy elérte az országos nyilvánosság ingerküszöbét, jó ideig témát biztosítva az érdeklődő közvélemény számára, melynek következményeként úgynevezett civil szervezeti boom-ok alakultak a településre érkező civil aktivisták és szervezetek megnövekedő jelenléte okán.

Mi, Balázs Anna és Hain Ferenc, e lapszám szerkesztői és nagy részének szerzői, magunk is a 2016-os események idején érkeztünk a településre. A lapszámot a Tiszavasváriban végzett civil közösségszervezői és a helytörténetet kutató kettős – a kezdeteket meghatározó résztvevői és ennek folyománya-ként érintetti, majd az azt követő megfigyelői – tevékenységünk tapasztalatai hívták életre.

A huszonhat, illetve a hét éve történt eseményeknek feltártuk a település-történeti kontextusát, megszólaltattuk a két eset, valamint a hozzájuk kapcsolódó civil tevékenységek érintettjeit, illetve a helyzet értelmezéséhez szakértői interjúkat készítettünk. A két esemény vizsgálata során arra törekedtünk, hogy egy átfogó, több nézőpontot figyelembe vevő helyzetképet nyújtsunk. Véleményünk szerint a két vizsgált eset és annak települési perspektívája érdekes és megfontolandó tanulságokkal bír. A feltárt tapasztalatok alapján gondoljuk, hogy szükséges és fontos egy olyan problémaközpontú, reflexív diskurzus létrehozása, amely lehetővé teszi a cigányság integrációját segítő civil szervezetek tevékenységének és hatásának vizsgálatát és a folyamatok újragondolását. [...]

E lapszám ehhez kíván hozzájárulni a tiszavasvári tapasztalatok feltárásával és közreadásával.

(Hain Ferenc–Balázs Anna)

ISSN 1786334-1

9 771786 334009

Ára 900 Ft